ЕКОНОМІКА ПІДПРИЄМСТВ АПК

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Тернопіль *2008*

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЕКОНОМІКА ПІДПРИЄМСТВ АПК

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ ВУЗІВ

За редакцією доктора економічних наук,
професора **Дусановського С.Л.**

Рекомендовано науково-методичною радою ТНЕУ як навчальний посібник для студентів економічних вузів

Тернопіль
Видавництво «Горлиця»
2008

УДК 338.432
ББК 9 (4УКР)321Я73
А 65

Рецензенти:

Олійник В.М., д.е.н., професор, директор Тернопільського науково-дослідного інституту агропромислового виробництва УААН;

Стельмащук А.М., д.е.н., професор, зав. кафедрою аграрного бізнесу, Тернопільський національний економічний університет.

Навчальний посібник підготовлено кафедрою економіки, організації і планування в агропромисловому комплексі Тернопільського національного економічного університету для студентів вищих навчальних закладів економічного профілю.

Авторський колектив: **проф. Дусановський С.Л., проф. Пархомець М.К., доценти: Баглей Р.Р., Горлачук М.А., Ковба Є.В., Пушкар М.Г., Саєнко М.Г., Уніят Л.М.**

Рекомендовано науково-методичною радою ТНЕУ як навчальний посібник для студентів економічних вузів.

Економіка підприємств АПК: Навчальний посібник/За редакцією проф. Дусановського С.Л. – Тернопіль: Горлиця, 2008. – 257 с.
ISBN

Видання присвячене питанням економіки підприємств АПК. Висвітлюються важливі теоретичні та практичні аспекти дисципліни "Економіка підприємства" для майбутніх фахівців з аграрної економіки.

Зв'язок змісту дисципліни з сучасним методичним забезпеченням дозволяє студентам активізувати процес пізнання і сприятиме формуванню у них нового мислення, усвідомленню ролі аграрної економічної науки для суспільства в умовах ринкових відносин.

Книга розрахована на студентів економічних вузів, що вивчають аграрну економіку. Буде корисною також для аспірантів, спеціалістів і керівників сільськогосподарських підприємств та інших агроформувань з агропромислового комплексу.

УДК 338.432
ББК 9 (4УКР)321Я73

ISBN

© Колектив авторів
© Горлиця

ПЕРЕДМОВА

Сучасний аграрно-промисловий комплекс є важливим сектором економіки України. У ньому зосереджена майже третина основних виробничих фондів, працює четверта частина населення, зайнятого у народному господарстві, виробляється понад 20 % валового суспільного продукту та третина національного доходу, формується 70 % роздрібного товарообігу. Виробничий потенціал аграрної сфери у 2007 році становив 42,8 млн. га сільськогосподарських угідь, з них 32,4 млн. га ріллі. На селі проживає 8,0 млн. чол. працездатного населення, з яких 2,4 млн. чол. працює у сільськогосподарських підприємствах. Енергозабезпеченість праці з розрахунку на 100 га ріллі складає 392 к. с., а енергоозброєність з розрахунку на одного працюючого – 23 к. с., що в 4-6 разів менше, ніж у розвинутих країнах світу.

Це призводить до того, що втрати сільськогосподарської продукції щорічно складають близько 40 % вирощеного урожаю. Сьогодні сільське господарство поряд з іншими галузями знаходиться у стані економічної кризи. За 1991-2007 роки виробництво валової продукції сільського господарства скоротилося майже вдвічі. Не вистачає у належному обсязі паливно-мастильних матеріалів, мінеральних добрив, хімічних засобів захисту рослин і тварин. Різкий спад виробництва сільськогосподарської продукції вплинув на споживання продуктів харчування населенням. Споживання м'яса на душу населення скоротилося на 40 %, молочних продуктів – на 35 %, риби і рибопродуктів – на 80 %. Середньодобова калорійність скоротилася на 30%. Використання природних ресурсів України ведеться нераціонально. Порушення агротехніки, зменшення органіки, не завжди обґрунтоване застосування мінеральних добрив і хімічних засобів призвели до порушення екологічного стану природних ресурсів та стійкості агроландшафту: посилилася деградація ґрунтів, знизилася їх родючість.

Значної шкоди сільському господарству завдала Чорнобильська катастрофа. Вона призвела до забруднення радіонуклідами 3,5 млн. га угідь, з яких 70 тис. га виведено з сільськогосподарського використання.

Великі проблеми виникли із використанням природних ресурсів. Якість навколишнього середовища, його відтворювальний і відновлюваний потенціали значно зменшуються з нарощуванням масштабів ресурсовикористання і обсягів

забруднюючих речовин та відходів. І все це аж ніяк не пов'язане із збільшенням населення або підвищенням його життєвого рівня. Навпаки, приріст населення падає, а життєвий рівень погіршується. Кризовий стан, що склався в аграрному секторі, та використання природних ресурсів вимагають концептуального визначення основних напрямів та змісту аграрних перетворень, у тому числі в контексті недавнього вступу України до СОТ, взаємоузгодження експлуатації природних ресурсів, сфер вкладання капіталу з урахуванням чисельності населення та майбутніми потребами людей.

З розвитком продуктивних сил суспільства великого значення у збільшенні виробництва продукції рослинництва і тваринництва набувають використання досягнень науково-технічного прогресу, розробка та впровадження високоефективних науково обґрунтованих систем ведення сільського господарства, спеціалізація та раціональне використання матеріальних, фінансових і трудових ресурсів. Процес відтворення в сільському господарстві досить складний і залежить від природних, науково-технічних, біологічних, соціальних та економічних факторів. Все це вимагає глибоких економічних знань, постійного аналізу, застосування економічних законів. Тому цей навчальний посібник присвячений вивченню економіки аграрних підприємств, формуванню у студентів нового мислення, ролі аграрної економічної науки для суспільства в період ринкових відносин.

1.1. Предмет і завдання науки

У широкому розумінні економіка – це виробничі відносини в єдності з продуктивними силами, тобто народне господарство країни в цілому. Виробничі відносини в певній сфері відповідної галузі чи суспільного виробництва також позначаються терміном «економіки». Предмет, який вивчає «Економіка сільськогосподарських підприємств і галузей» – форма прояву економічних законів в цій галузі і способи застосування їх для підвищення його ефективності.

Наукова суть виробничих відносин, що існують у суспільстві, проявляється в економічних законах. Економічні закони відображують суть економічних явищ і процесів виробництва, тобто постійні, стійкі, такі, що повторюються, причинні зв'язки залежності, внутрішньо властиві цим явищам і процесам. Економічні закони, які виражають істотні, властиві конкретній економіці, відносини виробництва в цілому, у суспільному масштабі (відносно до галузевих особливостей, особливостей сфер виробництва) вивчає економічна теорія. Інші елементи економіки, а саме, специфічні галузеві види і форми суспільних відносин виробництва, в яких вони виступають у кожній даній галузі матеріального виробництва, вивчають галузеві економічні науки (економіка промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту і т. д.).

Економіка сільського господарства – це сукупність суспільно-виробничих відносин, процесів, які характеризують стан і розвиток галузі. Як наука, вона вивчає суспільні виробничі відносини і закономірності їхнього розвитку у сільськогосподарському виробництві. Оскільки економічні відносини в сільському господарстві, як і в інших галузях, визначаються особливостями продуктивних сил, їхньою організацією і характером розвитку, то економіка сільського господарства в поєднанні із загальноекономічними відносинами в їхньому галузевому прояві розглядає і систему технічно-економічних відносин. Вона, наприклад, вивчає специфічні умови кооперації праці в сільському господарстві і її організації, галузеві форми відносин поділу праці (спеціалізацію, концентрацію і комбінування виробництва), форми організації виробництва і обміну продукції, специфічні, галузеві, техніко-економічні форми використання основних і оборотних засобів, постачання, формування витрат та заміщення їх тощо.

Вивчаючи виробничі відносини, економіка сільського господарства повинна враховувати зміни в розвитку продуктивних сил і техніці виробництва, виявляти застарілі методи господарювання і замінювати їх новими, визначати ефективність застосування тих чи інших засобів виробництва і трудових ресурсів, агротехнічних, зоотехнічних та інших заходів у сільському господарстві, перспективи розвитку сільського господарства.

Завданням економіки сільськогосподарського підприємства є найбільш повне використання найновіших даних науки про сільське господарство з технологічного боку. При розробці теоретичних основ управління галуззю економіка враховує вимоги законів природознавства, що їх вивчають сільськогосподарські і біологічні науки (землеробство, рослинництво, тваринництво).

Теоретичною основою економіки сільського господарства є економічна теорія. Керуючись системою виробничих відносин у цілому, а також законами економічної теорії, економіка сільського господарства розкриває закономірності розвитку сільського господарства, механізм дії об'єктивних законів у галузі, теоретично узагальнює досвід створення сільськогосподарських підприємств, розвиток галузі і окремих її складових, розробляє теоретично основи поліпшення керівництва сільськогосподарським виробництвом. З'ясування, наприклад, особливостей механізму дії в галузі закону пропорційного розвитку народного господарства дає змогу в плановому порядку встановлювати і підтримувати пропорції між різними ланками сільського господарства, між ними та іншими галузями суспільного виробництва; закону підвищення продуктивності праці – забезпечувати економію живої і уречевленої праці; закону розподілу за працею – встановлювати розміри оплати праці працівників залежно від кінцевих результатів праці, закону вартості – поліпшувати господарський розрахунок і процес ціноутворення; нагромадження – зміцнювати економіку сільськогосподарських підприємств і на цій основі підвищувати рівень життя їхніх працівників.

У процесі розвитку економіки сільського господарства виникла наука про організацію сільськогосподарських підприємств. Водночас економіка сільського господарства використовує під час досліджень дані цієї науки про способи і пропорції раціонального поєднання в підприємствах окремих галузей сільськогосподарського виробництва, раціональну організацію виробничих процесів і продуктивних сил з метою найефективнішого використання всіх елементів виробництва тощо.

Економіка сільського господарства тісно пов'язана з рядом інших суміжних економічних наук. Для вивчення і узагальнення масових статистичних матеріалів, виявлення тенденцій розвитку галузі вона використовує дані сільськогосподарської статистики для розміщення і спеціалізації виробництва – економічної географії, при аналізі діяльності підприємств – бухгалтерського обліку, для вирішення питань оптимального використання виробничих ресурсів – економічної кібернетики. Економіка сільського господарства використовує також дані науки про фінанси, дані економіки природокористування, будівництва, транспорту, промисловості тощо.

Вивчаючи специфічні особливості розвитку виробничих відносин у сільському господарстві в тісній взаємодії з розвитком продуктивних сил і технікою виробництва та спираючись на результати досліджень природничих, технічних і суміжних економічних наук, економіка сільського господарства як

наука перетворюється на продуктивну силу, стає одним із важливих факторів зростання виробництва.

Відповідно до національної програми розвитку сільського господарства України економіка сільського господарства повинна давати обґрунтування комплексного розвитку продуктивних сил; розробляти ефективні заходи для використання природно-ресурсного і виробничого потенціалів на основі раціональної системи ведення господарства, інтеграції, спеціалізації і концентрації з врахуванням економічної оцінки землі, забезпеченості виробничими фондами і трудовими ресурсами; визначати перспективи розвитку сільського господарства і переробної промисловості, їхню структуру і оптимальне розміщення, розробляти оптимальну інфраструктуру села, яка б забезпечувала потреби людини і виробництва, заходи щодо вдосконалення виробничих відносин, економічного механізму господарювання, звертаючи особливу увагу на розвиток і освоєння госпрозрахункових відносин, прогресивних форм оплати праці, забезпечення самоокупності і самофінансування господарств і підприємств. Економіка сільського господарства покликана також активно озброювати кадри знаннями з господарської політики в сільському господарстві.

1.2. Методи науки

Наука «Економіка сільськогосподарських підприємств і галузей», керуючись об'єктивними законами розвитку природи і суспільства, служить базою економічно обґрунтованого ведення сільськогосподарського виробництва.

Методологічною основою даної науки є діалектичний метод. Його суть полягає у тому, що всі явища, факти, процеси вивчаються не ізольовано, а у взаємозв'язку і обумовленості їх; і не в статиці, а в динаміці; в боротьбі протилежностей, боротьбі нового із старим, у переході від кількісних до якісних змін. Діалектичний метод вимагає розглядати практику як критерій істини, вона підтверджує правоту або неспроможність теоретичних висновків.

Економіка сільськогосподарських підприємств при вивченні тих чи інших питань з організації виробництва використовує різні методи дослідження, головними з яких є: аналіз, статистичний, монографічний, розрахунково-конструктивний, експериментальний, економіко-математичний, балансовий та інші.

Аналіз – один з головних прийомів наукового пізнання. При аналізі йде розкладка предмета або явища на складові частини з метою детального вивчення кожної частини окремо.

Суть аналізу полягає у тому, що при цьому порівнюються фактичні показники господарства за ряд років у динаміці або з даними передового господарства, котре в однакових природних умовах добилося найвищих показників.

При оцінці виробничої діяльності окремих галузей і сільськогосподарських підприємств використовуються як вартісні, так і натуральні показники.

Вихідними даними для аналізу господарської діяльності підприємств є матеріали річних звітів, зведених звітів сільськогосподарських підприємств району, області, країни в .цілому.

У разі потреби в конкретному господарстві можуть використовуватись місячні, квартальні звіти, дані первинного бухгалтерського обліку і т. д. Аналіз тоді дасть потрібний матеріал, коли він доповнюється синтезом, тобто коли окремі частини досліджуваного об'єкта об'єднуються в одне ціле і розглядаються в їх єдності.

Статистичний метод включає такі прийоми як групування, середніх і відносних величин, балансовий, індексний, кореляції та ін. Цей метод застосовують при дослідженні масових даних, які дають змогу встановити вплив різних факторів на кінцеві наслідки виробництва, зокрема за допомогою групування вивчають вплив окремих факторів на певні виробничі показники.

Наприклад, рівня врожайності на собівартість продукції або рівня механізації на продуктивність праці, собівартість продукції; оптимальних розмірів підприємства або селянських господарств на ефективність використання землі; собівартості продукції тощо.

Кількісний вплив окремих факторів на той чи інший показник, рівень взаємозв'язку між ними визначається за допомогою індексного і кореляційного методів.

Монографічний метод застосовують при вивченні досвіду роботи типових сільськогосподарських підприємств, щоб поширити його в інших господарствах. Форми і методи роботи передових підприємств служать прикладом для більшості господарств, які знаходяться в таких же природноекономічних умовах.

Розрахунково-конструктивний метод широко використовується у поточному і перспективному плануванні сільськогосподарських підприємств. Даний метод дає змогу порівнювати кілька варіантів вирішення виробничо-господарського завдання і вибирати той, котрий при тих же умовах і економічних можливостях дає найбільший ефект. За основу розрахунків беруть досягнутий рівень сільськогосподарського виробництва, площу земельних угідь, наявність засобів виробництва, кількість коштів, чисельність працівників.

Експериментальний метод застосовують в економічних дослідженнях, коли є необхідність вивчення явищ не поширених ще в сільському господарстві, але згідно з теоретичними розробками вони *е* перспективними. Скажімо, на основі науково обґрунтованої методики проводять дослід застосування нової технології вирощування культури. Кількісні і якісні результати обґрунтовують і з урахуванням результатів поширюють на інші господарства.

Економіко-математичний метод ґрунтується на використанні електронно-обчислювальних машин (ЕОМ). За допомогою математичного методу можна досягти найбільш точного вирішення складних економічних питань з розвитку сільськогосподарського виробництва. Особливо він використовується при

виконанні планових розрахунків. Наприклад, склад машинно-тракторного парку, розміри підприємства, раціони годівлі тварин визначають за допомогою лінійного програмування.

Балансовий метод застосовують для координації взаємозв'язку складових явища, яке вивчається, дотримання збалансованості кількісних пропорцій. Цей метод відіграє важливу роль при складанні планів економічного і соціального розвитку сільськогосподарських підприємств.

1.3. Особливості виробництва в аграрних підприємствах

Основу агропромислового виробництва складає сільське господарство, яке є продовольчою базою для населення і джерелом сировини для промисловості. Рівень розвитку сільського господарства істотно впливає на обсяг необхідного продукту – матеріальної основи зростання реальних доходів населення, оплати праці й суспільних фондів споживання. Цим і визначається його значення в економіці країни. Розвиток сільськогосподарського виробництва в значній мірі залежить від матеріально-технічної бази. При впровадженні інтенсивних технологій продуктивність праці в землеробстві і тваринництві різко підвищується. На рівень продуктивності праці в сільському господарстві мають значний вплив природнокліматичні умови, технічна оснащеність, організація і управління виробництвом та інші фактори. У зв'язку з тим, що адміністративні методи управління не діють, а економічні ще не повністю сформовані, за 1990-2006 рр. відбувся значний спад виробництва, а тому й знизився рівень споживання продовольчої продукції.

Таблиця 1.1

Споживання продуктів харчування в Україні (на душу населення в рік, кг)

Продукти	норми споживання	1990 р.	1995 р.	2006 р.
М'ясо і м'ясопродукти	45,4	68,2	38,9	42,0
Молоко і молочні продукти	353	373,2	243	234,7
Яйця (шт.)	246	272,0	171	251
Цукор	30	50,0	31,3	39,5
Картопля	90	131,0	123	133,6
Овочі і баштанні	106	102,6	96	126,7
Фрукти і ягоди	61	47,4	33,4	34,8
Хлібопродукти	94	141,0	128	119,5
Риба і рибні вироби	14	17,6	3,6	14,1
Олія	7,0	11,6	8,2	13,6

Розвиток сільськогосподарського виробництва підпорядкований дії єдиних економічних законів, які характерні для розвитку всього народного господарства.

У зв'язку з особливостями сільського господарства тут діють свої специфічні закони. Особливість розвитку сільського господарства полягає у наступному:

1. Ведення виробництва тісно пов'язане з використанням землі і природи. Земля виступає як головний засіб виробництва і не може бути замінена іншим. Результати виробництва залежать від якості землі, її родючості і розташування. Земельний фактор має особливе значення при розміщенні сільськогосподарського виробництва по території країни і визначенні спеціалізації господарства. Виробництво сільськогосподарської продукції пов'язане з підвищенням родючості ґрунту і охороною природних ресурсів. Охорона земельних ресурсів і довкілля може успішно вирішуватися лише на основі раціонального використання усіх факторів науково-технічного прогресу (НТП). З другого боку, при впровадженні НТП у виробництво враховується земельний фактор, природні умови.

2. Сільське господарство пов'язане з використанням біологічних факторів – рослин і тварин. Ритм виробництва у сільському господарстві регулюється біологічними законами. Біологічні процеси (ріст рослин і тварин) мають відповідні цикли, що відрізняються різною тривалістю протягом року. Тому змінити повністю біологічні процеси за допомогою науки неможливо, але наука повинна враховувати ці процеси і в міру можливостей впливати на їх зміну для користі людства.

3. Сільське господарство розміщене на великій території і вимагає енергозабезпеченості. Воно ведеться в різних природно-кліматичних зонах, а тому не може бути однакових рекомендацій щодо його розвитку по всій країні. Спеціалізація господарств проводиться з урахуванням природно-економічних умов. Це потрібно враховувати при механізації, хімізації та меліорації земель. Ґрунти кожної зони мають свої властивості і потребують відповідного обробітку та мінеральних добрив. Відповідно до природних зон вибирають сорти сільськогосподарських культур та породи тварин.

4. Строки і технології проведення сільськогосподарських робіт залежать від природно-кліматичних умов. Це потребує гнучкої організації праці на місцях і самостійного вирішення спеціалізації господарства.

5. Період виробництва і робочий період в рослинництві не збігаються. Це породжує сезонність сільськогосподарської праці, вимагає універсальних машин, які можна використовувати на різних роботах. Крім цього, для згладження сезонної роботи доцільно організовувати підсобні підприємства і промисли по переробці сільськогосподарської продукції, виготовленні будівельних матеріалів та інше.

6. У багатьох галузях сільськогосподарського виробництва немає регулярного виходу продукції, а це призводить до розриву часу між затратами праці та одержанням продукції. Звідси виникають проблеми узгодження між оплатою праці і кінцевими результатами виробництва.

7. У сільському господарстві, більш ніж в інших галузях, фонди відтворення формуються за рахунок своєї продукції (насіння, корми та ін.). Це потрібно

враховувати при створенні необхідних натуральних фондів для наступного циклу виробництва. Крім цього, в сільському господарстві потрібні великі страхові фонди на випадок непередбачених кліматичних умов.

8. У сільському господарстві діють різні форми власності: державна і приватна. В умовах ринкових відносин сформувались різноманітні форми господарювання: кооперативні, державні, приватні господарства, асоціації, акціонерні товариства, селянські фермерські господарства, підсобні підприємства. Всі вони потребують підтримки з боку держави, регулярного матеріально-технічного постачання, фінансування та кредитування. Особливо це відбувається у весняно-літній період, коли немає ще продукції, а витрати виробництва великі. Покриття витрат за рахунок кредитів не завжди окуповується.

Розділ ІІ. КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ВИДИ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ

2.1. Класифікація аграрних підприємств

Перехід до ринкової економіки сприяв багатоукладності в сільському господарстві, створенню різних типів підприємств і форм господарювання. Ведення господарства на основі різних форм власності викликало утвердження нових типів сільськогосподарських підприємств, таких як державні, кооперативні, орендні та приватні селянські господарства.

Сільськогосподарське підприємство – це колектив людей, озброєних засобами виробництва, який за допомогою колективної праці виробляє сільськогосподарську продукцію для потреб суспільства. Це первинна основна ланка народногосподарського комплексу, частка суспільного виробництва. Підприємство є товаровиробником, виробляє і реалізує продукцію, виконує роботи і послуги відповідно до плану та договорів на умовах повного господарського розрахунку, самофінансування і самоврядування. Свою роботу підприємство проводить самостійно при підтримці державного регулювання.

Нині в Україні склались такі види сільськогосподарських підприємств:

- державні;
- кооперативні;
- міжгосподарські;
- агропромислові об'єднання;
- акціонерні товариства;
- фермерські господарства;
- приватні господарства селян.

Державні сільськогосподарські підприємства діють на основі державної власності на землю і засоби виробництва відповідно до державного плану економічного і соціального розвитку. Вироблена продукція є державною власністю. Державне підприємство є юридичною особою, має самостійний баланс. До державних підприємств належать господарства науково-дослідних інститутів і станцій, навчальних закладів та підсобні господарства державних підприємств, які виробляють сільськогосподарську продукцію.

Станом на 2006 рік в Україні діяло 1373 виробничих кооперативів, 7545 господарських товариств, 4112 приватних підприємств, 371 державних підприємств, фермерських господарств – 42,9 тис., інших – 1525, особистих селянських – 17,6 млн.

Серед аграрних підприємств найбільшу питому вагу складають господарські товариства, кооперативи та приватно-орендні. Не дивлячись на те, що кількість фермерських господарств становить 42,9 тис., але їх питома вага у виробництві валової продукції сільського господарства складає лише 4,3%.

Приватне (приватно-орендне) – це підприємство з орендними відносинами. Власник землі і майна бере в оренду землю і майно інших членів колективних

господарств, що реформувалися з обов'язковим укладанням договору, де визначається розмір плати за оренду майна і землі, права й обов'язки сторін. Тут пріоритетним є застосування орендних відносин.

Таблиця 2.1.

Виробництво продукції по категоріях господарств в Україні у 2006 р. (у порівнянних цінах 2005 р., млн. грн.)

Показники	Всі категорії господарств	Сільгосп. підприємства	Особисті селянські господарства	Фермерські господарства
Площа сільгоспугідь, млн. га	36,8	17,5	4,8	3,7
%	100	47,5	13,0	10,0
Валова продукція, млн. грн.	94,9	33,0	57,9	4,0
%	100	34,7	61,0	4,3
В т.ч. рослинництва	54,9	19,5	31,7	3,7
%	100	35,6	57,7	6,7
Тваринництва	39,9	13,4	26,2	0,4
%	100	33,3	65,5	1,0

Кооперативні господарства – це організація добровільно об'єднаних селян для спільного ведення сільськогосподарського виробництва на основі суспільної власності на засоби виробництва і колективної праці. Організаційною основою цих підприємств є добровільне об'єднання своїх пайових вкладів членів господарства для спільного ведення господарства на основі їх засобів і спільної праці. У своїй діяльності кооперативні сільськогосподарські підприємства керуються Примірним Статутом.

Взірцевий Статут кооперативного підприємства складається з 11 розділів.

1. Загальні положення.
2. Створення кооперативу.
3. Членство кооперативу.
4. Органи управління.
5. Майно, земля, фінанси.
6. Кооперативні об'єднання.
7. Господарська діяльність.
8. Міжнародні зв'язки та зовнішньоекономічна діяльність.
9. Держава і кооперативи.
10. Трудові відносини.
11. Реорганізація та ліквідація кооперативу.

У Статуті вказано, що кооперативне сільськогосподарське підприємство являє собою об'єднання пайових вкладів, які визначені на основі трудової участі членів кооперативу, який і став для неї базовим господарством. Метою кооперативного сільськогосподарського підприємства є ефективне ведення

сільськогосподарського виробництва, що сприяє зміцненню економічного, соціального і культурного розвитку села, підвищення життєвого рівня його членів. Таке об'єднання відповідає завданням дальшого розвитку продуктивних сил і вдосконаленню виробничих відносин на селі в умовах ринкової економіки і виражає поєднання особистих інтересів селян із спільними інтересами колективу і в цілому загальнодержавними інтересами України.

Міжгосподарські сільськогосподарські підприємства – це добровільно об'єднана частина ресурсів господарств-пайовиків для ведення високоефективного виробництва. Спеціалізація і концентрація виробництва на основі науково-технічного прогресу сприяє більш повному використанню землі, трудових ресурсів, засобів виробництва. Створення міжгосподарських, агропромислових підприємств, науково-виробничих об'єднань в сільському господарстві дає змогу збільшувати кількість продукції, підвищувати її якість, знижувати затрати праці і кошти на її виробництво.

Міжгосподарські підприємства можуть бути кооперативними, державно-кооперативними, державними та іншими підприємствами добровільно об'єднаним на пайових засадах для певної виробничої діяльності. У більшості вони організовуються по одному виду діяльності: виробництва м'яса, яєць, племінної справи, насінництва, переробки продукції, наданні послуг та ін. Міжгосподарські підприємства розробляють власний Статут, в якому вказується мета і завдання підприємства, назва і місцезнаходження, перелік господарств-пайовиків, орган, який здійснює його керівництво. Вищим органом управління міжгосподарським підприємством є збори уповноважених сільськогосподарських підприємств чи організацій, які виявили бажання брати участь в його діяльності.

Агропромислове підприємство – це форма виробничого кооперування сільськогосподарських підприємств, у складі яких є промислові виробництва з переробки сільськогосподарської продукції. В основі його лежить єдине господарське завдання по виробництву і переробці сільськогосподарської продукції. Таким прикладом можуть бути держгоспзавод, агрофірми, які створені на базі головного підприємства (селянської спілки або держгоспу).

Акціонерні товариства – це форма добровільно об'єднаних селян-виробників на основі власних коштів (акцій) для спільного ведення господарської діяльності. Засоби виробництва і вироблена продукція є власністю товариства, а грошові прибутки діляться від кількості вкладених коштів кожним членом товариства. Це є одна із форм приватизації в аграрному секторі. Членами товариства можуть бути громадяни, які не беруть безпосередньої участі у виробничій діяльності, а свою участь вони здійснюють через придбані акції.

На сьогодні все більш поширеного розвитку в Україні набувають фермерські господарства. Фермерство – це найбільш поширена форма господарювання в цивілізованих країнах світу.

Фермерське господарство є формою підприємства громадян України, які виявили бажання і здатні особистою працею виробляти товарну

сільськогосподарську продукцію, переробляти її і реалізовувати. Воно основане на добровільній незалежній і самостійній праці власника і членів його сім'ї, повній або частковій власності на основні засоби виробництва, в тому числі на господарські і житлові будівлі, повній власності на вироблену продукцію і одержаний прибуток. Членами селянського господарства можуть бути подружжя, їх батьки, діти, які досягли 16-річного віку. Працювати у фермерському господарстві можуть і родичі фермера.

Згідно із Законом «Про фермерське господарство» право на його створення має кожний дієздатний громадянин України, який досяг 18-річного віку, проживає на даній території і виявив для цього бажання. Законом передбачено виділення земельних ділянок в розмірі до 50 га сільгоспугідь і 100 га усіх земель. Фермер самостійно визначає напрями своєї діяльності, спеціалізації, організації виробництва, переробки та реалізації продукції.

Таблиця 2.2

Основні показники розвитку фермерських господарств України

Показники	1994 р.	1995 р.	2000 р.	2006 р.
Кількість господарств, тис. од.	31,9	34,7	38,4	42,9
Закріплено сільгоспугідь, тис. га	699	786,0	2342	3738
Наявність поголів'я ВРХ, тис. гол.	21,7	27,2	24,2	112
Свині, тис. гол.	24,9	37,6	31,8	232
Вівці та кози, тис. гол.	21,1	24,8	4,2	43
Вироблено: зерна, тис. тонн	-	-	1256	4227
цукрових буряків, тис. т	-	-	755	2360
овочів, тис. т	-	-	83	224

Важливу роль в економіці країни відіграють особисті господарства селян.

Основна мета ведення особистого господарства селян – створення додаткових продуктів харчування для потреб жителів села і навколишніх невеликих міст, поповнення продуктами місцевого ринку. Займаючи 13 відсотків ріллі, вони виробляють понад 61 % товарної продукції.

Основною продукцією, яка виробляється в підсобному господарстві є: картопля і овочі, плоди і ягоди, молоко, м'ясо, яйця. У сучасних умовах ці господарства відіграють важливу роль в поліпшенні використання трудових ресурсів села.

В останні роки широкого розвитку набуло колективне садівництво і городництво жителів міст, що позитивно вплинуло не тільки на збільшення виробництва картоплі, овочів і фруктів, але ці господарства мають велике соціальне і виховне значення.

Таблиця 2.3.

Виробництво валової продукції в особистих господарствах селян

Роки	Площа сільськогосподарських угідь, млн. га	Вироблено валової продукції, млн. грн.	Питома вага у загальному обсязі, %
1990	2,67	30972	29,4
1995	5,59	32477	47,4
1999	6,24	30139	59,0
2001	9,74	35965	58,3
2006	4,78	57887	61,0

2.2 Агропромислова інтеграція. Поняття про агропромисловий комплекс

У ході розвитку продуктивних сил, внаслідок поглиблення суспільного поділу праці і агропромислової інтеграції, активно відбувається процес формування навколо сільського господарства комплексу взаємозв'язаних з ним галузей, які постачають селу матеріально-технічні засоби і переробляють продукцію сільського господарства, а також галузей виробничої і соціально-побутової інфраструктури. Тепер понад 60 % продукції сільського господарства надходить як сировина для переробки на промислових підприємствах. Близько 30% галузей легкої і харчової промисловостей працюють безпосередньо на сільськогосподарській сировині, а ще 60 – на матеріалах і напівфабрикатах сільськогосподарського походження. В свою чергу, збільшується кількість галузей (їх вже понад 90), продукція яких використовується в сільському господарстві. Промисловість постачає сільськогосподарським підприємствам близько 70 % обсягу виробництва тракторів, 30 % вантажних автомобілів, 96 % комбайнів 80 % мінеральних добрив, майже всі вироблені хімічні засоби захисту рослин. Зростає обсяг поставок будівельних матеріалів, будівельної техніки, електрообладнання, палива та інших промислових засобів виробництва. В результаті цього близько 80 % основних виробничих фондів сільського господарства мають промислове походження, а частка промислової праці в матеріальних витратах на виробництво сільськогосподарської продукції перевищує 60 %. Тому обсяг виробництва продукції, її якість і кінцеві результати сільського господарства дедалі більше залежать від інших галузей економіки, обсягу, номенклатури і якості їхньої продукції, яка надходить у сільське господарство.

Послідовна індустріалізація та інтенсифікація, підвищення ступеня усуспільнення сільськогосподарського виробництва, посилення його внутрішньо- і міжгалузевих зв'язків об'єктивно призвели до формування агропромислового комплексу країни (АПК). На базі технологічно і економічно зв'язаних з сільським господарством галузей сформувався єдиний виробничий

потік, всі сталі якого (від виробництва технічних засобів і сільськогосподарських продуктів до промислової переробки і реалізації їх) міцно зв'язані в єдиний господарський агропромисловий комплекс.

Агропромисловий комплекс – складна виробнича соціально-економічна система, яка охоплює ряд галузей народного господарства, що спеціалізуються на виробництві продукції сільського господарства з широким застосуванням індустріальних методів виробництва, її переробці і реалізації. Агропромисловий комплекс складається із таких трьох сфер і обслуговуючих ланок.

Перша сфера – галузі, що виробляють для сільського господарства і агропромислового комплексу засоби виробництва: тракторне, сільськогосподарське і продовольче машинобудування; виробництво мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин і тварин; добування торфу для сільського господарства.

Друга сфера – власне сільське господарство, в тому числі особисті підсобні господарства і лісове господарство.

Третя сфера – галузі промисловості з переробки сільськогосподарської сировини. До неї відносять галузі і підгалузі харчової, мукомельно-круп'яної, м'ясо-молочної, рибної, легкої промисловості. В складі агропромислового комплексу можна виділити також виробничу та соціальну інфраструктуру. Виробнича інфраструктура агропромислового комплексу – система виробничо-технічного забезпечення і обслуговування сільського господарства та інших галузей комплексу. Соціальна інфраструктура агропромислового комплексу включає житлово-комунальне господарство, культуру, освіту, охорону здоров'я, підготовку кадрів, службу побуту.

Агропромисловий комплекс – динамічна і важлива народногосподарська система країни, яка тісно зв'язана з іншими галузями економіки, має великий вплив на ефективність і темпи їхнього розвитку і тим самим відіграє величезну роль в економічному і соціальному розвитку України. Кінцевий продукт АПК (продукт, що використовується і споживається за межами комплексу), джерелом якого є сільськогосподарська сировина, становить понад 70 % роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі, в тому числі продовольчі товари – понад 50 %.

За призначенням і кінцевим використанням продукції в агропромисловому комплексі розрізняють два основних підкомплекси. Агро-продовольчий підкомплекс – це сільське господарство (в тій його частині, в якій виробляються продукти харчування і сировина для виробництва продовольчих товарів), харчова, м'ясо-молочна, муко-мельно-круп'яна промисловість, громадське харчування, торгівля продовольчими товарами, а також галузі промисловості, що постачають підприємствам і організаціям даного підкомплексу необхідні засоби виробництва. Підкомплекс непродовольчих товарів включає сільське господарство в тій його частині, в якій виробляється сировина для непродовольчих товарів, всі підгалузі легкої промисловості, які використовують сільськогосподарську сировину, – виробництво тканин, одягу, трикотажу, взуття,

шкіряно-хутряних та інших виробів і промисловість, що постачає ці галузі засобами виробництва.

Агропродовольчий підкомплекс в свою чергу включає такі продуктові підкомплекси: зернопродуктовий, картоплепродуктовий, бурякоцукровий, плодоовочево-консервний, виноградно-виноробний, м'ясний, молочний, масложировий. Серед них найбільш важливе значення мають зернопродуктовий, бурякоцукровий, м'ясний і молочний підкомплекси.

Тепер здійснюються ефективні структурні зрушення в народногосподарському агропромисловому комплексі. Збільшується частка першої і третьої сфер в обсязі виробленої продукції, виробничих основних фондах і кількості працюючих. Такі тенденції зумовлені необхідністю підвищення фондоозброєності і продуктивності праці в другій і третій сферах. Третя сфера АПК країни нині є найбільш відсталою його ланкою: не забезпечується своєчасна переробка сільськогосподарської продукції, допускаються великі її втрати в процесі транспортування, зберігання і переробки.

Концепція дальшого удосконалення АПК передбачає прискорений розвиток третьої сфери, яка є замикаючою ланкою виробництва кінцевого продукту АПК. Для вирішення цього завдання необхідно високими темпами розвивати фондозабезпечуючі галузі АПК, що дасть змогу, завершивши комплексну механізацію в усіх галузях сільського господарства і здійснивши реконструкцію, добитися швидкого нарощування потужностей у галузях третьої сфери. Впровадження високопродуктивних безвідходних (потокових) технологій виробництва кінцевого продукту АПК зменшить втрати продукції і скоротить затрати ручної праці.

Розділ ІІІ. ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

3.1. Земля як головний засіб виробництва в сільському господарстві та особливості її як засобу виробництва

Земля – багатство всього людства. Роль і значення землі в процесі суспільного розвитку дуже велике і багатогранне, в першу чергу вона є передумовою і природною основою існування будь-якого виробництва і особливо сільськогосподарського.

До недавнього часу значення землі і верхнього шару зв'язували в основному із забезпеченням рослин елементами живлення. Звичайно, це одна із головних складових ґрунту, але далеко не єдина. В масштабах окремих екологічних систем ґрунт виконує ще інші екологічні функції: механічна опора для рослин, житло для мікроорганізмів, банк насіннєвого матеріалу, який може зберігатися там багато років. Крім того, ґрунти виконують роль регулятора багатьох біологічних процесів в екосистемах, виконуючи санітарну, гідрологічну, акумулюючу та інші незамінні функції, які в кінцевому економічному використанні землі людиною сприяють, в поєднанні з використанням технологій, одержувати урожай сільськогосподарських рослин.

Роль і значення землі в різних галузях народного господарства неоднакова. В промисловості вона є просторовим базисом для розміщення виробництва, тобто функціонує як фундамент, в добувній – предметом праці. У сільському господарстві земля виступає одночасно як предмет і засіб праці і як головний засіб виробництва.

Властивість землі як предмета праці полягає в тому, що одержання сільськогосподарської продукції є результатом праці, дії людини на землю. При обробітку верхнього шару ґрунту (20-30 см глибиною) шляхом проведення оранки, культивації, боронування, внесення органічних і мінеральних добрив та інших агрозаходів, підвищується родючість ґрунту, створюються необхідні умови для росту і розвитку сільськогосподарських рослин.

В процесі виробництва земля одночасно виступає і як засіб праці. З допомогою цієї властивості людина впливає на рослину з метою одержання урожаю, використовуючи механічні, фізичні, хімічні і біологічні властивості ґрунту.

Земля як засіб виробництва має специфічні лише їй властиві особливості.

Перша особливість її полягає в тому, що земля як засіб виробництва не є продуктом праці, витвором продуктивних сил. Вона виникла ще до появи людини і є даром природи для неї, який вона повинна раціонально використовувати і берегти для наступних поколінь.

Друга особливість землі – в сільськогосподарському виробництві вона є незамінним засобом, без неї не можуть відбуватися процеси створення аграрної продукції.

Третя особливість – територіальна обмеженість земельної території. Якщо в міру розвитку продуктивних сил суспільства інші засоби виробництва, особливо технічні, кількісно зростають і якісно поліпшуються, то земельні фонди у природі обмежені і не можуть бути збільшені або заново створені. Економіка здатна лише розширити сферу застосування і підвищити ефективність використання землі і то за рахунок значних витрат праці і коштів. Однак на нинішній час це не означає, що вже вичерпані всі її запаси, які визначають ступінь придатності землі.

Четверта особливість землі – використання її як засобу виробництва, зв'язане з постійністю місця знаходження. В результаті цього виникають наслідки, які зумовлюють різні суми витрат живої та уречевленої праці на виробництво одиниці продукції одного і того ж виду, на однакових за якісною характеристикою земельних територіях, але на різній віддалі від споживача і баз переробки.

П'ята особливість – різна родючість ґрунтів, тобто земельні ділянки неоднорідні за своєю якістю. Вони розрізняються між собою як за вмістом поживних речовин у ґрунті, так і за його рельєфом та інших ознаками.

Шоста особливість – земля при правильному її використанні не тільки не зношується, як інші засоби виробництва, а, навпаки, прогресивні технології, науково обґрунтоване чергування посівів сільськогосподарських культур в сівозміні — все це поліпшує властивості, підвищує родючість ґрунту.

Родючість є найбільш важливою властивістю землі. Ґрунт служить не тільки середовищем перебування для рослин, але і джерелом їх живлення. Виходячи з цього, під родючістю слід розуміти його здатність забезпечувати рослини елементами живлення та іншими потрібними для їх росту і розвитку умовами. Отже, родючість – це здатність ґрунту реалізувати потенціал своєї ефективності для створення урожаю рослин.

Розрізняють кілька видів родючості ґрунту: природну, штучну, економічну, абсолютну і відносну.

Природна родючість характеризується ступенем здатності ґрунту забезпечувати рослини необхідними поживними речовинами за рахунок запасу, що створився в процесі ґрунтоутворення природою. Однак, природна родючість реалізується при сприятливих кліматичних умовах, оскільки нормальний ріст і розвиток рослин може відбуватися при належних запасах вологи і оптимальному повітряному та температурному режимах.

Штучна родючість ґрунту – та, яка створюється людиною в результаті реалізації її живої та уречевленої праці. Сюди відноситься: вдосконалення структури посівних площ сільськогосподарських рослин; освоєння раціональної системи сівозмін; розвиток насінництва і впровадження районованих сортів; застосування повторних, поживних та інших посівів, які збільшують вихід

продукції з гектара посіву; боротьба із шкідниками та хворобами рослин; знищення бур'янів; проведення робіт по трансформації та меліорації угідь; широке застосування органічних та мінеральних добрив, гербіцидів та пестицидів; правильна агротехніка, раціональне використання сільськогосподарської техніки на основі прогресивних технологій та ін.

Економічна родючість ґрунту – це поєднання природної і штучної родючості, їх комплексна реалізація в результаті господарської діяльності. Підвищення штучної родючості ґрунту забезпечує можливість більш ефективного використання її природної родючості внаслідок застосування системи агротехнічних заходів, меліорації земельних ділянок та ін.

Абсолютна родючість визначається врожайністю культур з одного гектара посіву.

Відносна родючість – це співвідношення урожайності до затрат на вирощення врожаю, тобто вона характеризується виходом продукції на одиницю затрат.

Систематичне підвищення родючості ґрунтів поліпшує умови вирощування сільськогосподарських культур, підвищує їх урожайність.

Разом з тим, безгосподарське використання земельних угідь призвело до того, що в результаті антропогенної діяльності до 2 млрд. га різних ґрунтів у світі виключено з екосистем біосфери містами, селами, дорогами, стежками, портами, складами, лініями передач і зв'язку, трубопроводами, шахтами, кар'єрами, водосховищами, каналами і т. д. Величина втрачених для сільського господарства земель перевищує всю площу ріллі сучасного світу (майже 1,5 млрд. га). І що найбільш недопустимо – людство продовжує втрачати дар природи – ґрунт, причому у великих розмірах. За даними В. А. Ковди, щороку із біосфери Землі втрачається 20 млн. га продуктивних ґрунтів.

3.2. Фонди земельних угідь України, їх розподіл за землевласниками і землекористувачами та природноекономічними зонами

В наш час особливо актуальним є питання раціонального і бережливого використання земельних угідь у зв'язку з розвитком різних форм власності.

Загальна земельна площа нашої держави станом на 1 січня 2007 р. становить 60354,8 тис. га, з них земельна площа у користуванні сільськогосподарських підприємств і громадян – 38275,8 тис. га, площа сільськогосподарських угідь – 36801,5 тис. га, що становило 60,9 % до загальної земельної площі. В Тернопільській області станом на 01.01.2007 р. питома вага сільськогосподарських угідь складала 76,1 % до усієї площі земельних угідь.

Сільськогосподарські угіддя – це земельні площі, які мають конкретне призначення і систематично використовуються в сільському господарстві.

Основну частину сільськогосподарських угідь – 30801,7 тис. га (83,7 %) займає рілля, найбільш продуктивний вид угідь. Решту – 4923,6 тис. га (13,4%) –

пасовища і сіножаті, а найменшу питому вагу – близько 1 млн. га (2,9 %) – зайнято садами, ягідниками та виноградниками.

Відповідно до Земельного кодексу України земля є основним національним багатством. За цільовим призначенням землі України поділяються на такі категорії:

- землі сільськогосподарського призначення;
- житлової та громадської забудови;
- землі природоохоронно-заповідного та іншого природоохоронного призначення;
- землі оздоровчого призначення;
- землі рекреаційного призначення;
- землі історико-культурного призначення;
- землі лісового фонду;
- землі водного фонду;
- землі промисловості, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

Переведення земель з однієї категорії до іншої здійснюється у разі зміни їх цільового призначення. Розпоряджаються землею Ради народних депутатів, які в межах своєї компетенції надають земельні ділянки у володіння або користування та вилучають їх.

Постійним визначається землекористування без заздалегідь встановленого строку, тимчасове користування землею може бути короткостроковим – від трьох до десяти років.

Основними власниками землі і землекористувачами є сільськогосподарські підприємства і громадяни. В їх розпорядженні знаходиться 39671 тис га земельних угідь або 65,7 % до їх загальної площі в Україні. Розподіл земельних угідь наведено в табл. 3.1.

У користуванні і володінні сільськогосподарських підприємств і громадян знаходиться 36801,5 тис. га сільськогосподарських угідь або 88,3 % до загальної їх площі в країні і майже вся площа ріллі (відповідно 30801,7 тис. га і 94,9 процентів).

Наведений розподіл земельних угідь з часом змінюється. У ході аграрної реформи збільшуватиметься частка фермерських господарств. На початок 2007 р в країні нараховувалось 42,9 тис. фермерських господарств, в розпорядженні яких 3738,7,2 тис. га сільськогосподарських угідь, або 8,9 % до загальної їх площі. У середньому на одне господарство припадає 87,1 га землі.

Важливим господарським показником є землезабезпеченість, який визначають як відношення площі відповідних угідь до наявного населення країни (області, району, підприємства). В середньому на одного мешканця України припадало в 2007 р. 0,89 га сільськогосподарських угідь і 0,69 га ріллі, в Тернопільській області відповідно: 0,95 га і 0,76 га.

На продуктивність землі великою мірою впливає структура сільськогосподарських угідь, оскільки окремі складові частини її значно відрізняються за своєю продуктивністю.

Таблиця 3.1.

Розподіл земельної площі і сільськогосподарських угідь в Україні на початок 2007 року

Основні землекористувачі та власники землі	Загальна земельна площа, тис га	Сільгосп угіддя, тис га	У тому числі			
			рілля		сіножаті і пасовища	
			тис. га	% до підсумку	тис. га	% до підсумку
Всього земель	60354,8	41675,9	32446,2	100	7938,8	100
Землі сільськогосподарських підприємств і громадян	38275,8	36801,5	30801,7	94,9	4923,6	62,0
У тому числі						
Землі недержавних сільськогосподарських підприємств	20768,4	20019,2	18376,5	56,6	1399,2	17,6
З них						
Землі колективних сільськогосподарських підприємств	159,7	101,8	80,2	2,4	20,2	0,2
Фермерських господарств	3791,2	3738,7	3524,9	10,8	196,4	2,4
Землі державних сільськогосподарських підприємств	1378,3	1177,0	975,0	3,0	155,1	1,9
Землі міжгосподарських сільськогосподарських підприємств	12,3	2,9	2,7	0,01	0,2	0,02
Землі громадян	16116,8	15602,4	11447,5	35,3	3368,1	42,4
з них особисті господарства населення та присадибні ділянки	5134,2	4780,3	4221,5	13,0	258,6	3,2
Землі користувачів інших категорій	22079,0	4874,4	1644,5	5,1	3015,2	37,9

Найбільшу цінність серед них мають рілля і багаторічні насадження. Це найбільш інтенсивна частина сільськогосподарських угідь. З підвищенням їх питомої ваги зростає ефективність використання земельних ресурсів. Співвідношення у процентах окремих видів земельних угідь до площі сільськогосподарських угідь називається структурою угідь.

Структура угідь може змінюватися: осушуються сіножаті і ці площі переходять у пасовища або в орні землі, насаджуються сади або виноградники, в результаті – збільшується їх площа, або зменшується орна земля. Перехід одних земельних угідь в інші називається трансформацією земельного фонду. Звичайно ж, переводяться малопродуктивні угіддя в більш продуктивні.

Питома вага природноекономічних зон у землекористуванні не однакова. На зону Степу припадає найбільша площа ріллі і сільськогосподарських угідь, дещо менша вона в Лісостепу. Дальше йдуть Полісся, Карпати, Крим. Найбільші площі пасовищ розміщені в Степу, а сіножатей – у зоні Полісся та Лісостепу. Сади і виноградники в основному сконцентровані в зоні Степу, Лісостепу та Криму. Хмільники розміщені в зоні Полісся.

В Україні найвища в світі розораність земельних угідь. Питома вага ріллі в загальній площі становить 77,8 %, а у степовій і лісостеповій зонах вона коливається від 80 до 85%. У країнах Західної Європи цей показник близько 40 %, в США – біля 15 %.

Зауважимо, що надмірне розорювання сільськогосподарських угідь у багатьох господарствах призводить до негативних наслідків, оскільки відбувається інтенсивний розвиток вітрової і водної ерозії з усіма відповідними незадовільними результатами. Особливо це стосується схилових земель. Тому важливо не вийти в кожній природнокліматичній зоні за раціональні межі трансформації земельних угідь, щоб не допустити погіршення використання землі, втрати її родючості.

Висока розораність сільськогосподарських угідь свідчить також про наявність великих, часто необґрунтованих енергетичних і матеріально-трудових затрат, які, як правило, не сприяють виробництву конкурентоспроможної продукції. З розвитком різних форм господарювання в аграрному секторі економіки необхідно вдосконалити структуру земельних угідь. Це вдосконалення має відбутися в сторону збільшення питомої ваги культурних пасовищ, а в структурі посівних площ – розширення посівів багаторічних трав. Це дасть змогу одержати повноцінні і дешеві корми для розвитку тваринництва та відновити родючість ґрунтів.

3.3. Форми власності та податок на землю

Сучасна земельна реформа в Україні є складовою частиною аграрної реформи. Вона ліквідувала державну монополію власності на землю, відновила приватну власність на земельні та інші угіддя та засоби виробництва. Це привело до створення нових виробничих структур, основою яких є приватна власність, і побудило в селян почуття власника і господаря на землі. Серед таких структур найпоширенішими є приватні аграрні підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю, кооперативи, фермерські господарства, їх асоціації та інші.

Право власності на землю гарантується новим Земельним кодексом України який прийнято Верховною Радою України 25 жовтня 2001 року, який набув чинності з 1 січня 2002року.

Право власності на землю – це право володіти, використовувати та розпоряджатися земельними ділянками, котре набувається на підставі Конституції України, нового кодексу, а також інших законів, виданих відповідно до них.

Статтею 78 визначено, що земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності. Отже новим кодексом скасовано колективну власність на землю.

Громадяни України мають право на безоплатну передачу їм земельних ділянок із земель державної або комунальної власності в таких розмірах:

- для ведення фермерського господарства – в розмірі земельної частки (паю) визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільських, селищних, міських рад, де знаходиться фермерське господарство;
- для ведення особистого селянського господарства – не більше 2 га;
- для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) – у селах – не більше 0,25 га, в селищах – не більше 0,15 га, в містах не більше 0,1 га.;
- для ведення садівництва – не більше 0,12 га;
- для індивідуального дачного будівництва – не більше 0,1 га;
- для будівництва індивідуальних гаражів – не більше 0,01 га.

Право власності або користування земельною ділянкою засвідчується такими документами: державним актом на право власності на землю, державним актом на право постійного користування землею, договором на право тимчасового користування (в тому числі на умовах оренди).

Земельним кодексом вперше визначено основні категорії земельних правовідносин, які не були законодавчо закріплені раніше. Це такі категорії як “земельні відносини”, “суб’єкти земельних відносин”, “об’єкти земельних відносин”. Зокрема, земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, використання і розпорядження землею.

Суб’єктами права власності на землю є:

- громадяни та юридичні особи – на землі приватної власності;
- територіальні громади, які реалізували це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, - на землі комунальної власності;
- держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади – на землі державної власності.

Привертає на себе увагу, що до суб’єктів земельних відносин, крім громадян, органів місцевого самоврядування і державної влади належать також і юридичні особи, які є суб’єктами права приватної власності на землю.

Право користування землею може бути реалізоване у формі постійного

користування землею, або оренди землі.

Право постійного користування земельною ділянкою – це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває в державній або комунальній власності. Цим правом можуть користуватися тільки підприємства та організації державної або комунальної власності.

Право оренди земельної ділянки – це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідної орендарю для підприємницької та іншої діяльності. Оренда земельної ділянки може бути короткостроковою – до 5 років, або довгостроковою – до 50 років.

Об'єктами права власності на землю є земельна ділянка – частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними стосовно неї правами.

Право власності або користування земельною ділянкою засвідчується такими документами: державним актом на право приватної власності на землю; державним актом на право постійного користування землею; договором на право тимчасового користування землею (в тому числі на умовах оренди).

Одночасно Земельним кодексом передбачена гарантія прав власників земельних ділянок і землекористувачів.

Передавання земель з державної або комунальної власності у приватну власність здійснюється безоплатно. Але за користування землею в Україні сплачується податок.

Метою цього оподаткування є мобілізація фінансових ресурсів для здійснення заходів по збереженню родючості землі і розвитку інфраструктури для земель населених пунктів. Розміри оподаткування не зв'язані з результатами господарської діяльності і встановлюються в залежності від якості та місцезнаходження землі. Плата за землю справляється відповідно до закону. На сьогодні діє закон України від 03.07.1992 р. №2535-XII "Про плату за землю". Відповідно до цього закону плата за землю здійснюється у вигляді земельного податку або плати, яка визначається залежно від грошової оцінки земель.

Закон передбачає також податкові пільги певним категоріям землекористувачів, згідно з якими від податку на землю звільняються.

- Заповідники, національні парки та ботанічні сади.
- Землі наукових і навчальних закладів.
- Сортовипробувальні станції та дільниці.
- Заклади культури, науки, освіти та охорони здоров'я.
- Спортивні споруди.
- Добродійні фонди.
- Інваліди та ветерани війни.
- Особи, що постраждали від Чорнобильської катастрофи.
- Фермерські господарства звільняються від земельного податку три перші роки після свого утворення.

Місцеві органи влади мають право встановлювати додаткові пільги: часткове звільнення від податку на визначений строк, відстрочення оплати, зменшення податкової ставки.

3.4. Економічні показники раціонального використання землі

Завданням всіх землекористувачів є виробництво максимальної кількості продукції при мінімальних затратах праці і засобів.

Чим більше виробляється продукції з одного гектара земельної площі, тим вища її економічна ефективність. Можна сказати, що під економічною ефективністю використання землі розуміється рівень ведення на ній господарства, що характеризується виходом продукції з одиниці площі і її собівартістю.

Раціональність використання землі в сільськогосподарському виробництві характеризується системою показників, а саме:

- питома вага сільськогосподарських угідь у загальній площі господарства та їх трансформація;
- ступінь розораності землі. Оптимальна питома вага орних земель в загальній земельній площі означає більш раціональне її використання;
- структура посівних площ. Якщо більше землі знаходиться під посівами високоінтенсивних культур (технічних, садів, виноградників) тим більше господарство одержує продукції в розрахунку на гектар посівів.
- питома вага меліорованих земель (зрошуваних і осушених) в загальній площі сільськогосподарських угідь. Меліоровані землі за продуктивністю набагато перевищують богарні землі.

Економічна ефективність використання землі характеризується системою вартісних і натуральних показників. До вартісних показників належать:

- виробництво валової продукції з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь (в грн.);
- обсяг валового і чистого доходу або прибутку на одиницю земельних угідь;
- вихід валової продукції на одиницю трудових і матеріальних затрат.

До натуральних показників належать:

- урожайність основних сільськогосподарських культур (зернових, технічних, картоплі, овочевих, кормових);
- виробництво і реалізація тваринницької продукції на 100 га відповідних земельних угідь;
- обсяг основних видів продукції рослинництва, що виробляється і реалізується з 1 га ріллі.

Система вартісних показників дає змогу визначити рівень економічної ефективності використання всієї площі сільськогосподарських угідь господарств з різним виробничим напрямом.

Проте для співставлення рівня ведення виробництва по окремих господарствах, районах, областях і зонах, необхідно враховувати якість землі. На

основі цього можна визначити величину валової продукції, виробленої за рахунок більш високої якості землі. Таке корегування дає змогу зробити більш точніший висновок про порівняльну економічну ефективність використання землі.

Слід зазначити, що досягнутий рівень економічної ефективності використання землі ще не задовольняє потреб населення в продуктах харчування і промисловості в сільськогосподарській сировині. А тому на основі раціонального використання землі необхідно істотно підвищити її родючість і тим самим добитися виробництва більшої кількості і кращої якості сільськогосподарської продукції з гектара земельної площі.

3.5. Державний земельний кадастр. Грошова оцінка земель, методика її визначення

Якість земельних ділянок, їх родючість відрізняється не лише по зонах України, областях і районах, але і в окремих господарствах. При наявності цього об'єктивного фактора в сільському господарстві рівні затрати живої праці при однаковій її кваліфікації і рівні озброєності засобами виробництва дають різні результати. В умовах земельної реформи необхідно забезпечити органи влади, заінтересованих установ і громадян об'єктивними відомостями про природний, господарський стан та правовий режим земель, регулювання земельних відносин, обґрунтування розмірів плати за землю. Такі відомості забезпечує державний земельний кадастр.

Він включає дані державної реєстрації, кадастрове зонування, облік кількості та якості земель; бонітування ґрунтів (встановлення порівняльної бальної оцінки), економічну оцінку земель, грошову оцінку земельних ділянок.

Державний земельний кадастр ведеться уповноваженим органом виконавчої влади з питань земельних ресурсів.. Ведеться він за єдиною для України системою на базі нормативних документів, затверджуваних комітетом по державних ресурсах, який здійснює постійне вивчення і забезпечення потреби в земельнокадастровій інформації.

До земельно-кадастрової документації належать кадастрові карти та плани, схеми, графіки, текстові та інші матеріали, які містять відомості про межі адміністративно-територіальних утворень, межі земельних ділянок власників землі і землекористувачів, у тому числі орендарів, правовий режим земель, що перебувають у державній, комунальній і приватній власності, їх кількість, якість, народногосподарську цінність та продуктивність по власниках землі і землекористувачах.

Земельно-кадастрова документація: вимагає книг реєстрації державних актів на право приватної власності на землю, право постійного користування землею, договорів на тимчасове користування нею, в тому числі на умовах оренди.

При обліку кількості земель виділяються: землі в межах та за межами населених пунктів, землі за категоріями та формами власності, зрошувані та осушені землі, ті, що надані в тимчасове користування (в тому числі на умовах оренди).

Облік земель за якістю проводиться за всіма категоріями земель і містить:

- класифікацію всіх земель сільськогосподарського призначення за придатністю з виділенням особливо цінних земель;
- характеристику земель за товщиною гумусового горизонту, вмістом гумусу і рухомих поживних речовин, механічним складом ґрунтів, крутизною схилів, еродованістю, кам'янистістю, засоленістю, солонцюватістю, кислотністю, перезволоженістю, забрудненням як продуктами хімізації сільського господарства, так і техногенним, включаючи радіонуклідне;
- характеристику культур технічного стану природних кормових угідь, лісотипологічну характеристику лісових угідь, класифікацію земель населених пунктів за рівнем забезпечення інфраструктурою та ін.

Бонітування ґрунтів – це їх якісна оцінка за природною родючістю, дає можливість зробити відносну оцінку їх якості та вивчити найбільш сприятливі площі для вирощування тих, чи інших культур, визначити ґрунти, на яких добрива дають найбільший ефект. Проводиться за 100-бальною системою. В Тернопільській області середня оцінка 1 га ріллі становить 60 балів, найвища вона в цілому у Борщівському районі – 76 балів, у Заліщицькому і Чортківському – відповідно 72 і 70 балів.

Оцінку середнього показника мають орні землі Підволочиського – 66, Козівського, Теребовлянського і Тернопільського районів – по 58 балів.

Найнижчий оціночний бал ріллі в Бережанському – 50, Бучацькому, Зборівському та Лановецькому районах – по 49 балів.

Економічна оцінка землі – це найбільш важлива складова частина земельного кадастру. Вона проводиться за продуктивністю, окупністю затрат і диференціальним доходом. Виражається у відносних величинах (балах) і в абсолютних показниках.

Грошова оцінка земель здійснюється з метою регулювання відносин при передачі землі у власність, спадщину, під заставу, при даруванні, купівлі-продажу земельної ділянки та права оренди, визначенні ставок земельного податку, ціноутворенні та ін.

Інформаційною базою для грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення є матеріали державного земельного кадастру (кількісна і якісна характеристика земель, бонітування ґрунтів, економічна оцінка земель), матеріали внутрігосподарського землевпорядкування.

Проводиться така оцінка окремо по орних землях, землях під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами за рентним доходом, який одержуємо залежно від якості, місцерозташування і їх економічної оцінки. В основу розрахунків береться рентний дохід. Порядок

проведення грошової оцінки земельних ділянок проводиться відповідно з постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 1995 року № 213 «Про методику грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів». Грошова оцінка земель здійснюється за одержаним сукупним рентним доходом, що є сумою диференціального і абсолютного рентного доходу, які розраховані за вихідними даними 1986-1990 рр.

Рентний дохід обчислюється у натуральних одиницях (у центнерах зерна, який може переводитися у грошовий вираз за поточними або світовими реалізаційними цінами).

Величина грошової оцінки є добутком річного рентного доходу і терміну його капіталізації. Термін капіталізації рентного доходу встановлюється в 33 роки. Річний рентний дохід – це сума диференціального і абсолютного рентного доходів.

Диференціальний рентний дохід з орних земель за економічною оцінкою по виробництву зернових культур (у центнерах зерна) визначається за формулою:

$$Др.д. = \frac{(У \times Ц - З) - (З \times Кр)}{Ц}$$

де: *Д.р.д.* – диференціальний рентний дохід з гектара орних земель (у центнерах);

У – урожайність зернових з гектара (у центнерах);

Ц – ціна реалізації 1 центнера зерна, грн.;

З – виробничі затрати на гектар, грн.;

Кр – коефіцієнт норми рентабельності, що береться на рівні 0,35 (використовувався при проведенні економічної оцінки земель у 1988 році).

Для розрахунку грошової оцінки ріллі використовуються такі дані в середньому за 5 років:

- середньорічна урожайність зернових за 1986-1990 рр. – 31,5 ц/га;
- середньорічна ціна реалізації 1 ц зерна – 12 дол.;
- середньорічні виробничі витрати на 1 га вирощування зернових 214 дол.;
- коефіцієнт норми рентабельності – 0,35.

Діленням одержаного за даною формулою результату на ціну 1 ц зерна визначають цей вид рентного доходу в натуральному вираженні:

Величина абсолютного рентного доходу (А.р.д.) – це дохід, який створюється на гірших за якістю землях в сільському господарстві і встановлений по Україні на гектар угідь в розмірі 1 ,6 ц/га.

Підставивши дані у наведену формулу , одержимо диференціальний рентний дохід з орних земель в сумі 7,4 ц/га зернових. Додавши до цього абсолютний рентний дохід 1,6 ц/га, матимемо величину загального річного доходу, що є грошовою оцінкою 1 га землі, яка визначається за формулою:

$$Цз = (Др.д. + Ар.д.) \times Тк \times Ц,$$

де Цз – грошова оцінка 1 га землі,

Тк – строк капіталізації рентного доходу, встановлений з врахуванням світового досвіду, дорівнює 33 рокам.

Ц – поточна ціна 1 ц зерна, грн. або доларів США.

Отже, величина загального річного доходу в натурі становитиме 9 ц/га (7,4ц+1,6ц).

Перевівши в грошовий вираз: 9,0 ц/га Х 12 $ = 108$ і перемноживши строк капіталізації (33 роки), одержимо грошову оцінку 1 га орної землі в середньому по Україні в сумі – 3564 $.

Для визначення розміру плати за землю на сьогодні використовується грошова оцінка встановлена згідно з названою методикою, уточнена щорічно на коефіцієнт інфляції, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

3.6. Раціональне використання землі в сільському господарстві

Можливості розширення сільськогосподарських угідь, особливо ріллі, обмежені. Навпаки, йде систематичне вилучення їх під інші потреби, зокрема під будівництво. В результаті цього зменшується посівна площа. Якщо у 1990 році по Україні у господарствах всіх категорій вона займала 32406 тис. га, то у 2006 році скоротилася до 25928 тис. га.

Основним шляхом збільшення виробництва продукції є підвищення ефективності земельних угідь, тому питання раціонального використання землі є надзвичайно актуальним.

Існує ряд заходів кращого її використання, зокрема це: вдосконалення структури посівних площ сільськогосподарських культур (структурна перебудова виробництва); ведення і освоєння раціональної системи сівозмін: розвиток насінництва і впровадження районованих сортів; застосування повторних, пожнивних та інших посівів, які збільшують вихід продукції з гектара ріллі; боротьба із шкідниками та хворобами рослин, а також з бур'янами; проведення трансформації, меліорації угідь; застосування органічних та мінеральних добрив, гербіцидів і пестицидів; впровадження нових технологій і раціональне використання найновіших знань та сучасної сільськогосподарської техніки.

Формування структури земельного фонду проводиться одночасно з трансформацією угідь.

Трансформація – це переведення угідь з одного виду в інший. В умовах інтенсифікації сільського господарства, як відомо, їх трансформація полягає в переводі менш цінних угідь в більш цінні: пасовища і сіножаті – в ріллю, дрібнолісся і болота – в кормові угіддя, рілля – в сади і виноградники. Для поліпшення організації виробництва та розвитку його інфраструктури невеликі площі цінних сільськогосподарських угідь, можуть при необхідності переводитися в дороги, лісосмуги і т. п. В розумних межах, це об'єктивна

необхідність, без якої реально не може функціонувати сучасне інтенсивне сільськогосподарське виробництво

Просторова обмеженість землі як засобу виробництва в сільському господарстві – поняття відносне з точки зору її використання, оскільки інтенсифікація дає змогу безперервно збільшувати виробництво продукції з одиниці площі за рахунок додаткових капіталовкладень і вдосконалення технології та організації праці. Разом з тим, важливою умовою раціонального використання земельних ресурсів є впровадження відповідно до місцевих природнокліматичних умов науково-обґрунтованої системи ведення сільського господарства, яка передбачає:

- раціональну організацію земельної території;
- встановлення оптимальної галузевої структури виробництва і його спеціалізацію;
- оптимальні розміри землекористування;
- запровадження відповідної системи землеробства, тваринництва та диверсифікацію виробництва

Головною складовою частиною системи ведення сільського господарства, що відіграє вирішальну роль у зростанні продуктивності землі, є система землеробства. Під цим слід розуміти комплекс взаємопов'язаних агротехнічних, меліоративних та організаційних заходів, які характеризуються інтенсивністю використання землі, способами відновлення і підвищення родючості ґрунту

Система землеробства включає такі тісно зв'язані між собою ланки:

- структуру посівних площ, в якій переважає питома вага найбільш урожайних і цінних в умовах певної зони сільськогосподарських рослин і їх сортів;
- систему сівозмін (польових, кормових, овочевих, ґрунтозахисних тощо), яка відповідає розробленій структурі посівних площ культур, забезпечує їх ротацію, підтримує та підвищує родючість ґрунту. Сівозміна – це земельна площа (ділянка), на якій існує чітко встановлений порядок чергування посівів сільськогосподарських культур в просторі і в часі:
- систему обробітку, що відповідає зональним природним особливостям ґрунтів та вимогам культур, які вирощуються;
- систему удобрення культур та заходів боротьби з шкідниками та хворобами рослин. Впровадження у виробництво раціональної системи удобрення (органічних та мінеральних), інших засобів агрохімії є одним з головних факторів підвищення ефективності використання землі – зростає урожайність, підвищується якість продукції, знижуються затрати праці і коштів на її виробництво;
- систему насінництва і сортовипробування;
- систему заходів підвищення продуктивності природних кормових угідь;
- систему меліоративних заходів. Меліорація – слово латинського походження – означає поліпшення. Тобто, це сукупність всіх агрозаходів, які спрямовані на підвищення рівня родючості землі. Система

меліоративних заходів включає в себе зрошення, осушення, обводнення, боротьбу з водною та вітровою ерозією ґрунтів, рекультивацією земель, проведення культуртехнічних робіт.

Площа меліоративних земель в Україні – осушуваних і зрошуваних, складає близько 5553 тис. га, що становить 14,7 % від загальної площі сільськогосподарських угідь, а створюється на них близько 30 % продукції сільського господарства.

Меліоративні роботи вимагають великих затрат праці і коштів. Тому дуже важливо підходити до цього з нинішніх позицій. Необхідно по-новому – вкладати кошти в поліпшення малопродуктивних угідь, чи в уже використовувані і одержувати від цього більшу віддачу.

В системі заходів щодо поліпшення використання землі є боротьба з її ерозією. В результаті інтенсивного вирощування просапних культур, особливо на схилах (а практично рівних площ небагато) за останні роки водна ерозія ґрунтів на Україні охоплює до 25 % ріллі. За дослідженням вчених і спеціалістів, водна ерозія починається вже на схилах крутизною 0,5-1^0. У західному регіоні, крім природних факторів (більша кількість опадів та розміщення до 60 % полів на схилах крутизною 5^0 і більше), розвиткові ерозійних процесів сприяє неосвоєння ґрунтозахисних сівозмін або їх відсутність та недотримання елементарних правил агротехніки, наприклад – обробіток ґрунту вздовж схилу.

Природна водна ерозія, як правило, може складати долі міліметра змиву ґрунту за рік із цілинного ґрунту, що дозволяє непорушеним ґрунтам зберігати свій профіль на протягом довгого часу.

В результаті ж антропогенної ерозії ґрунту, відсутності природного рослинного покриву і оранки вздовж схилу, гумусовий горизонт вимивається за 10-15 років або значно швидше.

Змив і розмив (водна ерозія) та вітрова ерозія призводять до зниження врожайності на 20-40 %, тому нарощування або збереження розмірів виробництва сільськогосподарської продукції практично неможливе при будь-яких додаткових вкладеннях праці, коштів, впровадження прогресивних технологій і сортів. Вихід єдиний, щоб раціонально використовувати землю, потрібно – її берегти. Для цього слід впроваджувати спеціальні сівозміни, збільшувати площі посівів багаторічних трав, щоб менше обробляти землю і одержувати урожай, залужувати схили, насаджувати лісосмуги, заліснювати яри, влаштовувати водостоки та ін.

Цьому буде також сприяти зміна форм власності в аграрному секторі, поява господаря землі і нового ставлення до неї.

Розділ IV. МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА І НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

4.1. Поняття і особливості матеріально-технічної бази сільського господарства

Для виробництва сільськогосподарської продукції необхідно мати сучасні засоби виробництва, достатню кількість добрив, потужну енергетичну базу, прогресивну технологію. Сукупність речових елементів продуктивних сил, з допомогою яких виробляється сільськогосподарська продукція, називається матеріально-технічною базою. Матеріально-технічна база сільського господарства об'єднує засоби виробництва у всіх його галузях, її складовими елементами є земля, водні ресурси, сільськогосподарські рослини, трактори, комбайни, автомобілі та інші сільськогосподарські машини, електрообладнання, пальне, насіння, виробничі приміщення, продуктивна і робоча худоба, корми, добрива, гербіциди, запасні частини, будівельні матеріали, засоби зв'язку.

Матеріально-технічна база сільського господарства має свої особливості у порівнянні з іншими галузями народного господарства. По-перше, важливою її складовою частиною є земля – головний засіб виробництва. Від її використання залежить ефективність інших засобів виробництва – будівель, машин, худоби, добрив, насіння, кормів. Земля неоднакова за своєю родючістю і вимагає різних затрат на виробництво одиниці продукції.

По-друге, матеріально-технічна база сільського господарства у значній мірі піддається впливу природних умов. У різних зонах країни внаслідок неоднакових погодно-кліматичних умов застосовуються різні системи машин, неоднакова структура матеріально-технічних засобів.

По-третє, внаслідок неспівпадання періоду виробництва і робочого періоду в сільському господарстві різко виражена сезонність виробництва, що має вплив на ефективність матеріально-технічних засобів. Сезонність вимагає створення запасу насіння, кормів, створює напруженість у використанні техніки. Окремі машини використовуються в сільському господарстві протягом короткого часу.

По-четверте, складовою частиною матеріально-технічної бази сільського господарства е живі організми: худоба, рослини, багаторічні насадження тощо, їх ефективне використання можливе лише при умові забезпечення іншими засобами виробництва.

Створення матеріально-технічної бази сільського господарства ґрунтується на електрифікації цієї галузі, комплексній механізації і автоматизації, широкому застосуванню хімічних засобів, нових видів енергії, поліпшенню землі, раціональному використанню природних, матеріальних і трудових ресурсів. Розвивається і вдосконалюється матеріально-технічна база в умовах науково-технічного прогресу.

4.2. Суть і значення науково-технічного прогресу

Одне із актуальних завдань у сучасних умовах господарювання полягає в тому, щоб підняти роль науки і техніки у якісному перетворенні продуктивних сил та переведенні економіки на ринкові рейки. Досягнення науки втілюються у високопродуктивних машинах, більш досконалих технологіях і організації виробництва, у винаходах нових засобів і предметів праці.

Науково-технічний прогрес (НТП) у сільському господарстві являє собою процес удосконалення засобів виробництва, технології, організації виробництва на основі широкого використання досягнень науки і техніки. Він ґрунтується на пізнанні законів природи і суспільства, забезпечуючи не тільки підвищення продуктивності праці, але і її полегшення.

НТП реалізує досягнення науково-технічної революції (НТР) і служить матеріальною основою на якій вона розвивається. НТР являє собою великий якісний стрибок у розвитку продуктивних сил. Характерною рисою її є великі наукові відкриття, які приводять до різкої зміни знарядь і предметів праці, а також технології виробництва.

Новий стан НТР пов'язаний з бурхливим розвитком біотехнології, мікроелектроніки, інформатики, робототехніки, лазерної техніки, ядерної енергетики, космонавтики.

Суть НТР у сільському господарстві полягає перш за все у докорінному переозброєнні сільськогосподарського виробництва, створенні матеріально-технічної бази, що відповідає більш високому рівню розвитку продуктивних сил країни. Вона означає також широкий розвиток сільськогосподарської науки і швидке впровадження наукових досліджень у виробництво, досягнення великих успіхів у галузі селекції рослин і тварин, переведення виробництва на нові технологічні лінії, підготовку висококваліфікованих кадрів, що здатні управляти механізованими процесами в рослинництві і тваринництві.

НТП і НТР підпорядковуються загальним економічним законам, але вони мають свої відмінні риси. Науково-технічна революція находить віддзеркалення у докорінних якісних змінах у системі наука – техніка – виробництво. Вона представляє революційний стан розвитку, обмежений відповідними хронологічними рамками.

На відміну від НТР, НТП у своєму розвитку безмежний. Це процес еволюційний, його масштаби і темпи на підприємствах, в галузях залежать від рівня нагромадження наукових знань і ступеня їх матеріалізації.

НТП має всебічний вплив на розвиток і ефективність сільського господарства. По-перше, він дозволяє використати нові резерви і забезпечити на цій основі високі і стабільні темпи зростання виробництва сільськогосподарської продукції. По-друге, відкриваються широкі можливості для виробництва продукції більш високої якості. По-третє, впровадження у виробництво науково-технічних розробок значно скорочує затрати трудових і матеріальних ресурсів у розрахунках на одиницю продукції, що сприяє зростанню продуктивності праці і зниженню собівартості її виробництва. По-четверте, науково-технічний прогрес

відіграє велику роль у розв'язанні соціальних питань, забезпеченні поліпшення умов праці, побуту працівників сільського господарства.

НТП – це матеріальна основа процесу інтенсифікації виробництва, підвищення ефективності використання виробничих ресурсів – добрив, кормів, пального та інших матеріалів.

4.3. Основні напрями науково-технічного прогресу в сільському господарстві

НТП діє на сільське господарство через найважливіші напрями його розвитку, які виступають як матеріально-речові, економічні і організаційні фактори інтенсифікації виробництва:

- створення і використання високопродуктивних машин, впровадження комплексної механізації і електрифікації в усіх галузях рослинництва і тваринництва;
- меліорація земель;
- всебічна хімізація сільського господарства;
- поліпшення селекційно-генетичної роботи по виведенню нових та поліпшенню наявних сортів і гібридів сільськогосподарських культур, порід тварин і птиці;
- розробка нових і вдосконалення наявних технологічних процесів виробництва, первинної обробки і зберігання сільськогосподарської продукції, сучасних інтенсивних технологій вирощування, збирання сільськогосподарських культур, утримання і годівля сільськогосподарських тварин.

Ці напрями НТП тісно пов'язані між собою і вимагають комплексного розв'язання усіх питань. Наприклад, збільшення виробництва мінеральних добрив обумовлює до зростання випуску машин для їх внесення в ґрунт, а також виведення сортів рослин, які позитивно б реагували на добрива і не вилягали. А нова техніка вимагає нової технології.

Меліорація є найбільш ефективною при використанні оптимальних доз добрив, використанні інтенсивних сортів, впровадженні комплексної механізації. Комплексне застосування усіх факторів НТП находить відображення в раціональній системі ведення сільського господарства.

НТП на сучасному етапі розвитку продуктивних сил охоплює всі структурні ланки агропромислового комплексу. В сільському господарстві та окремих його галузях завдання і напрями науково-технічного прогресу визначаються сучасним рівнем і темпами розвитку аграрної науки, особливостями галузевої специфіки виробництва, масштабністю і характером перспективних завдань в умовах переходу до ринкових відносин.

4.3.1. Механізація і автоматизація виробництва

Важливим напрямом НТП є створення і використання високопродуктивних машин, впровадження комплексної механізації, електрифікації і автоматизації сільськогосподарського виробництва.

Виділяють три основні етапи механізації сільського господарства: часткова механізація, автоматизація виробництва, комплексна механізація.

При першому етапі механізовані тільки окремі, найбільш трудомісткі процеси. Часткова механізація дає певний ефект. Проте наявність немеханізованих процесів вимагає великих затрат робочої сили, строки робіт затягуються. Отже, часткова механізація не вирішує проблем зростання продуктивності праці та підвищення ефективності виробництва.

При комплексній механізації усі процеси виконуються машинами на основних і допоміжних видах робіт. Але зберігається ручне управління технікою, людина управляє машинами. Комплексна механізація сприяє: зменшенню потреби у робочій силі, забезпеченню і поліпшенню умов праці. Скорочуються строки проведення робіт, поліпшується їх якість, зростає кількість продукції.

При автоматизації виробництва використовуються пристрої, які регулюють виробничі процеси без безпосередньої участі людини. Це вища стадія у розвитку механізації.

Недостатня оснащеність сільського господарства машинами і механізмами та високі ціни на них не дозволяють механізувати багато видів робіт у рослинництві і тваринництві. Найбільш механізованою галуззю сільського господарства є виробництво зерна. Значно нижчий рівень механізації інших галузей рослинництва і особливо це стосується овочівництва, картоплярства, льонарства, плодівництва.

Більш складні завдання по механізації стоять у тваринництві.

Рівень механізації виробничих процесів у рослинництві обчислюють відношенням обсягу робіт у фізичних одиницях, виконаних з допомогою механізмів, до загального обсягу виконаних робіт. У тваринництві його визначають як відношення поголів'я тварин, яке обслуговується із застосуванням засобів механізації на окремих виробничих процесах, до загального поголів'я.

4.3.2. Система машин у сільському господарстві

Для забезпечення комплексної механізації необхідно створити систему машин для усіх галузей сільського господарства. Система машин – це сукупність різних машин, механізмів і приладів, які забезпечують безперервність і послідовність виконання основних і допоміжних робіт відповідно до технологічних вимог.

Система машин повинна забезпечувати механізацію основних і допоміжних робіт, впровадження інтенсивних технологій та відповідати вимогам охорони навколишнього середовища.

У рослинництві система машин включає машини по обробітку ґрунту, внесенню добрив, посіву, догляду за рослинами, збиранню врожаю, вивезенню

його з полів і зберіганню, в тваринництві і кормовиробництві, забезпечує повну механізацію виробництва і збирання кормових культур, транспортування і підготовку кормів до згодовування, безпосереднє обслуговування тварин з врахуванням прогресивних технологій і сучасної організації виробництва.

З урахуванням особливостей сільськогосподарського виробництва система машин повинна відповідати сучасним вимогам: повністю замінити ручну працю в рослинництві і тваринництві, виконувати роботи в оптимальні строки; забезпечувати економію пального, металу, мастил, праці на одиницю продукції; полегшувати працю механізаторів, створювати сприятливі умови для їх роботи; забезпечувати потоковість при виконанні операцій.

Основними шляхами якісного вдосконалення механічних засобів праці є створення нових високопродуктивних і економічних тракторів, комбайнів та інших сільськогосподарських машин, які б відповідали світовим стандартам. Тільки сучасна високоякісна техніка дає великий економічний ефект.

Недосконаліть системи машин, невисока їх якість та відсутність паритету цін на промислові вироби, сільськогосподарську продукцію гальмують перехід на нові прогресивні технології у рослинництві і тваринництві. Сьогодні потрібні не лише нові, більш досконалі і високопродуктивні машини, а і комбіновані агрегати, які дозволяють за один прохід трактора виконувати кілька операцій одночасно. Впровадження комбінованої техніки значно скорочує строки проведення робіт, затрати праці і коштів на одиницю площі, а зменшення кількості проходів трактора по полю позитивно впливає на структуру ґрунту, а, отже, на підвищення врожайності сільськогосподарських культур.

У сільськогосподарському виробництві, яке має чітко виражений сезонний характер, багато машин експлуатуються протягом року обмежений час. Так, сівалки використовуються 6-8 %, комбайни – 8-10 %, плуги – 10-20 % від усього часу перебування у господарствах. Тому виникає потреба у продовженні строків використання техніки шляхом універсалізації. Універсальні машини можуть виконувати різноманітні операції для сільськогосподарських робіт у різні строки.

Оскільки у сільському господарстві виробляють різноманітні види продукції в різних природнокліматичних зонах, то стосовно до них створюються зональні системи машин. Так, в засушливих зонах України технологія вирощування сільськогосподарських культур спрямована на максимальне збереження і використання вологи, а в районах надмірної зволоженості – на звільнення ґрунту від зайвої вологи.

4.3.3. Електрифікація сільського господарства

Основою науково-технічного прогресу в усіх галузях сільського господарства є електрифікація. З її розвитком здійснюється поступовий перехід від застосування механічних двигунів до широкої електромеханізації землеробства і тваринництва, допоміжних і обслуговуючих галузей. Електрична енергія стала базою комплексної механізації всіх ділянок сільськогосподарського виробництва.

В умовах прискорення науково-технічного прогресу розширюються можливості використання електроенергії. Зростає застосування електричної енергії у теплових процесах – для обігрівання парників, підігрівання води, а також у холодильних установках. Електроенергія все більше використовується для стимулювання росту тварин і рослин шляхом їх опромінення.

Широкі перспективи застосування електроенергії для післязбирального доочищення зерна та оброблення насіння струмом високої частоти, в овочівництві закритого ґрунту – на сортуванні і калібруванні продукції, стерилізації ґрунту, поливі. У тваринництві електричну енергію застосовують для приготування і зберігання сіна, сінажу, виготовлення трав'яного борошна, роздавання кормів і прибирання приміщення, при механічному доїнні, первинній обробці молока У птахівництві її застосовують в інкубаторах для виведення молодняку, його обігрівання, вентиляції приміщень, ультрафіолетового опромінення.

Електрична енергія широко застосовується на підприємствах з переробки і зберігання продукції (млинах, сушарнях, переробних цехах), у механічних майстернях, будівельних бригадах.

Електрифікація сільського господарства характеризується такими показниками:

- коефіцієнт електрифікації – відношення потужності електродвигунів і електроустановок (у к. с.) до загальної енергетичної потужності в господарствах (у к. с.);
- електроозброєність праці – відношення кількості спожитої електроенергії на виробничі цілі (в кіловат-годинах) до кількості працівників.

Електрична енергія дає великий економічний ефект. Економічна ефективність застосування електроенергії визначається з допомогою таких показників: продуктивність праці, чистий дохід на одиницю продукції; собівартість продукції до і після електрифікації, строк окупності додаткових капітальних вкладень.

4.3.4. Хімізація сільського господарства, її основні напрями і економічна ефективність

Науково-технічний прогрес у сільському господарстві тісно пов'язаний з хімізацією рослинництва і тваринництва. Хімізація сільського господарства – це широке і планомірне використання хімічних засобів і методів для підвищення врожайності культур і продуктивності тварин, поліпшення якості продукції.

У хімізації галузі виділяють такі основні напрями: застосування мінеральних добрив з метою підвищення врожайності сільськогосподарських культур, гербіцидів для знищення на полях бур'янів, хімічних засобів для захисту рослин і тварин від хвороб і шкідників та підвищення якості кормів для худоби. Хімізація включає також використання в сільському господарстві різних хімічних виробів. Так, застосування полімерних плівок у тепличному і парниковому господарстві

дозволяє одержати протягом року декілька врожаїв овочів. Не менш ефективним є застосування полімерних плівок для зберігання силосу, спорудження зрошувальних каналів, дренажної мережі.

Застосування мінеральних добрив – основний фактор підвищення врожайності сільськогосподарських культур. Науково-технічний прогрес сприяє поліпшенню якості і методів застосування мінеральних добрив — створення і випуск комплексних (складних і змішаних) форм добрив, підвищення в них концентрації поживних речовин, розширення використання рідких добрив, локальне їх внесення в ґрунт.

Важливим напрямом хімізації є використання хімічних препаратів для захисту рослин і тварин від шкідників і хвороб. Практика показує, що в результаті застосування гербіцидів знищується до 80-90 % бур'янів. Велику шкоду сільськогосподарському виробництву спричиняють хвороби і шкідники рослин. За підрахунками спеціалістів країна щорічно недоодержує з цієї причини майже п'яту частину врожаю зернових, картоплі, цукрових буряків та іншої продукції.

Економічна ефективність застосування мінеральних добрив і хімічних засобів проявляється у підвищенні врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тварин, у поліпшенні якості продукції і зниженні її собівартості. Наукою і практикою доведено, що приблизно половина приросту врожаю обумовлюється добривами. Кожний центнер добрив у діючій речовині, внесений в оптимальних дозах, забезпечує прибавку врожаю зернових 4,5-5 ц, цукрових буряків – 30-35, картоплі – 25-30, овочів – 40-45, плодів і ягід – 12-15 ц.

При розрахунках економічної ефективності застосування хімічних засобів вартість приросту продукції, одержаної від внесення добрив або гербіцидів, зіставляється з додатковими затратами на їх використання. До них належать затрати на придбання, навантаження, транспортування, зберігання, підготовку, внесення в ґрунт, а також на збирання додаткового врожаю.

Шляхи підвищення ефективності хімізації сільського господарства: зменшення втрат мінеральних добрив, вапнякових матеріалів і хімічних засобів захисту рослин при транспортуванні, зберіганні і внесенні їх у ґрунт; застосування добрив з урахуванням потреби ґрунту в NPK на основі агрохімічних картограм; механізація навантажувально-розвантажувальних робіт; забезпеченість механізованими складськими приміщеннями; підвищення якості добрив; вапнування кислих ґрунтів, оскільки мінеральні добрива діють у повну силу тільки у нейтральному середовищі.

За останні роки відбувається зменшення запасу гумусу в ґрунті і відповідне зниження родючості землі. Таке становище є наслідком застосування низьких доз органічних добрив, недооцінки ролі багаторічних трав у збагаченні ґрунту органічними речовинами. Тому необхідне раціональне поєднування внесення в ґрунт мінеральних і органічних добрив.

4.3.5. Впровадження прогресивних технологій

Під технологією прийнято, як відомо, розуміти послідовність, засоби і способи виконання різних операцій, які в сукупності складають основну частину процесу виробництва продукції. Наукою розроблено і впроваджено у виробництво енерго- і ресурсозберігаючі, ґрунтозахисні, водозберігаючі, індустріальні та інші технології.

Особливо великий економічний ефект дають інтенсивні технології. Їх суть полягає в створенні оптимальних умов для вирощування культур. При цьому особливо важливим є дотримання технологічної дисципліни і повне виконання усіх агротехнічних заходів: посів високоврожайним насінням інтенсивного типу, впровадження науково обґрунтованих сівозмін, застосування машин, які відповідають ґрунтовим вимогам, повне забезпечення рослин мінеральним харчуванням, ефективний захист рослин від шкідників, хвороб, бур'янів. Затрати на гектар при цьому зростають, але вони перекриваються додатковим збором врожаю.

Головна мета інтенсивних технологій спрямована на раціональне і ефективне використання землі. Ці технології вимагають оптимального поєднання біологічних, технологічних, організаційних і економічних чинників. Це дозволяє більш повно використовувати генетичні можливості рослин і біокліматичний потенціал.

Інтенсивні технології у тваринництві спрямовані на повне забезпечення тварин кормами, інтенсивну годівлю, використання продуктивних тварин, системи утримання. У переробних галузях агропромислового комплексу впроваджуються індустріальні і безвідходні технології виробництва, переробки і зберігання продукції. Проводиться технічне оснащення переробних підприємств, що дозволяє проводити комплексну переробку продукції і сировини.

Особливо важливе значення у підвищенні ефективності агропромислового виробництва має розвиток біотехнології. Мікробіологічна промисловість випускає кормовий білок, незамінні амінокислоти, їх застосування підвищує поживну цінність фуражу, підвищує продуктивність тварин при одночасному зниженні витрат кормів.

Застосування біотехнологічних методів у сільському господарстві дозволяє у 2-3 рази скоротити строки створення нових сортів рослин. Використання способів біоінженерії для розробки нових раціональних способів відтворення тварин у декілька раз підвищує темпи розмноження особливо цінних тканин (наприклад, на основі трансплантації ембріонів у великої рогатої худоби), дозволяє одержати високопродуктивних тварин.

Методи біотехнології дозволяють створювати біостимулятори росту рослин і тварин, виробляти препарати для боротьби з шкідниками і хворобами рослин. З допомогою біотехнології можна відходи тваринницьких ферм використовувати як біологічні джерела енергії, одержувати біогаз.

Науково-технічний прогрес спрямований перш за все на найбільш повне використання біологічного потенціалу, пристосування рослин і тварин до сучасних прогресивних технологій.

4.3.6. Економічна ефективність науково-технічного прогресу

Важливе значення для прискорення науково-технічного прогресу має об'єктивна характеристика його досягнення. При економічній оцінці науково-технічного прогресу враховуються можливості повного завантаження потужностей АПК, використання ресурсів, зростання економії затрат, скорочення строків окупності і підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва.

Досягнутий рівень науково-технічного прогресу визначається з допомогою системи показників. Основним з них є: енерго- і електроозброєність праці, рівень механізації виробничих процесів, обсяг внесених у ґрунт добрив і інших хімічних засобів на одиницю земельної площі, питома вага меліорованих земель у загальному обсязі сільськогосподарських угідь, питома вага нових сортів у загальній посівній площі тієї чи іншої культури, питома вага чистопорідної і поліпшеної худоби у загальному поголів'ї, питома вага прогресивних технологій у рослинництві і тваринництві.

Зростання економічної ефективності науково-технічного прогресу безпосередньо пов'язано з удосконаленням економічного механізму господарювання. Він вимагає наукового обґрунтування у виробництві і розподілі, у визначенні пріоритетних напрямів використання інвестицій, відбору нової техніки, прискорення темпів технічної реконструкції. Економічна ефективність підвищується також на стадії використання досягнень науково-технічного прогресу за рахунок кращої організації виробництва, урізноманітнення форм власності і форм господарювання.

Економічна ефективність науково-технічного прогресу в сільському господарстві визначається на основі таких основних показників: зростання врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тварин, підвищення якості продукції і продуктивності праці, зниження собівартості продукції, збільшення фондовіддачі і прибутку, скорочення строків окупності додаткових затрат.

Для управління науково-технічним прогресом необхідно мати об'єктивний облік економічної ефективності нової техніки або нових технологій. Оцінку нової техніки, винаходів, раціональних пропозицій, нових технологій і розробок проводять з допомогою показника річного економічного ефекту. Він визначається по економії зведених затрат, які є сумою виробничих затрат (собівартості і капітальних вкладень) і розраховується за формулою:

$$E_р = (C_б + E_н \times K_б) - (C_н + E_н \times K_н) \times O_н,$$

де *Ер* – річний економічний ефект, гривень;

$С_б$, $С_н$ – собівартість одиниці продукції (роботи) за базовим і новим варіантом, гривень;

$К_б$, $К_н$ – питомі (в розрахунку на одиницю продукції, 1 га посіву, голову тварин) капітальні вкладення у базовому і новому варіантах гривень;

$Е_н$ – нормативний коефіцієнт ефективності капітальних вкладень;

$О_н$ – обсяг застосування результатів наукових досліджень (нових розробок, нової техніки, винаходів, раціональних пропозицій у розрахунковому році у натуральних одиницях (га, ц, голів).

Економічний механізм науково-технічного прогресу вимагає дальшої орієнтації на істотне прискорення соціально-економічного розвитку і підвищення ефективності виробництва, та спрямований на зміцнення матеріально-технічної бази.

4.4. Склад і структура енергетичних ресурсів підприємства

Важливою складовою частиною матеріально-технічної бази сільського господарства є трактори, комбайни, автомобілі, двигуни та інші засоби механізації і електрифікації сільськогосподарського виробництва. Вони формують енергетичні ресурси аграрних підприємств і сільського господарства в цілому.

Енергетичні ресурси підприємств представлені потужностями тракторів, комбайнів, автомобілів, стаціонарних двигунів і електроустановок та живої тяглової сили, що виражені у механічних кінських силах. При цьому потужність електродвигунів і електромоторів переводиться у механічні кінські сили за коефіцієнтом 1 кВТ-1,36, робочі коні – 0,75, робочі воли – 0,5 механічних кінських сил (к. с.).

Під структурою енергетичних ресурсів (потужностей) розуміють процентне співвідношення окремих видів енергетики в загальному їх обсязі. Найбільшу питому вагу в структурі енергоресурсів аграрних підприємств України становлять механічні двигуни (біля 80 %).

Важливими техніко-економічними показниками матеріально-технічної бази є енергоозброєність праці і енергозабезпеченість виробництва. Енергоозброєність праці визначається діленням енергоресурсів підприємства (к. с.) на середньорічну кількість працівників. Енергозабезпеченість визначається діленням енергоресурсів підприємства (к. с.) на його посівну площу. Між рівнем цих показників і кінцевими результатами виробництва існує пряма залежність – з їх підвищенням зростає врожайність культур і продуктивність тварин, підвищується продуктивність праці, збільшується прибуток підприємства.

4.4.1. Тракторний парк і ефективність його використання

У структурі енергетичних ресурсів провідне місце належить тракторам і автомобілям, комбайнам. Ефективність їх використання сприяє своєчасному і якісному виконанню усіх технологічних операцій в рослинництві і тваринництві та підвищенню ефективності виробництва продукції в галузях.

Ступінь раціональності (ефективності) використання тракторного парку підприємства визначається за такими трьома групами показників.

I. Показники інтенсивності використання трактирного парку:

1. Коефіцієнт використання тракторного парку, визначається діленням тракторо-днів у роботі на тракторо-дні перебування в господарстві.
2. Відпрацювання одним трактором машино-днів, розраховується діленням всього обсягу відпрацьованих тракторним парком машино-днів на середньорічну кількість тракторів.
3. Відпрацювання одним трактором машино-змін, визначається ціленням усього обсягу відпрацьованих машинно-змін на середньорічну кількість тракторів.
4. Відпрацювання одним трактором нормозмін визначається аналогічно, лише в чисельнику беруться виконані тракторним парком нормо-зміни.
5. Коефіцієнт змінності визначається як відношення відпрацьованих машинно-змін до відпрацьованих машино-днів.

II. Показники продуктивності використання тракторного парку :

1. Річний виробіток умовно-еталонних гектарів одним трактором. Визначається діленням загального обсягу виконаних тракторним парком робіт, включаючи стаціонарні, земляні і транспортні в умовно-еталонному визначенні, на середньорічну кількість тракторів.
2. Змінний виробіток одним трактором, розраховується діленням загального обсягу виконаних тракторним парком робіт на кількість відпрацьованих ним машино-змін.
3. Денний виробіток одним трактором. Визначається аналогічно попередньому показнику, лише в знаменнику беруться відпрацьовані машино-дні.
4. Коефіцієнт виконання тракторним парком норм виробітку. Розраховується діленням виконаних нормозмін на відпрацьовані машино-зміни.

III. Показники економічності використання тракторного парку

1. Собівартість одного умовно-еталонного гектара. Визначається діленням усіх витрат на експлуатацію тракторів, сільськогосподарських машин і знарядь на загальний обсяг робіт в умовно-еталонних гектарах, виконаних тракторним парком.
2. Витрати палива на один умовно-еталонний гектар.

Для визначення економічної ефективності використання всього машинно-тракторного парку, включаючи не лише силові (трактори), а й робочі машини, розраховують показник виходу валової продукції господарства на 1 грн. вартості цих машин. З підвищенням цього показника створюються необхідні економічні передумови для швидкої окупності витрат на придбання техніки і її заміни на більш продуктивну.

Показники інтенсивності характеризують напруженість використання тракторного парку протягом року і є вихідними в формуванні показників його продуктивності, а тому розглядаються як істотні фактори зниження витрат на одиницю тракторних робіт. Чим більше відпрацьовано кожним трактором машино-днів і виконано нормозмін, чим вищий коефіцієнт змінності, тим більшим буде, за інших однакових умов, його річний виробіток в умовних еталонних гектарах і навпаки.

Залежність продуктивності тракторів за показником річного виробітку від інтенсивності їх використання можна зобразити у вигляді виразу

$$Рв = Мд \times Кз \times Вм.з$$

де Мд – кількість відпрацьованих одним трактором машино-днів; Кз – коефіцієнт змінності; Вм.з – виробіток умовно-еталонних гектарів за одну машино-зміну.

За допомогою цієї формули можна визначити вплив кожного множника (фактора) на зміну річного виробітку у звітному році порівняно з базовим і завдяки цьому розкрити причини підвищення (зниження) продуктивності тракторного парку.

Серед напрямів поліпшення використання тракторного парку, які залежать від аграрних підприємств, важливе місце займають установлення його раціональної структури, забезпечення тракторів необхідним шлейфом робочих машин і знарядь, раціональне комплектування тракторних агрегатів, підвищення кваліфікації механізаторів і вдосконалення їх матеріального стимулювання за кращі результати роботи, поліпшення технічного обслуговування і проведення своєчасних і якісних ремонтів, удосконалення організації виробничих процесів.

На кожному підприємстві необхідно підвищувати змінну продуктивність тракторних агрегатів за рахунок таких факторів, як повне використання конструктивної ширини захвату агрегату, раціональне використання середньозмінної швидкості його руху і повне використання робочого часу зміни.

Для зниження собівартості умовного еталонного гектара, а значить, і сільськогосподарської продукції важливо не лише підвищувати продуктивність тракторних агрегатів, а й економно витрачати паливно-мастильні матеріали, які через багаторазове подорожчання стали основною статтею витрат у структурі усіх витрат на експлуатацію машинно-тракторного парку. Надзвичайно серйозною проблемою, яка повинна розв'язуватися насамперед на макрорівні, є достатнє забезпечення аграрних підприємств дизельним паливом, бензином і мастилами.

4.4.2. Ефективність використання комбайнового парку

Забезпечення підприємства комбайнами і досягнутий рівень їх використання істотно впливають на валовий збір сільськогосподарських культур, оскільки запізнення із збиранням призводить до значних втрат вирощеного врожаю. Відомо, наприклад, що втрати зерна досягають 25-30 % при запізненні збирання зернових колосових на 10-12 днів. Затягування строків збирання цукрових буряків може призвести до повної втрати врожаю внаслідок настання морозів, які унеможливлюють проведення збиральних робіт. Тому підприємствам економічно вигідно мати таку кількість комбайнів, які забезпечать збирання культур в оптимальні строки.

Фактичне забезпечення аграрних підприємств комбайнами характеризується показником їхньої кількості по видах у розрахунку на 1000 га збиральної площі або оберненим співвідношенням – величиною збиральної площі певної культури до наявної кількості комбайнів відповідного виду.

Ефективність роботи комбайнів визначають за показниками інтенсивності, продуктивності та економічності. До показників інтенсивності відносять такі, як кількість відпрацьованих одним комбайном машино-днів і окремо машинно-змін за сезон, їх розраховують діленням відпрацьованих певним видом комбайнів машино-днів (машино-змін) на їх (комбайнів) середньосезонну кількість (як тих, що працювали, так і тих, що не працювали).

Продуктивність комбайнів визначають за такими показниками, як кількість зібраних гектарів одним комбайном за сезон, за машино-день і за машинно-зміну. Перший з названих показників розраховують діленням зібраної площі певним типом комбайнів на їх середньосезонну кількість. Два інших показники розраховують аналогічно з тією лише особливістю, що в знаменнику беруть відпрацьовані машино-дні (машино-зміни).

Для зернозбиральних комбайнів визначають і такі важливі показники продуктивності, як обсяг намолоченого зерна одним комбайном за сезон, за один машино-день, одну машинно-зміну. При розрахунках цих показників у чисельнику оперують оприбуткованим зерном у бункерній вазі.

Про економічність роботи комбайна судять за показниками собівартості 1 га зібраної площі і витрат пального на цю саму площу. Зокрема, собівартість 1 га зібраної площі визначають діленням суми усіх втрат на експлуатацію комбайнів певного виду (оплата праці працівників збирального комплексу з нарахуваннями, амортизація, пальне і мастила, ремонт, транспортні втрати) на збиральну площу.

При оцінці роботи комбайнового парку за розглянутими показниками слід пам'ятати, що показник кількості відпрацьованих одним комбайном машино-днів до певного ступеня характеризує тривалість збирання відповідної культури в господарстві. Тому оцінку роботи комбайнів відповідного типу за цим показником доцільно здійснювати з позиції встановлених строків збирання даної культури і врахуванням інших показників. Найповніше продуктивність комбайнів характеризують показники кількості зібраних гектарів (а для зернових

комбайнів — і намолоченого зерна) за один машино-день за умови, що одним комбайном відпрацьовано не менше машино-днів, ніж це необхідно для збирання культури у заздалегідь передбачені строки. Із зростанням цих показників підвищується сезонна продуктивність комбайнів і знижуються виграти на 1 га збиральної площі.

4.5. Транспортні засоби

Транспортні роботи в аграрних підприємствах виконуються такими видами транспорту: автомобільним, тракторним, гужовим і в незначних обсягах – трубопровідним (водопроводи, молокопроводи). Співвідношення між окремими видами транспорту і розподіл обсягу перевезень за видами транспортних засобів установлюють у кожному підприємстві з урахуванням таких факторів, як клас вантажу, дорожні умови, відстань перевезень, терміновість, погодні умови, спосіб виконання вантажно-розвантажувальних робіт, технологія виробництва сільськогосподарської продукції. За інших однакових умов критерієм вибору транспортного засобу є мінімізація затрат на 1 т перевезеного вантажу і швидкість його перевезення.

Для визначення окремих техніко-економічних показників роботи автотранспорту використовують такі поняття, як автомобіле-дні перебування, в господарстві, автомобіле-дні в роботі, середньо-облікова кількість автомобілів і їхня вантажопідйомність. Автомобіле-дні перебування в господарстві розраховують підсумовуванням усіх календарних днів перебування кожного вантажного автомобіля в підприємстві протягом року, а автомобіле-дні в роботі — підсумовуванням днів їхньої роботи. Діленням автомобіле-днів перебування в господарстві на 365 визначають середньооблікову кількість автомобілів, а вантажопідйомність середньооблікового автомобіля – діленням автомобіле-тонно-днів на автомобіле-дні перебування в господарстві.

Усі показники використання автотранспорту поділяються на три групи: інтенсивності, продуктивності і економічності. До показників інтенсивності відносять:

- коефіцієнт використання автопарку, який визначають діленням автомобіле-днів перебування в господарстві на автомобіле-дні в роботі;
- коефіцієнт технічної готовності, який розраховують діленням різниці між автомобіле-днями перебування в господарстві і автомобіле-днями в ремонті на автомобіле-дні перебування в господарстві;
- середню технічну швидкість, яку визначають діленням загального пробігу автомобілів на час перебування в русі;
- середню експлуатаційну швидкість, яка є часткою від ділення загального пробігу на час перебування автомобілів у наряді;
- середню відстань перевезень 1 т вантажу, яку розраховують діленням вантажообороту в ткм на загальну кількість перевезеного вантажу в т;
- середньодобовий пробіг автомобіля в км, який визначають діленням

загального пробігу автомобілів на автомобіле-дні в роботі;

- коефіцієнт використання пробігу, що дорівнює відношенню пробігу автомобілів з вантажем до загального пробігу;
- коефіцієнт використання вантажопідйомності, який розраховують за формулою:

$$Кв = \frac{Зв.о. - Во.п.}{Пв \times Вп},$$

де Зв.о. – загальний вантажооборот, ткм; Во.п – вантажооборот причепів, ткм; Пв – пробіг з вантажем, км; Вп – вантажопідйомність середньооблікового автомобіля.

Показники продуктивності автотранспорту:

виробіток автомобілів на одну середньооблікову автомобіле-тонну:

$$Ва = \frac{ВТ}{АТ.д.:365},$$

де Вт – кількість перевезених вантажів, т; Ат.д – автомобіле-тонно-дні;

кількість тонно-кілометрів на одну середньооблікову автомобіле-тонну, що розраховується з виразу:

$$Вткм = \frac{Зв.о}{АТ.д. \times 365}$$

Показники економічності автотранспорту:

- собівартість тонно-кілометра (десяти або ста тонно-кілометрів), яка визначається діленням прямих експлуатаційних витрат на роботу автотранспорту на вантажооборот;
- прямі експлуатаційні витрати на 100 км пробігу, грн.;
- витрати пального на 100 км пробігу і окремо на 100 ткм.

Для підвищення ефективності використання автопарку потрібно встановити раціональну структуру його і достатньо забезпечити причепами. Зараз аграрні підприємства гостро відчувають нестачу самоскидів і спеціалізованих автомобілів, частка яких повинна бути істотно збільшена (до 43 і 20 % усього автомобільного парку). Вантажопідйомність причепів доцільно (як мінімум) довести до 10-15% вантажопідйомності автопарку. Дуже важливо також поліпшити стан доріг, підвищити кваліфікацію водіїв, поліпшити технічне обслуговування автомобілів, перейти на прогресивні форми організації праці і її матеріального стимулювання.

Розділ V. ЗАСОБИ ВИРОБНИЦТВА ТА ВИРОБНИЧІ ФОНДИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

5.1. Засоби виробництва та їх класифікація

Економічна ефективність виробництва в АПК України та його найважливішій сфері – сільському господарстві на етапі його реформування у великій мірі залежить від рівня продуктивних сил, які складаються з робочої сили і засобів виробництва.

Засоби виробництва – це сукупність засобів і предметів праці, що їх використовують у процесі виробництва матеріальних благ. Вони є складовою частиною продуктивних сил. До продуктивних сил належать і люди, які за допомогою засобів виробництва створюють матеріальні блага – потрібні продукти. За своїм походженням засоби виробництва у сільському господарстві поділяють на засоби, які є продуктами природи (земля, корисні копалини, ліси, води та ін.), і нагромаджені продукти праці (знаряддя, сировина тощо). За використанням у процесі суспільної праці засоби виробництва поділяють на предмети праці і засоби (знаряддя) праці.

Предмети праці – це всі речові елементи виробництва, до яких прикладається людська праця. У сільському господарстві до них належать насіння, посадковий матеріал, корми, молодняк худоби, худоба на відгодівлі, молоді насадження, сировинні матеріали та ін.

Засоби праці – сукупність засобів, за допомогою яких люди виробляють нові матеріальні блага, переміщують їх у просторі та доводять до споживача. До них належать трактори, комбайни, автомобілі, двигуни, обладнання, інші машини, продуктивні тварини, приміщення, лінії електропередач, трубопроводи, шляхи, канали тощо. Вирішальну роль у виробництві відіграють знаряддя праці (технічні засоби). Рівень розвитку їх характеризує міру розвитку продуктивних сил сільського господарства.

Засоби виробництва можуть бути як предметами, так і засобами праці. Технічні засоби під час ремонту, продуктивна худоба при постановці її на відгодівлю стають при переведенні їх в основні засоби засобами праці.

Головним засобом виробництва в сільському господарстві є земля. Вона виступає тут як загальний засіб виробництва і предмет праці.

За значенням у процесі виробництва розрізняють основні і оборотні засоби.

Основні засоби беруть участь у виробничих процесах протягом кількох виробничих циклів (років). У процесі виробництва вони поступово зношуються і частинами переносять свою вартість на вироблений продукт.

Оборотні засоби, натурально-речовий склад яких становлять предмети праці, беруть участь у виробництві лише протягом одного виробничого циклу, втрачають свою натуральну форму і повністю переносять свою вартість на вироблену продукцію.

Вартість засобів виробництва переноситься на створений продукт конкретною працею і тільки в такому розмірі, в якому вона в них матеріалізована, тому первісна їх вартість не може бути більшою за вартість, що переноситься на створювану продукцію.

Засоби виробництва сільського господарства становлять його виробничі фонди, які виступають у процесі виробництва в натуральному (речовому) або вартісному (грошовому) виразі.

5.2. Основні фонди сільськогосподарських підприємств та джерела їх утворення

Основні фонди сільського господарства за своїм економічним призначенням поділяють на виробничі, які беруть участь у виробництві продукції, і **невиробничі,** які прямої участі у виробництві не беруть, але забезпечують необхідні умови для його процесу (житлові, культурно-побутові та ін.). Виробничі основні фонди розподіляють на виробничі сільськогосподарського призначення, які обслуговують сільське господарство, і виробничі несільськогосподарського призначення, які беруть участі у виробництві несільськогосподарської продукції. **До виробничих основних фондів сільськогосподарського призначення** належать будівлі, споруди і передавальне устаткування (тваринницькі приміщення, зерносховища, сховища для інших продуктів, склади для мінеральних добрив, теплиці, іригаційні споруди, лінії електропередач, шляхова мережа); силові машини і обладнання (трактори, електродвигуни, стаціонарні і пересувні установки, які використовують для механізації виробничих процесів); робочі машини і обладнання (комбайни та інші машини і знаряддя); транспортні засоби (вантажні автомобілі, причепи, гужовий транспорт); худоба продуктивна (доросле поголів'я тварин і хутрових звірів) і робоча; багаторічні насадження (плодові і неплодові); інші засоби (вимірювальні прилади, лабораторне обладнання, виробничий і господарський інвентар тощо).

До виробничих основних фондів несільськогосподарського призначення належать фонди підприємства, що виробляють будівельні матеріали, переробляють сільськогосподарську продукцію, а також установи громадського харчування, торгівлі тощо.

До складу невиробничих основних фондів входять об'єкти тривалого користування, які задовольняють побутові та культурні потреби населення: школи, клуби, житлові будинки, лікарні та ін.

На сільське господарство всіх форм господарювання припадало на початок 2006 р. 96068 млн. грн., або тільки 11,6% загальної вартості виробничих основних фондів у цілому по господарському комплексі України. Фондоозброєність праці в аграрному секторі у розрахунку на одного зайнятого становила 9850 тис. грн., а фондозабезпеченість виробництва у розрахунку на 1 га сільгоспугідь – 158 тис грн. Матеріально-технічна складова частина ресурсного потенціалу як у

кількісному, так і особливо у якісному відношенні є найвужчим місцем у ресурсному потенціалі АПК. Розмір основних фондів та їх співвідношення у кожному сільськогосподарському підприємстві залежить від обсягу, спеціалізації, інтенсифікації і зони розміщення виробництва.

В аграрних підприємствах основні фонди обчислюють у натуральних (для визначення змін кількісного і якісного їх складу) і вартісному показниках (для визначення розміру коштів щодо їх формування і ступеня зносу та обчислення амортизації).

Оцінюють основні фонди у грошовому виразі за первісною, відновною, балансовою, залишковою і ліквідною (остаточною) вартістю.

Первісна вартість показує фактичні витрати на основні засоби, в тому числі витрати на їх придбання, доставку, монтаж або на формування стада, насаджень.

Оцінка за відновною вартістю характеризує вартість основних засобів після їх переоцінки по сучасних цінах. Такі переоцінки основних засобів проводяться періодично з врахуванням їх фізичного зносу.

Балансова вартість основних фондів – це їх облікова вартість у господарстві. На період придбання і введення в дію тих чи інших фондів вона дорівнює їх первісній вартості, а при переоцінці – відновній. В інших випадках балансової вартості не змінюють до повного зносу і списання основних фондів. Вона є основою для щорічних відрахувань грошових засобів у фонд амортизації по встановлених нормах.

Залишкова вартість основних засобів дорівнює первісній за вирахуванням суми їх зносу. Ліквідаційна вартість – це вартість можливої реалізації основного засобу після завершення його служби, тобто це вартість металобрухту, який лишається після повного спрацювання машин.

Основні фонди підприємств збільшуються, проте абсолютний розмір їх ще недостатній, що деякою мірою знижує темпи приросту сільськогосподарської продукції і підвищення продуктивності праці.

Розрізняють основні фонди застосовувані і використані. Застосовувані – це всі фонди, що беруть участь у матеріальному виробництві; використані – частину вартості фондів, яка щороку зношується в процесі виробництва і переноситься на новостворювану продукцію або послуги. Внаслідок зносу (поступового втрачання початкової якості) засоби виробництва стають непридатними для робот і потребують заміни. Знос визначає зменшення первісної вартості засобів, яка в такому самому розмірі переноситься на вироблену продукцію. Розрізняють фізичний (матеріальний) і моральний знос основних фондів.

Фізично (матеріально) основні засоби зношуються в процесі використання і під впливом природних факторів. Ступінь фізичного зносу залежить від інтенсивності використання засобів, строку перебування їх у господарстві, якості зберігання.

Моральний знос полягає в знеціненні і вибутті з виробництва засобів праці ще до їх фізичного спрацювання. Він пов'язаний з технічним прогресом, який сприяє виробництву більш продуктивних і дешевих машин та знарядь.

Розрізняють дві форми морального зносу: перша – коли здешевлюється виробництво подібних машин; друга форма зумовлена впровадженням нових, більш досконалих і продуктивних машин, застосування яких заощаджує працю та кошти на одиницю роботи і продукцію. Для зменшення морального зносу слід підвищити інтенсивність використання техніки, впроваджувати комбіновані і універсальні машини та підвищувати швидкість руху агрегатів

Амортизація – це процес поступового втрачання вартості основними фондами і перенесення цієї вартості на продукцію, у виробництві якої їх використовують. Амортизація характеризує економічну, а знос – фізичну сторони використання фондів.

Для відновлення вартості зношених засобів сільськогосподарські підприємства враховують у вигляді амортизаційних відрахувань як елемент витрат виробництва, за рахунок яких створюється фонд амортизації. Амортизацію нараховують на всі види основних засобів, які беруть участь у виробництві сільськогосподарської продукції, крім молодих неплодоносних багаторічних насаджень і основного стада дорослої продуктивної худоби. Основне стадо відтворюють за рахунок надходжень коштів від реалізації вибракуваних тварин, хоч сума цих надходжень не завжди дорівнює балансовій вартості тварин. Норми амортизації затверджує уряд.

Сума амортизаційних відрахувань по основних фондах господарства визначається на основі їх балансової вартості і встановлених річних норм амортизації (% балансової вартості).

$$A_p = \frac{Б_в}{100} \cdot Н_а$$

де *Ар* – амортизаційні відрахування за рік, грн.;

$Б_в$ – балансова вартість основних фондів, грн.,

$Н_а$ – норма амортизації основних фондів, % від їх балансової вартості.

Якщо, наприклад, строк використання машини 5 років, то 1/5 (20 %) її балансової вартості щороку включають у вигляді амортизаційних відрахувань у виробничі витрати, які відносять на собівартість продукції.

Підвищення норм амортизації прискорює відновлення автопарку, але надмірне їх збільшення може призвести до зростання собівартості продукції. Амортизаційні відрахування на вантажний автомобільний транспорт обчислюють у процентах від їх вартості і, відносячи на величину пробігу автомобіля за рік, визначають розмір цих відрахувань на 1 км пробігу машин.

Процентне відношення річної суми амортизації до вартості основних фондів виробництва називають нормою амортизації. Якщо враховують, крім фізичного, і моральний знос засобів виробництва, то строк їх дії скорочується, тому одночасно збільшують норму амортизації. Нові норми амортизаційних відрахувань встановлюються тільки для повного відновлення основних фондів.

Амортизацію на всі основні засоби нараховують незалежно від їх використання, оскільки через несприятливі природні умови зношуються і ті з них, які не використовуються.

Залежно від виробничої спеціалізації і зональних умов склад основних фондів змінюється. Оскільки для кожного виду їх норми амортизаційних відрахувань неоднакові, то й загальні норми амортизації по всіх фондах різні.

Структура основних виробничих засобів – це питома вага вартості окремих груп цих засобів у загальній балансовій вартості їх, виражена в процентах. Вона змінюється в часі, по галузях виробництва, по зонах та типах господарств.

На склад основних засобів впливає і тривалість використання окремих з них. Одні зношуються повільно, інші швидше (трактор, наприклад, за 6-9 років, дерев'яні будівлі – за 20, кам'яні – за 40-50), тому в загальній вартості основних засобів за однакових капіталовкладень питома вага довгострокових фондів зростатиме.

Витрати на створення нових і реконструкцію існуючих основних засобів виробничого і невиробничого призначення здійснюються за рахунок капітальних вкладень. У сільському господарстві це витрати на будівництво, придбання знарядь виробництва, робочої і продуктивної худоби, на меліоративні заходи і створення багаторічних насаджень, а також витрати на капітальний ремонт основних засобів, житла і споруд.

Основні фонди сільськогосподарських підприємств поновлюються основним чином за рахунок відрахувань від грошових доходів (власні кошти) і за рахунок банківських кредитів. У державних підприємствах витрати на створення нових і реконструкцію основних засобів здійснюються за рахунок власних коштів і банківського кредиту. Держава фінансує тільки окремі об'єкти капіталовкладень.

Останніми роками надто ускладнились умови відтворення основних виробничих фондів сільськогосподарських підприємств. Частка вартості основних виробничих фондів сільського господарства за 2002 рік склала тільки 11,6%. Залишаються низькими показники фондозабезпеченості виробництва і фондоозброєності праці у рослинництві й тваринництві і не дають змоги здійснити комплексну механізацію основних та допоміжних технологічних процесів. Тому надмірною залишається (останніми роками навіть зростає) трудомісткість одиниці вироблюваної продукції, що вимагає наявності великої кількості зайнятих у рослинництві та тваринництві. Сільськогосподарські підприємства не в змозі оновлювати і зміцнювати технічну базу, через брак власних коштів, кредитів та й самої техніки. У той же час ціни на матеріально-технічні ресурси, які необхідні сільському господарству, зростають вищими темпами, ніж прибутки від реалізації рослинницької та тваринницької продукції. Тому коефіцієнт відновлення основних виробничих фондів у сільському господарстві значно скорочується.

Усе це свідчить про те, що відтворювальний процес у сільському господарстві порушений і з цим пов'язана руйнація всіх найважливіших елементів продуктивних сил, падіння обсягів виробництва, погіршення якості продукції.

Значні розміри і оновлення засобів виробництва зумовлюють потребу в розробленні і застосуванні вимірників, якими можна характеризувати рівень забезпеченості фондами. Для цього використовують такі показники:

- фондооснащеність господарства (відношення вартості основних виробничих фондів до площі використання земель);
- фондоозброєність праці (вартість основних фондів, що припадає на одного середньорічного працівника);

5.3. Ефективність використання основних виробничих фондів

Ефективність використання основних виробничих фондів і їхній вплив на кінцеві результати виробництва значною мірою залежать від характеру руху цих фондів як авансованої вартості в умовах конкретного підприємства, а також від їхнього фізичного стану. Кількісно характер руху основних виробничих фондів визначається за допомогою ряду показників. Найважливішим серед них є коефіцієнт (швидкість) обороту, що визначається як відношення річної суми амортизації основних виробничих фондів до їхньої середньорічної вартості або період обороту як зворотне співвідношення цих величин.

Швидкість обороту .основних виробничих фондів з розвитком науково-технічного прогресу і запровадженням його результатів у виробництво має тенденцію до підвищення. Незважаючи на те, що можливості для прояву цієї тенденції в сільському господарстві (порівняно з іншими галузями народного господарства) звужені, все ж чимало аграрних підприємств досягають високої швидкості руху авансованих ресурсів, що позитивно позначається на результатах їхнього господарювання. Адже маса продукту, виробленого за певний період, дорівнює його розміру, одержаному протягом одного обороту, помноженому на число таких оборотів. Аграрним підприємствам важливо своєчасно скористатися досягненнями науково-технічного прогресу у фондоутворюючих галузях першої сфери АПК, результатом якого е створення нової техніки з більш коротким строком служби як важливої умови врахування темпів її морального зношення. Швидкість обороту основних фондів, таким чином, з переходом до новій конструкція у фондоутворюючих галузях і кожним черговим циклом технічного переозброєння зростає. Скорочення тривалості цих циклів веде до збільшення швидкості обороту основних фондів, а значить, до більш швидкого перетворення цих авансованих ресурсів У спожиті, тобто втілення їх в заново створений продукт.

Для характеристики руху основних фондів використовують і такі показники:

Кзр – коефіцієнт зростання (відношення їхньої суми на кінець року до вартості основних засобів на початок року);

Кв – коефіцієнт вибуття (відношення вартості вибулих за звітний рік основних засобів до суми усіх основних фондів на початок року);

Ко – коефіцієнт оновлення (відношення заново введених за рік основних

засобів до балансової вартості усіх фондів на кінець року).

Між цими показниками існує тісний взаємозв'язок. Очевидно, що Кзр > 1 за умови, коли Ко > Кв і навпаки. Якщо сума вибулих фондів дорівнюватиме сумі заново введених, то Кзр = 1.

Про стан основних виробничих фондів можна судити з двох показників: Кз – коефіцієнт зношення (відношення суми зношення до балансової вартості основних засобів)

Кп – коефіцієнт придатності (частка від ділення балансової вартості засобів за мінусом усієї суми зношення на їхню балансову вартість. Цей показник можна визначити і так: Кп=1 - Кз),

Чим вищий коефіцієнт придатності і менший коефіцієнт зношення, тим кращі умови має підприємство для більш раціонального використання основних фондів.

В умовах переходу до ринкових відносин особливої актуальності набуває питання підвищення економічної ефективності використання основних виробничих фондів. Аграрним підприємствам важливо знати, якою ціною виробляється валовий продукт, скільки авансованих засобів, у тому числі основних фондів, брало участь у його створенні. Відповідь можна дістати, визначивши такі економічні показники: Фондовіддача – відношення вартості виробленої продукції до середньорічної вартості основних виробничих фондів сільськогосподарського призначення. В умовах інфляції, коли швидкими темпами зростають ціни на знаряддя праці, а також вартість капітального будівництва, цей показник доцільно визначати за товарною продукцією, оціненою в поточних цінах реалізації. Розрахована таким способом фондовіддача хоч і не повністю, але вже об'єктивніше характеризує економічну ефективність використання основних виробничих фондів, ніж валова продукція, що оцінюється в порівнянних цінах.

По аграрних підприємствах фондовіддача основних виробничих фондів істотно коливається, що пов'язано з різним рівнем господарювання, неоднаковою оснащеністю їх цим ресурсом, різним співвідношенням його складових елементів, ступенем придатності та ін. Шукаючи резерви зростання фондовіддачі (Іф.від), слід пам'ятати, що з економічного погляду вона знижується тоді, коли темпи зростання продукції нижчі від темпів зростання фондооснащеності виробництва, тобто Івп < Іф.ос. При цьому зниження фондовіддачі завжди супроводжується перевищенням темпів зростання фондоозброєності (Іф.оз) над темпами зростання річної продуктивності праці (Іп.п), тобто Іф.оз > І п.п. Ця закономірність є наслідком математичної залежності, відповідно до якої І п.п = Іф.оз*Іф.від. Звідси Іф.від = І п.п : Іф.оз. Із цього співвідношення випливає, що фондовіддача зростає лише тоді, коли темпи зростання продуктивності праці випереджають темпи зростання її фондоозброєності.

Фондомісткість – це зворотній показник фондовіддачі, тобто Фм =І.: Іф.від. Цей показник вказує, скільки було використано основних виробничих фондів

для виробництва 1 грн. продукції. Із завершенням комплексної механізації та автоматизації виробництва, що можливо за стабільного розвитку економіки, будуть створені об'єктивні передумови для зниження фондомісткості виробництва, а значить, і для підвищення фондовіддачі. Умовний строк окупності визначається як частка від ділення середньорічної вартості основних фондів сільськогосподарського призначення на прибуток підприємства, одержаний від основної діяльності. Потрібно домагатися, щоб цей показник був якомога менший і не перевищував кількості років, за які скуповуються капіталовкладення відповідно до діючої банківської процентної ставки.

Поліпшення використання основних виробничих фондів означає, що за того самого їхнього розміру збільшується виробництво продукції, зростає маса валового доходу і прибутку, які випереджають подальше підвищення фондооснащеності виробництва.

Важливим напрямком поліпшення використання виробничих ресурсів є встановлення оптимального співвідношення між основними і оборотними фондами з урахуванням виробничого напряму підприємств, ступеня розвитку головної галузі і досягнутого ними рівня фондооснащеності основними виробничими фондами

Нестача оборотних фондів, особливо кормів, пального, добрив, отрутохімікатів, запасних частіш тощо знижує ефективність використання основних фондів, негативно відбивається на кінцевих результатах господарювання. З іншого боку, недостатній рівень забезпеченості знаряддями праці не дає змоги раціонально використовувати предмети праці, що також погіршує результати виробництва.

Істотного підвищення фондовіддачі можна досягти завдяки вдосконаленню структури основних виробничих фондів. Збільшення вартості більш активних засобів в розрахунку на одиницю вартості менш активних (пасивних) засобів до оптимального рівня значно підвищує ефективність використання знарядь праці. Дуже важливо встановити раціональне співвідношення між силовими і робочими машинами. При нестачі сівалок, плугів, культиваторів, борін, інших робочих машин і знарядь неможливо раціонально використовувати тракторний парк, так само як неможливо ефективно використовувати і названу техніку, коли підприємство недостатньо забезпечене силовими машинами.

Кращих результатів досягають ті підприємства, які своєчасно технічно, переозброюють виробництв замість застарілої запроваджують нову техніку, більш продуктивну і економічну. Особливе значення для поліпшення використання основних виробничих фондів і підвищення ефективності виробництва має запровадження нових технологій вирощування сільськогосподарських культур, утримання худоби і переробки сільськогосподарської сировини. Необхідно поглиблювати комбінування виробництва, запроваджувати прогресивні форми організації й оплати праці, підвищувати кваліфікацію кадрів і їхню відповідальність за раціональне використання закріпленої за ними техніки.

На сучасному етапі особливу роль у підвищенні ефективності використання основних виробничих фондів відіграє приватизація власності і запровадження внутрішньогосподарського комерційного розрахунку на підприємствах. З появою справжнього господаря на землі багато питань, що пов'язані з організаційними заходами для кращого використання знарядь праці, самі собою відпадуть — власник не допустить, щоб його техніка, будівлі, споруди, транспорт використовувались нераціонально.

5.4. Поняття виробничої потужності підприємств, методи її визначення і показники використання

Кожне підприємство як товаровиробник має певну виробничу потужність, яка справляє вирішальний вплив на багато важливих параметрів його виробничої діяльності.

Під виробничою потужністю розуміють максимально можливий випуск продукції (переробки сировини) за рік (добу, зміну) в натуральних показниках за заданого асортименту і якості та раціонального використання землі, техніки, обладнання, виробничої площі.

Наведене визначення виробничої потужності прийнятне як для аграрних, так і для промислових підприємств. Особливість полягає тільки в тому, що більшість аграрних підприємств є багатогалузевими і виробляють на продаж нерідко до 10 і більше видів продукції. Ця обставина значно ускладнює проблему визначення їхньої виробничої потужності. Проте за допомогою економіко-математичних методів і ЕОМ здійснюється постановка і розв'язання оптимізаційних і кореляційно-регресивних задач, в алгоритм яких включають усі види ресурсів, що задіяні в сільськогосподарському виробництві, і нормативну або пошукову віддачу цих ресурсів. У результаті визначають можливий річний випуск сільськогосподарської продукції різних видів. Це і характеризуватиме виробничу потужність багатогалузевих аграрних підприємств.

Але оскільки натуральні обсяги різних видів продукції між собою не порівнянні і, як правило, бувають у різних співвідношеннях, То по багатогалузевих підприємствах виробничу потужність доцільно визначати і через обсяг виробництва продукції у вартісному виразі. Основним показником, що характеризує ступінь використання виробничої потужності підприємства, є коефіцієнт її використання, що визначається за формулою:

$$Кв.п. = Фвп : Нвп,$$

де Фвп – фактичний обсяг виробництва продукції;

Нвп – нормативний (плановий) обсяг виробництва продукції.

Крім вказаного, потрібно використовувати і такий показник, як маса прибутку, що одержана на одне станко- або головомісце, на 1м^2 корисної площі закритого ґрунту, на 1 га сільськогосподарських угідь. Значення цього показника зростає в умовах ринкової економіки. Тому підприємства можуть ставити перед

собою мету максимізувати прибуток в розрахунку на одиницю виробничої площі.

5.5. Оборотні фонди в сільському господарстві, їх склад і джерела їх утворення

Для нормального виробничого процесу треба мати в господарстві певну кількість оборотних фондів. Вони складаються з оборотних виробничих фондів (предметів праці) і фондів обігу. Оборотні виробничі фонди за своїм складом різноманітні і об'єднують засоби, які використовують у сфері виробництва. У вартісному відношенні їх, у свою чергу, поділяють на виробничі запаси (предмети, що не ввійшли в процес виробництва) і предмети, які беруть участь у цьому процесі.

Виробничі запаси – продукти власного виробництва (запаси насіння і посадового матеріалу, корми, підстилка) та куплені (паливно-мастильні і ремонтні матеріали, запасні частини, сировина для підсобних підприємств, добрива, пестициди, медикаменти для лікування тварин, малоцінний інвентар тощо).

Предмети, які беруть участь у процесі виробництва – молодняк тварини і тварин на відгодівлі, незавершене виробництво, тобто предмети праці які вступили у виробничий процес, але він ще не закінчений і продукція ще не одержана. Це витрати даного періоду, але будуть включені у собівартість наступного періоду.

Незавершене виробництво в рослинництві являє собою затрати проведені в даному році під урожай наступного року (підняття зябу, посів озимих зернових культур тощо, у рибництві – зариблення ставків).

Тварини на вирощуванні і відгодівлі за економічним змістом являють собою незавершене виробництво. Але у силу специфічних особливостей у відтворенні стада їх враховують як виробничі запаси.

Фонди обігу складаються з коштів, потрібних для закупівлі сировини, матеріалів, пального, оплати праці та інших витрат і готової до реалізації продукції.

Структура і розмір оборотних фондів залежить від виробничої спеціалізації і економічного стану господарства, природних умов та зональних особливостей, які впливають на тривалість виробничого процесу, період коштів, норми витрат цих засобів.

Створення оборотних фондів достатніх розмірів у сільськогосподарських підприємствах має велике значення, зокрема утворення запасів кормів, насіння понад річну потребу, особливо в районах з нестійкими врожаями.

Оборотні фонди обліковують і планують у натуральному вартісному виразі. Власні оборотні фонди (насіння, корми, приплід тварин і ін.) оцінюють за собівартістю, а куплені – за ціною придбання з врахуванням затрат на доставку.

Вибракуваних і поставлених на відгодівлю дорослих тварин оцінюють за їх балансовою вартістю, а потім до неї додають затрати по відгодівлі.

Процентне співвідношення окремих груп і видів оборотних фондів по вартості називається їх структурою. Вона неоднакова в господарствах різних виробничих типів, що враховують при проектних розрахунках. Наприклад, у господарствах зернового напряму найбільшу питому вагу в оборотних фондах становлять насіння і паливно-мастильні матеріали, в тваринницьких господарствах молочного типу – корми, а м'ясного – корми і молодняк тварин. Структура оборотних фондів у господарства нестабільна і систематично змінюється.

Річну потребу в оборотних засобах вираховують, на основі планових даних обсягу виробництва (площ посіву; культур, поголів'я тварин, обсягу механізованих робіт і ін.) та норм витрачання відповідних оборотних засобів – висіву насіння на гектар, годівлі тварин, витрачання паливно-мастильних матеріалів, розцінок і ставок оплати праці. Ці розрахунки проводяться в планах господарств.

У сільськогосподарських підприємствах оборотні засоби формують за рахунок власних джерел і кредитів банку. До власних джерел відносяться: відрахування від чистого доходу, спрямовані на поповнення неподільного фонду, в частині оборотних засобів; грошові надходження, які використовують на виробничі потреби. Сезонну нестачу цих засобів покривають; кредитами банку, потребу в яких визначають у таблиці потреби в оборотних засобах бізнес-плану підприємства. Нормативну частину оборотних фондів називають власною. Вона повинна покриватися за рахунок чистого доходу та інших власних джерел. Другу частину покривають за рахунок короткотермінових кредитів.

У державних підприємствах оборотні засоби формують за рахунок державного фінансування в розмірі встановлених нормативів. Одержані і придбані за рахунок даного джерела оборотні засоби зараховують у статутний фонд і називають власними. Решту їх формують за рахунок кредитів банку.

Оборотні засоби функціонують в основному разом з основними і забезпечують загальні результати виробництва. Підвищення ефективності використання оборотних засобів досягають завдяки поліпшення їх якості (сортності насіння, породності тварин, якості кормів та ін.), забезпеченню. достатньої кількості їх, правильної організації і відгодівлі тварин.

Дуже важливим фактором підвищення ефективності використання оборотних засобів є прискорення їх оборотності, її характеризують показники: період обороту, кількість оборотів за рік, коефіцієнт оборотності, коефіцієнт завантаженості, матеріаломісткості продукції.

Період обороту окремих видів оборотних засобів – це час у днях від початку їх використання до одержання і реалізації готової продукції. Відповідно кількість цих засобів за рік *(К)* визначають діленням кількості днів року на період їх обороту *($П_о$)*, тобто

$$K = \frac{365}{П_о}$$

Відомо, що в господарстві упродовж року використовують багато видів оборотних засобів, які мають різні періоди і кількість оборотів. У цьому випадку визначають загальний коефіцієнт і середній період їх оборотності. Коефіцієнт оборотності ($П_о$) показує кількість оборотів всіх оборотних засобів за рік. Його визначають за формулою:

$$К_о = \frac{Г + М - В_о}{З},$$

де Г – річна грошова виручка за реалізовану продукцію і послуги, грн.;

М – вартість переведеного в основне стадо молодняку, грн.;

$В_о$ – вартість проданих тварин основного стада, грн.;

З – середній залишок (запас) оборотних засобів за рік, грн.

Середній залишок оборотних засобів за рік визначають так: підсумовують залишки оборотних засобів господарства за кожен місяць (за даними місячних балансів), половинні залишки їх на початок і кінець року і одержаний результат ділять на 12 – тобто використовують прийом розрахунку середнього хронологічного показника.

Показник обернений до коефіцієнта оборотності являє собою коефіцієнт завантаженості коштів в обороті. Він показує, скільки оборотних коштів припадає на кожну гривню реалізованої продукції за певний період..

Середній період оборотності ($П_о$) всіх оборотних засобів господарства в днях визначають діленням кількості днів в році на коефіцієнт оборотності, тобто

$$П_о = \frac{365}{К_о}.$$

Підвищення коефіцієнта і скорочення періоду оборотності оборотних засобів дозволяють виробляти більше продукції при меншому розмірі цих засобів, збільшувати обсяг реалізованої продукції на 1 грн. середньорічного залишку оборотних засобів, збільшувати і вирівнювати протягом року грошові надходження, підвищувати економічну ефективність виробництва.

Розділ VI. КАПІТАЛОВКЛАДЕННЯ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

6.1. Поняття, основні напрямки і джерела фінансування капітальних вкладень у сільське господарство

У процесі сільськогосподарського виробництва відбувається поступовий знос, а потім і вибуття із нього діючих основних засобів, що викликає необхідність у їх відтворенні – простому або розширеному. Джерелом відтворення основних засобів є капітальні вкладення.

Капітальними вкладеннями в сільське господарство називають грошові кошти, спрямовані на відновлення, розширення і реконструкцію діючих основних засобів. Капітальні вкладення поділяють на виробничі і невиробничі. До виробничих капітальних вкладень відносять затрати, пов'язані з виробництвом продукції. Це затрати на придбання тракторів, сільськогосподарських машин, робочої і продуктивної худоби, на спорудження приміщень для тварин, будівництво доріг і ін. До капітальних вкладень виробничого призначення відносять також затрати на формування основного стада і капітальний ремонт основних засобів. Однак по діючій системі обліку в склад капітальних вкладень ці затрати не включаються і вираховуються окремо. Капітальні вкладення в основне стадо здійснюється частково за рахунок коштів, виручених від реалізації вибракованої робочої і продуктивної худоби. Затрати на капітальний ремонт, призначені для часткового відновлення основних засобів, формуються за рахунок амортизаційних відрахувань. До невиробничих капітальних вкладень відносять затрати на будівництво житла, будівель культурно-побутового призначення і охорони здоров'я. Капітальні вкладення – це потенціальні основні кошти, вони перетворюються в основні засоби після введення в експлуатацію відповідних об'єктів.

Загально прийнято розмежовувати капітальні вкладення, які спрямовують безпосередньо в сільське господарство і на розвиток сільського господарства у всьому комплексі робіт. Крім грошових коштів, які виділяють безпосередньо на розвиток сільського господарства, капітальні вкладення на розвиток сільського господарства по всьому комплексу робіт включають цілий ряд інших затрат: кошти для будівництва підприємств і організацій у постачанні аграрних підприємств технікою та її ремонту, сільськогосподарських науково-дослідних установ, на створення підприємств для виробництва будівельних матеріалів, переробки сільськогосподарської сировини тощо.

Сума всіх капітальних вкладень за будь-який період називається сукупними капітальними вкладеннями. Питомими капітальними вкладеннями називають суму капітальних вкладень, що припадають у розрахунку на гектар земельних угідь (сільгоспугідь, ріллі) або одне скотомісце.

Основними напрямами використання капітальних вкладень у сільськогосподарське виробництво вважають:

- капітальне будівництво і реконструкцію виробничих приміщень рослинництва і тваринництва, майстерень, житла, культурно-побутових об'єктів та ін.;
- придбання знарядь виробництва (машин, обладнання), робочої худоби, а також формування стада продуктивних тварин;
- капітальний ремонт основних засобів виробничого і невиробничого призначення;
- меліорація земель, закладання і вирощування багаторічних насаджень та ін.

Загальний розмір капітальних вкладень у кожному сільськогосподарському підприємстві залежить від обсягу виробництва і перспектив розвитку. Головним джерелом фінансування капітальних вкладень колективних фермерських та інших господарств є власні кошти. До них відносять амортизаційні відрахування, виручку від реалізації дорослої продуктивної і робочої худоби, відрахувань від чистого доходу та ін.

Проте аналіз господарської діяльності останніх років показує, що в сільськогосподарських підприємствах України різко змінилися характер і обсяги джерел фінансового забезпечення відтворення основних засобів виробництва: прибутку, амортизаційного фонду, державних капітальних вкладень, кредитування та ін. Вони настільки мізерні, що не здатні забезпечити навіть простого відтворення техніки в сільському господарстві. Це основна причина тенденцій, що спостерігаються на нинішньому ринку сільськогосподарської техніки.

6.2. Показники економічної ефективності капітальних вкладень

Для вибору найефективніших напрямів капітальних вкладень у сільське господарство, обґрунтування найкращих варіантів будівництва нових, розширення і реконструкції діючих підприємств і об'єднань, впровадження нових технологій, машин і устаткування необхідно проводити детальний аналіз показників економічної ефективності вкладень. У практиці сільськогосподарського виробництва визначають і аналізують загальну (абсолютну) і відносну (порівняльну) ефективність капітальних вкладень. Загальна ефективність – це відношення ефекту до капітальних вкладень, які його зумовили, а відносна – відношення економії поточних витрат до різниці вкладень у більш і менш капіталомісткі варіанти. Розрахунки загальної і відносної ефективності вкладень доповнюють один одного. У окремих сільськогосподарських підприємствах ефектом капітальних вкладень у сільське господарство є приріст прибутку (чистого доходу). Ефективність же визначається як відношення його до вкладень, що зумовили цей приріст.

Загальну економічну ефективність капітальних вкладень у сільське господарство на рівні господарств розраховують на всіх етапах розробки бізнес-планів розвитку, при проектуванні окремих будов і об'єктів, оцінці результатів виконання планів капітального будівництва та виборі першочергових напрямів капітальних вкладень.

Категорія ефективності капітальних вкладень у сільське господарство складна й багатогранна. Для її всебічної характеристики необхідно застосовувати систему економічних показників, основними з яких є такі.

У сільськогосподарських підприємствах (організаціях), зокрема у цільових комплексних програмах будівництва на селі, окремих техніко-економічних проблемах чи заходах визначають відношення приросту річного обсягу чистої продукції (валового доходу) до капітальних вкладень, які зумовили цей приріст, і відношення приросту річного обсягу валової продукції в порівняльних цінах до зазначених вкладень.

В окремих сільськогосподарських об'єктах, будовах, заходах чи техніко-економічних проблемах ефективність характеризується показником рентабельності вкладень, який обчислюють за формулою:

$$E_n = \frac{Ц - С}{К},$$

де $E_п$ – показник рентабельності капітальних вкладень;

Ц – середньорічна вартість продукції у закупівельних цінах, грн.;

С – середньорічна собівартість продукції, грн.;

К – кошторисна вартість об'єкта, будови (заходу), грн.

Крім того, розраховують й аналізують відношення приросту валової продукції (у натуральному виразі і в порівнянних цінах) до капітальних вкладень.

Показники загальної економічної ефективності капітальних вкладень порівнюють в планово-нормативними і з аналогічними показниками за попередній період, а також з досягнутими в передових однотипних господарствах, на підприємствах, в об'єднаннях.

Капітальні вкладення вважають економічно ефективними, якщо коефіцієнти загальної ефективності не нижчі планових нормативних і аналогічних показників за попередній період.

Згідно з Типовою методикою визначення ефективності капітальних вкладень норматив загальної ефективності для сільського господарства становить 0,07, тобто нормативний строк окупності вкладень дорівнює 14,3 року.

До основних показників загальної економічної ефективності капітальних вкладень у сільськогосподарське виробництво на рівні господарства відносять підвищення продуктивності живої праці, що припадає на 1 грн. капітальних вкладень, що його зумовили, а також термін окупності загальних обсягів капітальних вкладень за рахунок приросту чистого доходу (прибутку).

Якщо капітальні вкладення забезпечують підвищення якості сільськогосподарської продукції, то їх ефективність виражається відношенням одержаного ефекту до вкладень, що його зумовили:

$$E_{як} = \frac{(Ц_2 - Ц_1) \times q}{K_1}$$

де $Ц_2$ і $Ц_1$ – реалізаційна ціна одиниці продукції підвищеної та попередньої якості, грн.;

q – кількість продукції підвищеної якості, ц;

K_1 – додаткові капітальні вкладення, пов'язані із підвищенням якості продукції, грн.

Оскільки в сільському господарстві земля – головний засіб виробництва, на підвищення родючості витрачаються великі кошти, то при розрахунках та аналізі загальної ефективності капітальних вкладень сільськогосподарських підприємств обов'язково визначають продуктивність земельних угідь, що характеризується розмірами валової продукції, валового та чистого доходу (прибутку), одержаних з одиниці земельної площі.

Додатковими показниками загальної економічної ефективності капітальних вкладень у сільськогосподарське виробництво на рівні господарства є: збільшення розмірів валової продукції, приросту валового та чистого доходу (прибутку) на 1 грн. приросту основних виробничих фондів; підвищення фондовіддачі та зниження фондомісткості продукції; зниження собівартості продукції; питомі капітальні вкладення (на одиницю земельних угідь, на одиницю потужностей, що вводяться в дію, або на одиницю приросту продукції), підвищення рентабельності виробництва.

Для повного аналізу загальної ефективності капітальних вкладень до розрахунку включають сукупні капітальні вкладення, спрямовані як на розширене, так і на просте відтворення основних засобів виробництва. Проте необхідно визначити й аналізувати також ефективність чистих капітальних вкладень, спрямованих лише на розширене відтворення основних засобів. При цьому з суми усіх капітальних вкладень в об'єкт сільськогосподарського призначення вираховують вартість основних фондів, які вибули.

Відносну економічну ефективність капітальних вкладень визначають та аналізують на стадії планування чи проектування для вибору найкращого з кількох можливих варіантів вирішення господарських або технічних завдань, будівництва нових, розширення і реконструкції діючих підприємств, впровадження нової технології, техніки, досконалих способів організації виробництва, формування основного стада тварин і багаторічних насаджень тощо.

Основним показником відносної ефективності капітальних вкладень є мінімум приведених витрат ($П_З$ і $П_З$), який визначають за формулою:

$П_З = С_1 + Е_н \times K_1 \rightarrow$ мінімум,

або

$П_з = K_1 + T_н x C_1 \rightarrow$ мінімум

де K_1 – капітальні вкладення у і-му варіанті, грн.;

C_1 – собівартість у і-му варіанті, грн.;

E_n – нормативний коефіцієнт відносної ефективності капітальних вкладень у сільське господарство;

$T_н$ – нормативний строк окупності капітальних вкладень у сільське господарство, років.

Нормативний коефіцієнт відносної ефективності в цілому по сільському господарству може прийматися у розмірі 0,12, а по вкладеннях у сільськогосподарську техніку – 0,15.

При оцінці двох варіантів вкладень показником порівняльної ефективності може бути термін окупності додаткових капітальних вкладень за рахунок економії, одержаної від зниження собівартості (Т)

$$T = \frac{K_2 - K_1}{C_1 - C_2} \quad \text{або} \quad E = \frac{C_1 - C_2}{K_2 - K_1}$$

де Е – коефіцієнт порівняльної ефективності;

K_1 і K_2 – капітальні вкладення у варіантах, що порівнюються, грн.;

С, і C_2 – собівартість (поточні виробничі витрати) тих же варіантів, грн.

У більш капіталомісткому варіанті термін окупності капітальних вкладень (Т′) можна визначити за формулою:

$$T' = \frac{K_2 - K_1}{\Delta П}$$

де ΔП – різниця річного чистого доходу у більш або менш капіталомісткому варіанті, зумовлена додатковими капітальними вкладеннями, грн.

Розрахунковий термін окупності порівнюється із нормативним, який для сукупних капітальних вкладень становить 8,33 року, а для вкладень у нову техніку – 6,66. Варіант заходу із терміном окупності нижче нормативного приймається за найефективніший, якщо при його впровадженні не зменшується вихід продукції із одиниці земельної площі.

При визначенні й аналізі економічної ефективності капітальних вкладень у сільськогосподарське виробництво враховують розрив у часі між здійсненням капітальних вкладень і одержанням ефекту. При капітальних вкладеннях у техніку такого розриву (лагу) немає або він незначний і його можна не враховувати, в будівництво ж сільськогосподарських об'єктів необхідно враховувати. Це розрив може бути приблизно визначений на основі нормативних термінів освоєння проектних потужностей об'єктів. Більш ефективними є такі вкладення, лаг між якими та часом одержання розрахункового ефекту мінімальний.

7.1. Поняття інвестицій та інвестиційної діяльності

Причиною згортання діяльності багатьох підприємств є феномен погіршення стану активів. Практикою доведено, що небагато підприємств або й цілих компаній можуть забезпечити собі постійний притік грошових коштів, не роблячи відповідного грошового вливання. Замінюючи ці активи, підприємство стає на шлях оновлення. Практично кожне підприємство, що не здійснює інвестицій, життєво важливих для свого омолодження, з часом виявить, що в довгостроковій перспективі його грошові надходження будуть значно скорочуватись.

Основною проблемою підприємств агропромислового комплексу в Україні сьогодні є нестача ресурсів навіть для простого відтворення. Ця проблема спричинена дією комплексу негативних чинників як на рівні окремих підприємств, так і на рівні народного господарства в цілому. Загальну потребу аграрної економіки в інвестиціях експерти оцінюють в мільярди гривень. Проте в українській економіці попит на інвестиції значно перевищує пропозицію, що в ринкових умовах призводить до їх високої вартості. Так, позичкові інвестиції (банківський, комерційний кредити, лізинг) сьогодні переважно невигідні для аграрних підприємств, оскільки в більшості випадків вони короткострокові й надзвичайно дорогі. Українська держава нині є неспроможною забезпечити фінансування аграрного сектора економіки в тому обсязі, який вона робила в минулому і як цього потребує сьогодення. Виходячи з цього, найбільш привабливим джерелом ресурсного забезпечення сільського господарства можуть бути інвестиції у вигляді часткової участі (вкладень) сторонніх (іноземних) інвесторів. Аграрні підприємства України дедалі більше залежать від залучення інвестиційних коштів такого походження. Проте відсутність життєздатних виробничих механізмів поряд з низьким рівнем ліквідності більшої частини підприємств аграрного сектора створюють значні перешкоди для цього.

Агропромисловий комплекс України має необхідні передумови для широкого застосування саме іноземних інвестицій у вигляді допомоги. Такими передумовами є: ґрунтовий покрив, розвинута транспортна інфраструктура, вигідне географічне розташування, сприятливі для сільського господарства кліматичні умови, наявність кваліфікованої робочої сили, ненасиченість продовольчого і ресурсного ринків. У випадку збереження політичної стабільності Україна може вважатися зоною, сприятливою для інвестування агропромислового виробництва.

Враховуючи значну роль, яку інвестиції відіграють для "здоров'я" бізнесу, надзвичайно важливе значення має правильне розуміння їх суті, оскільки термін "інвестиції" в нашій країні почав широко вживатись порівняно недавно,

практично з часу переходу нашої економіки на шлях становлення системи ринкових взаємовідносин.

У більшості випадків при згадці про інвестиції на думку приходять такі поняття, як капітал, капітальні вкладення, рідше – акції або облігації. Однак у практиці ведення бізнесу і господарювання в умовах ринкової економіки термін "інвестиції" може мати Дуже різноманітні тлумачення.

Існують різні думки і припущення щодо походження терміна інвестиції"'. Швидше всього він походить від латинського "INVEST", Що означає "вкладати", тобто в будь-якому випадку інвестування Пов'язується з певними вкладеннями. Такої думки дотримується більшість економістів, що займаються проблемами, пов'язаними з інвестиціями та інвестуванням, інвестиційною діяльністю та інвестиційними проектами.

Однак в науці, поки що немає єдиного підходу до розуміння змісту поняття "інвестиції"'. Більшість економістів вважає, що інвестиції пов'язані якимось чином з певними вкладеннями. Підходи ж до визначення інвестицій у різних авторів досить різноманітні. У ширшому розумінні інвестиції, на думку деяких економістів, представляють собою вкладення капіталу з метою його наступного збільшення. Однак насправді це визначення дещо звужує розуміння суті інвестицій, бо зводить їх лише до вкладень капіталу, тобто до капіталовкладень. Якщо вести мову про капітальні вкладення, то інвестиції в цьому випадку розглядаються як вкладення коштів у відтворення основних фондів (будівель, устаткування, транспортних засобів тощо). Разом з тим, інвестиції можуть здійснюватись і в оборотні активи, окремі види нематеріальних активів (придбання патентів, ліцензій, "ноу-хау" тощо).

Наприклад, фермер вирішив інвестувати виробництво м'яса. У проект він враховує в майбутні інвестиції не лише витрати на будівництво приміщень, придбання обладнання та інших основних засобів. Не менш важливими є оренда землі, придбання тварин, кормів, оплата різних послуг, купівля патентів, ліцензій, найом працівників тощо. Інвестиційні витрати в оборотні кошти необхідні фермеру на період першого циклу, коли вони компенсуються доходами від реалізації. У наступному циклі ці інвестиції знову повертаються в процес виробництва. Отже, капітальні вкладення є вужчим поняттям і можуть розглядатись лише як одна з форм інвестицій, але не як їх аналог.

Аналогічні протиріччя можна зустріти досить часто, що, в принципі, можна пояснити складністю розуміння поняття інвестицій внаслідок їх багатогранності та відносної новизни у вживанні (до 1991 року в Україні термін "інвестиції"" офіційно ототожнювався з терміном "капітальні вкладення"). Окремі автори так і ототожнюють ці два терміни. Хоча вже з'являються чітко виражені думки щодо того, що поняття "капітальні вкладення", з погляду спрямованості дії, є вужчим, ніж поняття "інвестиції", і може розглядатись лише як одна із їх форм. Заперечуючи тотожність термінів "інвестиції" та "капітальні вкладення", можна зауважити, що економічна природа інвестицій дещо інша, ніж капітальних вкладень. Інвестиції – це значно ширша економічна категорія, ніж довгострокове

вкладення капіталу в економіку (виробничі фонди), оскільки вони можуть впроваджуватись в найрізноманітніших формах: реальній, фінансовій, інтелектуальній, інноваційній.

Часто під інвестиціями розуміють будь-яке вкладення коштів, яке може і не призводити до росту капіталу чи до зростання прибутку. Мова йде про так звані "споживчі інвестиції" (придбання, наприклад, квартири, дачі, автомобіля тощо для особистого споживання), які за своїм економічним змістом до інвестицій не відносяться – кошти на придбання цих товарів витрачаються в даному випадку на безпосереднє довгострокове споживання. Ці вкладення доцільно розцінювати як форму заощаджень. Очевидно, справедливим слід вважати підхід до таких вкладень, як до інвестицій тільки в тому випадку, коли вони здійснюються для придбання речей з метою їх наступного перепродажу. У такому випадку ці вкладення можуть набувати інвестиційних рис. Наприклад, при високих темпах інфляції зростають і заощадження, тобто зростає грошова оцінка нерухомості й товарів тривалого користування. Деякі такі вкладення можуть навіть приносити прибуток за умови використання рухомого та нерухомого майна з комерційною метою (здача квартири в оренду тощо).

Очевидно, слід погодитись в цілому з тим, що інвестування капіталу може здійснюватись, всупереч розповсюдженій протилежній думці, не лише в грошовій, а й в інших формах – рухомого і нерухомого майна, цінних паперів, нематеріальних активів, а також, що інвестиції можуть мати як довгостроковий, так і короткостроковий характер.

Аналіз існуючих точок зору на інвестиції дозволив зробити висновок про те, що всі існуючі підходи до їх визначення можна поділити на фінансовий і економічний.

З точки зору фінансового підходу, інвестиції – це всі види активів (коштів), що вкладаються в господарчу діяльність з метою отримання доходу. Очевидним є те, що інвестиції трактуються тут значно ширше, ніж лише з точки зору фінансів.

Економічний підхід: інвестиції – це видатки на створення, розширення, реконструкцію й технічне переозброєння основного капіталу, а також на пов'язані з цим зміни оборотного капіталу, оскільки зміни у товарно-матеріальних запасах здебільшого залежать від руху видатків на основний капітал. У зв'язку з цим усі інвестиції поділяють на фінансові та економічні, або реальні. Останні практично зводяться до капітальних вкладень, оскільки їх завданням є забезпечення приросту дійсного (фізичного) капіталу. Реальне інвестування означає організацію виробничого процесу, тобто створення (придбання, будівництво та ін.) виробничих потужностей та найм робочої сили.

Реальні інвестиції – це вкладення у виробничі фонди (основні та оборотні), переважно у матеріальні активи — будівлі, обладнання, споруди та інші товарно-матеріальні цінності, а також нематеріальні активи (патенти, ліцензії, "ноу-хау", техніка, науково-практична, інструктивна, технологічна, проектно-кошторисна та інша документація). Реальні інвестиції, спрямовані на збільшення

реального капіталу, сприяють розширенню матеріального виробництва. Будь-які затрати на створення нового або відновлення існуючого капіталу – це реальні інвестиції. Таким чином, суть і значення реальних інвестицій обумовлюються тим, що процес створення будь-яких товарів або послуг передбачає використання засобів виробництва. Засоби виробництва, що використовуються протягом певного часу, об'єднуються умовно поняттям "капітал", під яким у найбільш загальному розумінні можна мати на увазі вартість, інвестовану в той чи інший об'єкт. Тобто між інвестиціями і капіталом існує нерозривний зв'язок. Початок кожного виробництва неможливий без створення капіталу, так само як продовження виробничого процесу вимагає витрат на відновлення та оновлення капіталу, пов'язаних з фізичним зносом або моральним старінням засобів виробництва. До реальних інвестицій відносяться затрати на матеріальні об'єкти або послуги, які будуть використовуватись протягом певного проміжку часу. Протягом такого використання вони повинні приносити їх власнику певний дохід чи інші види вигод. До реальних інвестицій, до речі, можна віднести і згадувані "споживчі інвестиції", якщо вони здійснюються у будівництво будинку, придбання автомобіля, предметів мистецтва або колекційних вин.

У будь-якому випадку для здійснення інвестицій потрібні кошти. Особа, яка здійснює реальні інвестиції, може використати власні кошти або позичити в когось іншого із зобов'язанням повернення через певний період часу з (можливо) певною винагородою. Винагорода понад суму боргу є стимулом для особи, яка надала в користування свої ресурси, і їх також можна розглядати як інвестиції в тому розумінні, що кошти видаються в обмін на зобов'язання повернення та ще й з винагородою, тобто з доходом. Такі вкладення в обмін на зобов'язання, тим чи іншим чином оформлені, і є фінансовими інвестиціями. Фінансові інвестиції – це вкладення у фіктивний капітал, тобто витрати на купівлю цінних паперів.

З огляду фінансової теорії, під інвестиціями в цілому слід розуміти придбання реальних або фінансових активів, тобто сьогоднішні затрати, метою яких є одержання майбутніх вигод. Якщо бути більш точним, то інвестиції – це обмін визначеної сьогоднішньої вартості на, можливо невизначену, майбутню вартість.

У законодавстві України визначено, що інвестиції – це всі види майнових та інтелектуальних цінностей, які вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті яких створюється прибуток або досягається соціальний ефект. До таких цінностей належать: грошові кошти, цільові банківські вклади, паї, акції та інші цінні папери, рухоме і нерухоме майно; майнові права, пов'язані з авторським правом, досвідом та іншими видами інтелектуальних цінностей; сукупність технічних, технологічних, комерційних та інших знань, оформлених у вигляді технічної документації, навичок і виробничого досвіду, необхідного Для організації тієї чи іншої діяльності у сфері виробництва, але не запатентованої (ноу-хау); права користування землею, водою, ресурсами, будинками, спорудами, обладнанням, а також інші майнові

права; інші цінності. Очевидно, об'ємність такого формулювання спонукала деяких економістів безапеляційно прийняти його за безсумнівне і вичерпне. Але в даному визначенні відсутній елемент, який повинен бути врахований, а саме: чинник часу – ефективність від інвестування не настає автоматично і не одразу. Одержання ефекту залежить від того, наскільки ці інвестиції є раціональними чи оптимальними. Від цього залежить і час одержання цього ефекту. Крім того, в такому визначенні залишається незрозумілим, до якої частини цінностей відносяться фінансові кошти – до майнових чи до інтелектуальних? Адже інших в даному визначенні не передбачено. Тобто напрошується ще один висновок: у будь-якому випадку інвестиції – це не самоціль, а засіб для одержання якихось вигод (хоча б у вигляді якогось доходу чи прибутку) для інвестора в першу чергу, бо в іншому випадку просто відсутня мотивація для здійснення цих інвестицій. Тоді процес інвестування з боку інвестора розглядається як інвестиційна діяльність.

Інвестиційна діяльність – це сукупність практичних дій щодо реалізації інвестицій, яка передбачає три етапи: формування нагромаджень – вкладення ресурсів (безпосереднє інвестування) – одержання прибутку.

Основними напрямами інвестиційної діяльності аграрних підприємств є:

- вкладення коштів у рухоме і нерухоме майно;
- придбання акцій та інших цінних паперів;
- придбання або створення нематеріальних активів.

До напряму інвестицій слід було б включити і вкладення в людський фактор, пов'язані з підвищенням кваліфікації кадрів та охороною здоров'я працівників. Створення належних умов праці і відпочинку, на які витрачаються певні кошти, що є інвестуванням, позитивно впливає на підвищення продуктивності праці, а значить зростають кінцеві результати діяльності підприємства і зумовлене цим збільшення доходів. Інвестиції відіграють важливу роль у розвитку і функціонуванні підприємства.

Аграрні підприємства самостійно визначають напрями, види інвестицій і обсяги, а також приймають рішення про вкладення власних, позичкових і залучених фінансових, майнових та інтелектуальних цінностей в об'єкти інвестування. Вони можуть виступати в ролі вкладників, кредиторів і покупців. Держава, регулюючи, впливає на інвестиційну діяльність підприємств своєю кредитною, податковою та амортизаційною політикою, наданням фінансової допомоги у вигляді дотацій, субсидій та бюджетних позик і оподаткуванням.

7.2. Джерела, види інвестицій та їх класифікація

Підприємства, відповідно до Статуту, можуть здійснювати інвестиції як на теренах України, так і за кордоном, в рухоме і нерухоме майно, за різними напрямами. Умовою розміщення інвестицій за кордоном є створення спільних підприємств з іноземними юридичними або фізичними особами на території

України або придбання за кордоном підприємств, які належать українським інвесторам. Джерелами інвестицій є: власні, позичкові, залучені і бюджетні.

- Власні джерела включають прибуток, амортизаційні відрахування, виручку від реалізації і ліквідації основних засобів, одержану страховку за основні засоби, що потерпіли внаслідок стихійного лиха.
- Позичкові джерела – це, в основному, банківські і бюджетні кредити, облігаційні позики.
- Залучені кошти – це кошти, одержані від продажу акцій, взяті в оренду пайові і добровільні внески громадян та юридичних осіб.
- Бюджетні інвестиції здійснюються частково або повністю державою на втілення капіталомістких або важливих, з точки зору держави, проектів. Зокрема, у будівництво комплексів з виробництва продукції скотарства, птахофабрик, а також на зрошення та осушення, боротьбу з ерозією земель.

За обсягом вкладень розрізняють валові й чисті інвестиції (рис. 7.1).

Валові інвестиції – загальний, сукупний обсяг інвестицій за конкретний період, спрямованих на нове будівництво, придбання засобів праці і приріст товарно-матеріальних засобів.

Чисті інвестиції – обсяг валових інвестицій, зменшених на суму амортизаційних відрахувань в певному періоді.

За об'єктами вкладання засобів інвестиції поділяються на реальні і фінансові.

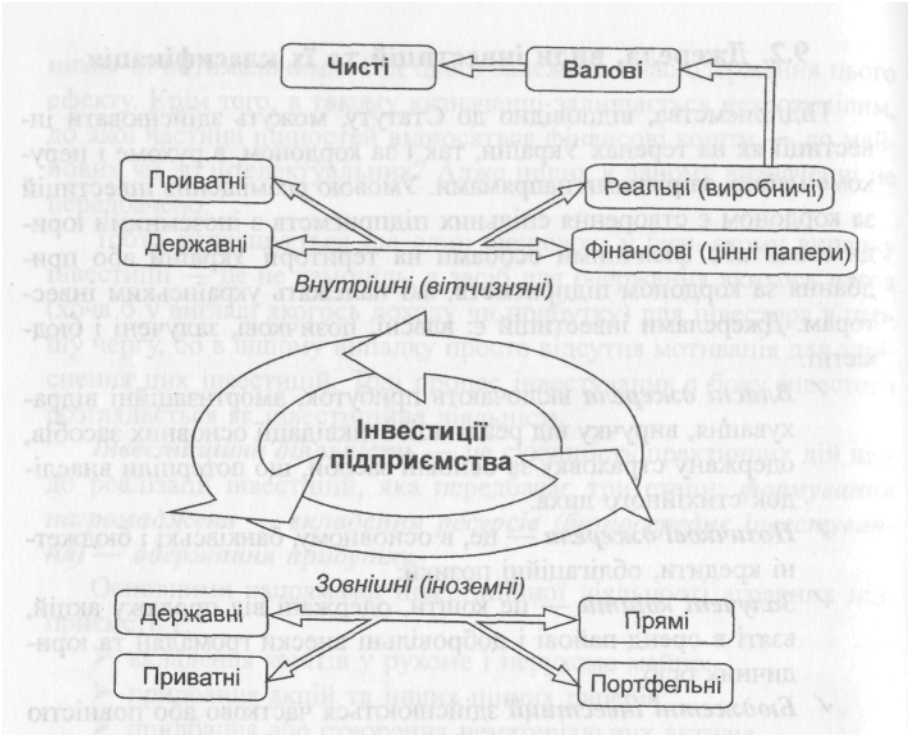

Рис. 7.1. Функціонально-елементний склад інвестицій аграрного підприємства.

Реальні інвестиції – це вкладання засобів у реальні активи, як матеріальні, так і нематеріальні, пов'язані з науково-технічним прогресом.

Фінансові інвестиції – це вкладання грошових коштів у різні фінансові інструменти та активи, насамперед у цінні папери.

За характером участі інвестиції бувають прямі та непрямі. Прямі інвестиції – безпосереднє вкладення коштів інвестором в об'єкти інвестування; прямі інвестиції звичайно здійснюються без фінансових посередників у виробничі фонди з метою одержання доходу та участі в управлінні виробництвом. Іноді інвестор послідовно збільшує обсяги прямих інвестицій з метою заволодіння контрольним пакетом акцій.

Непрямі інвестиції – це опосередкована участь інвестора у виборі об'єкта інвестування і вкладанні коштів іншими особами (фінансовими посередниками). Інвестор купує цінні папери фінансових посередників, наприклад, інвестиційні сертифікати інвестиційних компаній.

За часом інвестування розрізняють короткотермінові і довготермінові інвестиції. Короткотермінові інвестиції – це вкладення капіталу на період не більше одного року (наприклад, короткострокові депозитні внески, купівля короткострокових ощадних сертифікатів та ін.).

Довготермінові інвестиції – це вкладання капіталу на період понад один рік.

За формою власності інвестиції поділяються на приватні, державні, іноземні та спільні. Приватні інвестиції – вкладання коштів, які роблять громадяни і приватні підприємства. Державні інвестиції – це вкладання капіталу, яке проводять центральні та місцеві органи влади й управління бюджетних, позабюджетних фондів.

Іноземні інвестиції – це вкладання капіталу іноземних громадян, юридичних осіб і держав.

Спільні інвестиції – це вкладання коштів юридичних і фізичних осіб країни та іноземних держав.

Інвестиції можна класифікувати за регіональною програмою:

- внутрішні інвестиції – вкладення коштів в об'єкти інвестування, розміщені в межах даної країни;
- зовнішні – вкладення коштів в об'єкти інвестування, розміщені за межами даної країни;
- іноземні інвестиції – інвестиції, які здійснюються в даній країні іноземним інвестором.

Згідно із Законом України "Про державну програму заохочення іноземних інвестицій в Україні" (1993 р.) для іноземних інвесторів передбачені страхові гарантії і податкові пільги за пріоритетними напрямами інвестування, якими є:

- високопродуктивні технології вирощування сільськогосподарських культур і утримання худоби;
- випуск хімічних засобів захисту тварин і рослин;
- модернізація переробної промисловості (масложирової, м'ясо-молочної, борошномельної);
- сільськогосподарське машинобудування (комбайни);
- тара і упаковка.

Поряд з цим ставляться вимоги до інвестицій:

- технології повинні бути ресурсоощадні та екологічно безпечні;
- продукція має бути конкурентоспроможною, що сприяє заохоченню іноземних інвесторів:
- застосування норм прискореної амортизації машин і устаткування;
- звільнення від податку на прибуток протягом певного періоду;
- страхування інвестиційних ризиків.

Згідно ще з одним підходом, досить поширеним на Заході, всі інвестиції розрізняються за об'єктами вкладень:

- інвестиції в майно – безпосередньо беруть участь у виробничому процесі. Наприклад, інвестиції в устаткування, будівлі, запаси матеріалів (практично – це реальні інвестиції);
- фінансові інвестиції;
- нематеріальні інвестиції – в підготовку кадрів, дослідження і розробки, рекламу та ін.;

Крім того, з точки зору спрямованості дій інвестиції розрізняють:

- інвестиції на заснування проекту (початкові інвестиції), або нетто-інвестиції;
- інвестиції на розширення виробничого потенціалу (екстенсивні інвестиції);
- реінвестиції, тобто зв'язування заново вільних інвестиційних коштів шляхом спрямування їх на придбання або виготовлення нових засобів виробництва з метою підтримання складу основних фондів підприємства. До таких можна віднести: інвестиції на заміну, в результаті яких наявні об'єкти замінюються новими; інвестиції на раціоналізацію, що скеровуються на модернізацію технологічного устаткування або процесів; інвестиції на зміну програми випуску (пропорційно до складу програми випуску); інвестиції на диверсифікацію, пов'язані зі зміною номенклатури продукції, створенням нових видів продукції та організацією нових ринків збуту; інвестиції на забезпечення виживання підприємства в перспективі, які спрямовуються на науково-дослідні роботи, підготовку кадрів, рекламу, охорону навколишнього середовища;
- брутто-інвестиції – сума нетто-інвестицій і реінвестицій.

7.3. Лізинг як особлива форма інвестицій

Пошук інвестиційних джерел за кордоном поки що не дає бажаних результатів. Тому необхідно одночасно шукати й інші джерела. Розв'язанню проблеми нестачі фінансових ресурсів може сприяти порівняно нова форма економічних відносин – лізинг.

Лізинг – це вид оренди, якому притаманні елементи позичкових операцій, що надає йому схожість з кредитом. Він включає в себе компоненти як

внутрішньої, так і зовнішньої діяльності. Лізинг – це термін англійського походження, що означає "брати і здавати майно в оренду".

Відповідно до Закону України "Про лізинг" лізинг – це господарча операція, за якою суб'єкт підприємницької діяльності передає матеріальні цінності іншому суб'єкту підприємницької діяльності в користування за плату. Лізинг розглядається як операція з розміщення рухомого і нерухомого майна, яке спеціально закуповується лізинговою компанією, стає її власністю, але здається в оренду.

Лізинг – це особливий вид інвестиційної діяльності, при якому лізингодавець дає лізингоодержувачу на певний термін і за певну плату засоби, при цьому право власності залишається у лізингодавця на термін дії договору.

Лізинг --це вид оренди різних машин, техніки, обладнання, транспортних засобів, комп'ютерів, виробничих приміщень тощо, як правило, з наступною передачею їх у власність лізингоодержувачу.

Лізинг має наступні характеристики:

- форма забезпечення вкладень у основні фонди, доповнюючий канал фінансування;
- прогресивний метод матеріально-технічного забезпечення;
- способи збуту машин і устаткування.

Переваги лізингу полягають у наступному:

- можливе використання нової дорогої техніки і високих технологій без значних одноразових затрат;
- стовідсоткове кредитування, що не вимагає негайної сплати;
- випробування машин, із послідуючим викупом;
- запобігання моральному старінню техніки;
- лізингові платежі повністю відносять на собівартість продукції;
- техніку не зараховують на баланс підприємства і немає потреби сплачувати податок на майно;
- лізинг доступний малим і середнім підприємствам;
- за бажанням можна, у перспективі, придбати обладнання за залишковою вартістю.

Отже, лізинг є пільговою галуззю інвестиційної діяльності. Основою лізингової угоди є операція лізингодавця, який купив майно за повну вартість і за рахунок періодичних внесків відшкодовує цю вартість. Таким чином, лізинг слід розглядати, як передачу майна у тимчасове користування в умовах строковості, повернення платності та цільового характеру використання. Це товарний кредит у основні фонди. Лізинг має багато різновидів і перебуває в постійному розвитку.

Лізингодавець (лізингова компанія) – фізична або юридична особа, що придбала засоби у власність і передає їх у тимчасове володіння і використання лізингоодержувачу за певну плату і на договірних умовах. Лізингодавець виступає як фінансуюча організація, яка придбала у продавця лізингове майно на умовах, що воно буде передане в лізинг лізингоодержувачу.

Лізингодавцями можуть виступати:

- установи банку або його філії, фінансові компанії, кредитні установи, в статуті яких передбачений цей вид підприємницької діяльності;
- фінансово-лізингова компанія, яка створюється спеціально для здійснення лізингових операцій, основною функцією якої є фінансування лізингової операції;
- спеціалізована лізингова компанія, яка в додаток до фінансового забезпечення лізингової операції бере на себе весь комплекс послуг нефінансового характеру (утримання, ремонт майна, консультації щодо його використання та ін.);
- будь-яка фірма або підприємство, в статуті якої зазначений такий вид діяльності, що має фінансові джерела для проведення лізингових операцій.

Відповідно до закону, лізингоодержувач – фізична або юридична особа, що бере майно у користування згідно договору про лізинг. Тут продавець виступає як фізична або юридична особа, що продає лізингодавцю майно, що є предметом договору лізингу. Банки і страхові компанії надають кредити для придбання майна та обладнання, здійснюють його страхування.

За окупністю майна лізинг поділяють на фінансовий та оперативний. Основним є фінансовий лізинг майна з повною сплатою його вартості. Фінансовий лізинг – комплекс економічних і майнових відносин, що виникають у зв'язку із придбанням майна у власність та подальшим його передаванням у тимчасове користування за відповідну плату на термін, наближений за тривалістю до термін його експлуатації та амортизації всієї або більшої частини вартості майна.

Для аграрних підприємств фінансовий лізинг є привабливим способом придбання основних засобів. Проте цей вид інвестування не набув широкого застосування в Україні. Розвиток фінансового лізингу гальмує високий ризик лізингових операцій для лізингодавця через низьку платоспроможність більшості підприємств і низький рівень їх ділової етики. При такому лізингу:

- лізингодавець повертає вартість майна і отримує прибуток;
- не передбачається технічне обслуговування майна;
- не передбачається участь третьої сторони;
- не дозволяється розривати угоду;
- повертається об'єкт угоди;
- можна скласти нову угоду за пільговою ставкою;
- можна придбати майно за залишковою його вартістю.

Оперативний лізинг -- характеризується тим, що термін, на який майно передається в тимчасове користування, менший від нормативного терміну служби майна. При такому лізингу:

- обов'язкове повернення цінностей орендодавцю;
- допускається розірвання угоди;
- не покриваються всі витрати на використання майна;

- термін угоди коротший за амортизаційний.

За способом передачі майна лізинг може бути прямий, непрямий і зворотний.

Прямий лізинг – коли власник майна безпосередньо сам здає об'єкт у лізинг лізингоодержувачу, при цьому складається двостороння угода.

Непрямий лізинг – коли передача майна лізингоодержувачу відбувається через посередника. Зворотний лізинг, або лізбек – майно здається в лізинг тій особі, у якої воно викуплене. Наприклад, лізингова компанія викупила завод і віддала його в оренду колективу підприємства.

Залежно від типу майна лізинг поділяється на такі види:

- лізинг рухомого майна – транспортні засоби, трактори, автомобілі, комбайни;
- лізинг нерухомості – будівлі, споруди, передавальне устаткування, комунікації;
- лізинг обладнання – окремі машини та обладнання;
- груповий лізинг – оренда великих майнових комплексів (заводи, комбінати);
- лізинг "секонд-хенд" – оренда майна, що було в експлуатації.

За обсягом послуг лізинг поділяється на чистий лізинг, де всі зобов'язання бере на себе лізингоодержувач (він сплачує всі податки і збори, несе витрати на використання обладнання, здійснює його страхування), лізинг з повним набором послуг, що його несе лізингодавець, і лізинг з частковим набором послуг, що його несе лізингодавець.

Залежно від сектора ринку лізинг є: внутрішній, коли всі учасники з однієї країни, міжнародний, коли хоч один учасник іноземець.

За характером платежу лізинг є з грошовим платежем і комбінованим (частково товаром).

7.4. Ефективність інвестицій

Традиційна методика розрахунку ефективності інвестицій, що ґрунтувалась на визначенні коефіцієнта ефективності й терміну окупності, в сьогоднішніх умовах часом не спрацьовує за низкою моментів, оскільки не є комплексною і не відповідає умовам ринкової економіки. Для підвищення рівня комплексності методики визначення ефективності інвестицій пропонуються розробки окремих моментів таких розрахунків, що ґрунтуються на результатах ознайомлення із практикою оцінки ефективності інвестицій в зарубіжній економіці.

Джерелом приросту капіталу і рушійною силою інвестицій є прибуток. Тому й метою підприємства є подальше його збільшення. При цьому приріст повинен бути таким, щоб компенсувати інвестору втрати від використання засобів, які він має, і нагородити його за ризик, повернути втрати від інфляції в майбутньому. Інвестування й отримання прибутку можуть бути декількох видів:

- послідовне протікання інвестицій і отримання прибутку - прибуток одержуємо зразу ж після введення в експлуатацію інвестованого майна;
- паралельне протікання інвестицій та отримання прибутку - можливе отримання прибутку до завершення інвестицій (після першого етапу);
- інтервальне протікання процесу інвестицій та одержання прибутку, коли між процесом інвестування і отриманням прибутку минає певний час.

Важливим показником, що характеризує ефективність інвестицій, є поріг рентабельності.

Поріг рентабельності – це такий момент у діяльності фірми, коли немає ні прибутку, ні втрат, тобто доходи від реалізації є рівними власним змінним витратам на продукцію і постійним витратам за даний період. При здійсненні калькуляції порогу рентабельності виділяються дві головні категорії витрат:

- постійні витрати – незалежні від масштабів діяльності, наприклад: амортизація, орендна плата, сплата відсотків за кредит, загальні витрати на адміністрацію, страхування майна;
- змінні витрати – тісно пов'язані з кількістю продукції, наприклад: витрати сировини, енергії, на пакування.

Поріг рентабельності або ступінь ризику здійснення інвестованого проекту можна визначити за формулою:

$$Нб = \frac{Пр}{Тп - Зв} \times 100,$$

де $Т_п$ – вартість реалізованої продукції, грн.; $П_в$ – постійні витрати, грн.; $З_в$ – обсяг змінних витрат, грн.

Наприклад, вартість реалізованої продукції складає 1300 грн., обсяг змінних витрат – 550 грн. і постійні витрати – 250 грн. Підставивши дані у формулу, одержимо 33,3%. Це означає, що при використанні потужності інвестованих засобів на 33,3% буде нульовий варіант.

Визначення порогу рентабельності має особливе значення в процесі управління фірмою, особливо на етапі її проектування, заснування і визначення необхідного обсягу інвестицій, оскільки дає змогу оцінити необхідний розмір підприємства для реалізації можливості його виходу на заданий рівень рентабельності. Цей метод дозволяє швидко встановити, чи проектна ціна на продукцію є достатньою для покриття витрат, що супроводжують її виробництво, або, чи кількість продукції дозволяє отримати потрібний дохід для покриття витрат на її виробництво.

Важливим є графічний метод визначення беззбитковості інвестицій, в основу якого покладено визначення обсягу продажу продукції, що забезпечує самоокупність, за формулою:

$$Q_р = \frac{П_в}{Р_{чд} - Р_{зв}},$$

де: Qр – обсяг продажу продукції, що забезпечує самоокупність,

грн.;

$П_в$ – сума постійних витрат, грн.;

$Р_{чд}$ – рівень чистого доходу до обсягу проданої продукції, грн.; $Р_{зв}$ — рівень змінних витрат до продажу продукції, грн.

7.5. Іноземне інвестування в АПК України

Світова практика засвідчує, що залучення іноземних інвестицій дозволяє багатьом країнам справлятись із своїми економічними проблемами і забезпечити рух суспільства вперед.

Останніми роками в агропромисловому комплексі України започатковано такі основні форми залучення іноземних інвестицій:

надання кредитів урядами іноземних держав уряду України для закупівель продовольства і на технічну допомогу;

відкриття кредитних ліній міжнародними банками на пільгових умовах для здійснення конкретних проектів в агропромисловому комплексі;

інвестиційне кредитування у різних формах іноземними фірмами українських товаровиробників щодо матеріально-технічного забезпечення.

Перша форма – це пільгове фінансування країн, що перебувають у складному соціально-економічному стані. Зокрема, уряд США виділяє кредити за пільговою програмою Р-480 для надання продовольчої допомоги країнам, що розвиваються або потерпіли від стихійного лиха. Урядом США прийнято рішення про надання Україні такого виду пільгового кредиту під закупівлю в Америці соєвого шроту для реалізації його на комерційній основі тваринницьким комплексам. Повернення кредиту здійснюватиметься, починаючи з 2000 року, і розраховане на 15 років.

Більш перспективне, порівняно з цим видом кредиту, залучення інвестицій з боку таких міжнародних банківських структур як Європейський та Світовий банки реконструкції та розвитку.

Європейський банк реконструкції та розвитку надає позики, гарантії по кредитах, здійснює інвестиції у статутні капітали, спрямовані на сприяння переходу до ринкової економіки і стимулювання приватної і підприємницької діяльності. У країнах Центральної і Східної Європи, зокрема надаються переваги програмам розвитку приватного сектору, малих і середніх підприємств, проведення приватизації державних підприємств, заохочення прямих іноземних інвестицій, створення і зміцнення фінансових установ, реорганізації промислового сектору, створення сучасної інфраструктури для розвитку приватного сектора і переходу до ринкової економіки, поліпшення зовнішнього середовища.

Максимальний загальний термін надання кредитів – 10 років для комерційних підприємств і 15 років – для проектів у сфері розвитку інфраструктури.

Банк, як правило, обмежує своє фінансування 35 % загальних витрат позичальника, які оцінюються на основі ринкової вартості, але одночасно сприяє позичальникам у фінансуванні від інших кредиторів та інвесторів.

Заявки на кредит представляють у Банк конкретні пропозиції для фінансування, що відповідають визначеним Банком вимогам: проекти подаються з бізнес-планом або закінченими техніко-економічними обґрунтуваннями, ідентифікованими партнерами (де це доречно) і листами про наміри. Запит на фінансування Банком має бути на суму не меншу ніж 5 млн. екю, і відповідати вищезазначеним пріоритетом Банку.

На таких же умовах працює і Міжнародний Банк розвитку і реконструкції, який частіше називають Світовим Банком. Співробітництво Світового банку з агропромисловим комплексом України започатковане Проектом розвитку насінництва, який включає фінансування реєстрації сортів і апробацію насіння, організацію виробництва сортового суперелітного насіння кукурудзи, цукрових буряків і соняшнику в Одеській та Запорізькій областях. Інвестиції спрямовуються на будівництво трьох насіннєвих заводів, заміну застарілого польового і лабораторного обладнання, машин і механізмів, а також на технічну допомогу міжнародного співтовариства та допомогу у підготовці кадрів.

Фінансують проект, загальна вартість якого 32 млн. доларів США, окрім Світового Банку, і українські селекційні центри та ряд приватних вітчизняних компаній.

Відповідно до проекту приблизно 30% суперелітного і 50% товарного насіння планується продавати на експортних ринках, що відіграватиме життєво необхідну роль у забезпеченні валютної окупності проекту.

Заслуговує на увагу такий вид залучення іноземних інвестицій як технічна допомога агропромисловому комплексу. Одним з найбільших донорів щодо інвестування є Комісія Європейського Співтовариства, яка здійснює технічну допомогу за програмою TACIS та інвестує консультативні послуги Україні у вирішенні конкретних проблем реформування і підвищення ефективності функціонування АПК.

У межах програми TACIS реалізується 15 проектів, які спрямовані на приватизацію радгоспів, удосконалення системи роздрібної торгівлі, створення бізнес-плану розвитку галузі та декількох галузей у межах однієї області, підготовку кадрів.

Одним з найбільших проектів вартістю 5,5 млн. екю є проект розробки нової політики і підтримки аграрних реформ.

Програма розрахована на 3 роки і фінансує роботу консультантів та експертів з країн ЄС, науковців і спеціалістів з України, а також реалізацію деяких пропозицій і рекомендацій.

Однією із форм довгострокового інвестиційного кредитування є поставка технологічного обладнання для переробки сільськогосподарської продукції із наступною оплатою продукцією, що виробляється на цьому обладнанні. Переваги такої форми інвестування у тому, що вона дає можливість:

- створити повнокомплектне підприємство із сучасною західною технологією при відсутності в української сторони стартового валютного капіталу;

- випускати конкурентоспроможну продукцію, що відповідає високим стандартам якості;
- перекласти на іноземного інвестора маркетингові дослідження зовнішнього ринку і заповнення на ньому «своєї ніші»;
- забезпечити через іноземного інвестора вихід своєї продукції на зовнішній ринок, починаючи з моменту її випуску;
- використати довгостроковий кредит іноземного інвестора у вигляді поставок обладнання на вигідних умовах, а також одночасно із кредитом у вигідній для української сторони формі, досвід кредиторів організації виробництва за сучасною технологію;
- розрахуватися з фірмою, яка здійснила товарний кредит, своєю продукцією на безвалютній основі.

Широкого розповсюдження набувають різні види коротко- і довготермінових кредитів під засоби сільськогосподарського виробництва. Іноземні партнери поставляють українським господарствам насіння, пестициди, сівалки, обприскувачі тощо. Найчастіше такі форми інвестиційного кредитування мають місце у рослинницьких галузях: виробництві цукросировини, зерна, соняшнику. Фірми йдуть на таке співробітництво з тими господарствами, які чітко дотримуються агротехнічної дисципліни.

Ефективним є залучення іноземних інвестицій у формі вкладу у створення спільних підприємств в агропромисловому комплексі України. Прямі інвестиції, які здійснює іноземний партнер, мають переваги перед кредитами й іншими формами іноземної участі у розвитку економіки приймаючої сторони, особливо в умовах кризи. Досвід багатьох країн, які перебували у такому стані, свідчить, що це відіграє позитивну роль у становленні фондів і модернізації виробництва.

Створення спільних підприємств – це поєднання власності партнерів різних країн і формування на цій основі виробничих фондів, які належать спільному підприємству, в рамках якого учасники реалізують свої права на спільне управління даним формуванням, спільно несуть виробничий і комерційний ризик у процесі підприємницької діяльності.

Іноземний інвестор у цьому випадку прямо зацікавлений у ефективному використанні своїх коштів, оскільки віддача від них є доходом не тільки партнера, а й його самого. Заради цього він фінансує найновішу технологію, налагоджує збут продукції на вигідних умовах, використовуючи для цього вже відпрацьовані комерційні канали. Нові технології сприяють активізації підприємницької діяльності, підвищенню конкурентоспроможності вітчизняної продукції, підвищенню продуктивності праці, в кінцевому рахунку, доходів.

Аналізуючи нашу і зарубіжну практику, найбільш пріоритетними напрямами залучення іноземних інвестицій вважаємо: переробку сільськогосподарської продукції; харчову промисловість; виробництво сільськогосподарської продукції, яка має попит в інших країнах (соняшник, цукрові буряки, льон, зернові культури) і засобів захисту рослин; сільськогосподарське машинобудування; торгівлю продукцією АПК.

Беручи до уваги фактичний стан з іноземним інвестуванням в агропромисловий комплекс України і аналізуючи проблеми, які виникають у цій сфері зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання, можна стверджувати, що цей процес може бути більш ефективним і корисним для вітчизняної економіки, якщо здійснити на державному рівні ряд заходів для формування сприятливого інвестиційного клімату.

За орієнтованими розрахунками агропромисловий комплекс України міг би щорічно освоювати 1 млрд. дол. США іноземних інвестицій, спрямувавши їх, насамперед, на технічне переоснащення сільського господарства і впровадження прогресивних технологій, створення бази виробництва засобів захисту рослин та обладнання для переробки сільськогосподарської продукції. Зокрема, Західноукраїнський агропромисловий комплекс має досить стабільні передумови для досягнення високої ефективності інвестицій: родючі ґрунти, розвинуту транспортну мережу, вигідне географічне положення, сприятливі кліматичні умови, наявність кваліфікованої робочої сили з низьким рівнем оплати праці, дефіцитом продовольчого та ресурсного ринку.

Щоб досягти цього, необхідно ліквідувати перешкоди суб'єктивного характеру, що виникають на шляху іноземних інвестицій, зокрема політичну нестабільність, підвищений економічний ризик і правову незахищеність в економіці, тобто часті зміни правових актів, у результаті яких нормативні документи вступають у протидію один з одним. В цілому сприятливі закони, що формують інвестиційний клімат, не спрацьовують. Заважають також стихійний характер процесу залучення інвестицій та відсутність програм їхнього здійснення в основних сферах АПК.

Об'єктивні ж причини, що спрямовують надходження іноземного капіталу, обумовлюються як економічною кризою, так і неготовністю української сторони ефективно працювати з іноземними інвесторами. Складнощі між українськими та іноземними партнерами виникають, насамперед, тому, що вони представляють різні типи господарювання. Це зумовлює різну мотивацію їхньої поведінки, бо інвестори вимагають, щоб при здійсненні кредитних операцій чи вкладів у спільне підприємство українську сторону представляли приватні суб'єкти господарювання, які в АПК України поки що тільки формуються.

Розділ VIII. ТРУДОВІ РЕСУРСИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ ТА ЇХ РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ

8.1. Поняття, склад і динаміка трудових ресурсів потреба і забезпеченість ними сільськогосподарських підприємств

Трудові ресурси є надзвичайно важливою складовою частиною продуктивних сил суспільства. їх доцільне використання в процесі праці приводить у рух засоби виробництва, внаслідок чого виробляються матеріальні блага – джерело існування людства. Земля, основні і оборотні фонди та трудові ресурси складають сукупний ресурсний потенціал будь-якого сільськогосподарського підприємства.

Поняття "трудові ресурси" введено російським вченим С. Струмиліним в 20-х роках минулого століття і з тих пір використовується переважно як планово-обліковий вимірник робочої сили, тобто як кількісна категорія.

Трудові ресурси аграрного підприємства – це частина населення (переважно сільського) яка володіє здатністю до праці в т.ч. у сільськогосподарському виробництві, залучена до облікового складу персоналу даного господарства для виконання його програми чи бере в ньому участь за окремими угодами.

Оскільки трудові ресурси, з метою виробництва сільськогосподарської продукції, використовуються і за межами сільськогосподарських підприємств, розглядають ще одне поняття – трудові ресурси сільського господарства.

Трудові ресурси сільського господарства – це частина сільського населення, яке володіє здатністю працювати, є членом виробничих сільськогосподарських формувань або бере в них участь за окремими угодами, чи зайняте в особистому селянському господарстві, а також міське населення, яке періодично залучається до сільськогосподарських робіт.

Трудові ресурси сільського господарства включають, перш за все, працездатних чоловіків і жінок в працездатному віці, відповідно 16-60 і 16-55 рр. членів сільськогосподарських підприємств. Крім того, до трудових ресурсів сільського господарства зараховуються працездатні з інших галузей народного господарства, якщо вони беруть участь у сільськогосподарських роботах. А ще включають зайнятих в особистих селянських господарствах, звільнених від праці у працездатному віці, людей пенсійного віку, підлітків до 16 років, які проживають на селі і беруть участь в сільськогосподарському виробництві.

Вивчення трудових ресурсів, з метою раціонального використання, завжди актуальне. Це досить багатогранна робота, яка може проводитись по наступних основних напрямках (схема 1).

Схема 1

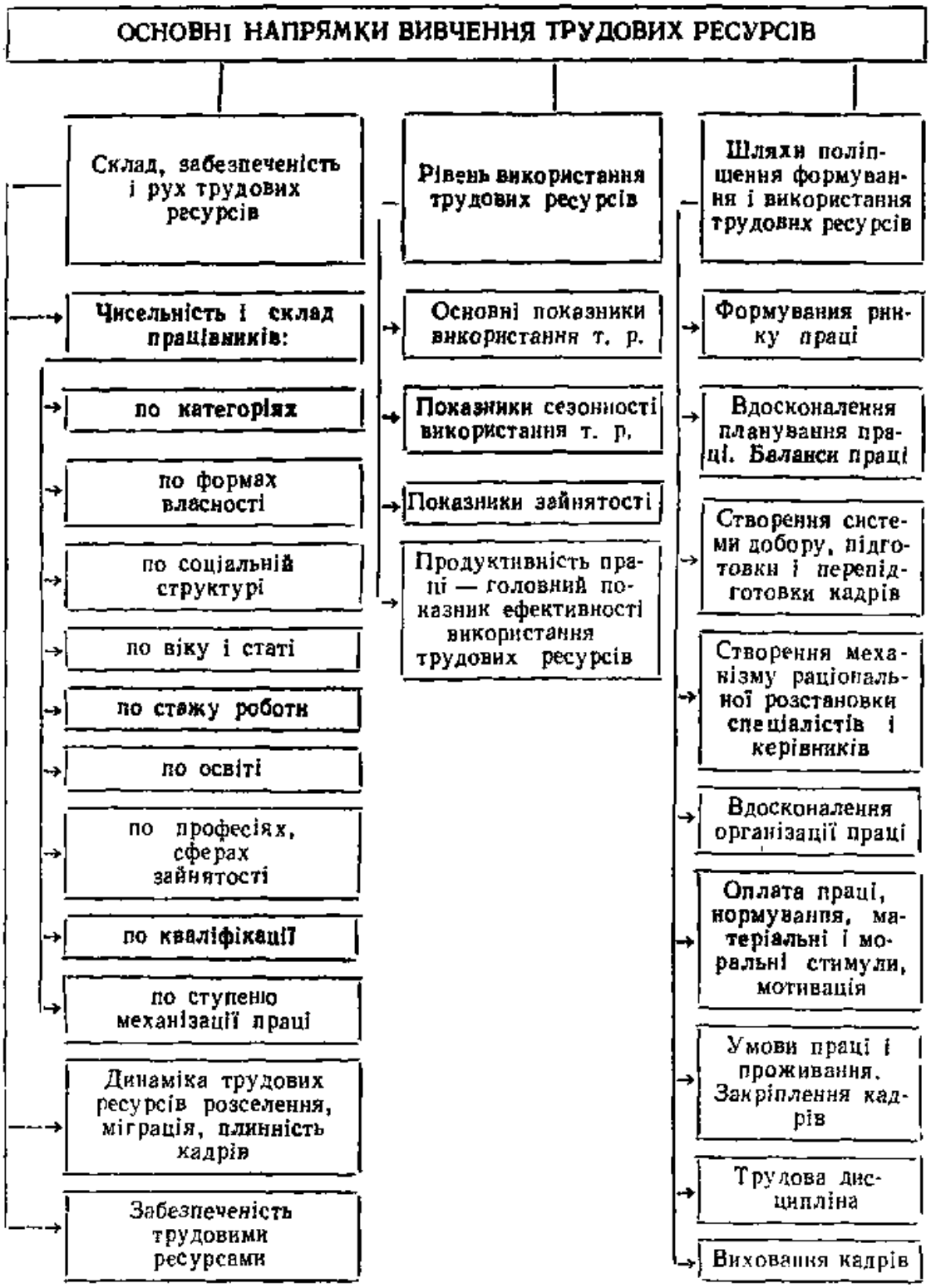

Кожне аграрне підприємство може ефективно працювати за умови не простого набору трудових ресурсів, а формування їх певної професійно-кваліфікаційної структури, відповідно до виробничої програми. Тобто склад трудових ресурсів підприємства є одним з головних чинників його успішної діяльності. Саме тому роботу з персоналом слід починати з аналізу кількісного і якісного складу трудових ресурсів. Для цього трудові ресурси класифікують: за освітою, за професіями і сферами зайнятості, за кваліфікацією, за стажем

роботи, за віком і статтю, за категоріями відповідно до характеру чи виконуваної роботи, за соціальною приналежністю, за формами власності, за ступенем механізації і складності робіт, що виконуються, за умовами найму тощо.

Для прикладу: усіх працівників підприємства за характером виконуваної роботи розподіляють на такі категорії: робітники, керівники і спеціалісти, службовці. До *робітників* відносять тих працівників, які беруть участь у виробництві продукції безпосередньо або безпосередньо трудяться у виробничій та соціальній інфраструктурі підприємства, витрачаючи певну фізичну і менш кваліфіковану ніж у спеціалістів працю (механізатори, скотарі, доярки, буряківниці, вантажники, слюсарі тощо). *Керівники* – це працівники, що очолюють підприємство і його структурні підрозділи та їх заступники. Вони здійснюють менеджерські функції, організовують виробничий процес і його обслуговування. В свою чергу в складі керівників розрізняють керівників вищої ланки (директори та їх заступники), середньої (зав. відділеннями, бригадири, зав. фермами, начальники цехів) і нижчої (ланкові, начальники змін). *Спеціалісти* – це працівники, що здійснюють фахово-функціональний супровід виробництва та інфраструктури, тобто виконують інженерні, економічні, агротехнічні, зоотехнічні та інші функції. Нарешті до категорії *службовців* відносять працівників, що займаються обслуговуванням названих вище категорій (обліковці, касири, секретарі, друкарки тощо).

Залежно від умов найму, працівників підприємства класифікують за категоріями: а) постійні працівники, які прийняті на роботу на тривалий термін без його точного визначення; б) тимчасові працівники (залучені), які зараховуються до складу колективу тимчасово, з наперед обумовленим терміном (як правило до двох місяців); в) сезонні працівники, яких зараховують до складу колективу на період сезонних робіт (як правило, терміном до 6 місяців).

Значну увагу слід приділяти віковому складу працівників підприємства. Адже молоді працівники володіють сучасними знаннями, нестандартністю мислення і дій, великою енергією. Однак, при значному максималізмі їм бракує практичного досвіду. Старші навпаки, мають величезний досвід, характеризуються оптимальністю мислення і дій, але втрачають почуття новизни і енергію, звикають до шаблону. Уміле поєднання молодих і досвідчених кадрів в кожному колективі принесе не абиякий успіх. Аналогічно можна сказати і щодо поєднання працівників за стажем роботи та рівнем кваліфікації. Якщо в одній ланці працюватимуть механізатор найвищого класу і випускник училища (курсів), то останній швидше адаптується і стане першокласним робітником. В цілому ж, чим більше на підприємстві висококваліфікованих і досвідчених, з великим стажем працівників, тим конкурентноздатнішу продукцію воно випускатиме і характеризуватиметься високою конкурентостійкістю.

Кваліфікація в значній мірі залежить від освіти. Отож, дуже важливо сформувати належний склад кадрів за освітою. Слід намагатися, щоб принаймні більшість керівників і спеціалістів мали добротну вищу освіту. З переходом на

інноваційний шлях розвитку, впровадженням в аграрну сферу індустріальних технологій, настане гостра необхідність наявності навіть на робітничих посадах випускників навчальних закладів з дипломом бакалавра або й спеціаліста.

В цьому плані немаловажний поділ працівників за ступенем механізації праці. Чим менше в господарстві зайнятих ручною, некваліфікованою працею, тим вищим буде рівень продуктивності останньої і конкурентноздатність продукції.

В цілому, характеризуючи чисельність працівників господарства, розрізняють такі показники як обліковий склад та середньо облікова їх кількість, а також середньорічна кількість працівників зайнятих безпосередньо в сільському господарстві.

Обліковий склад – це загальна кількість працівників, яка є в списках підприємства. Сюди відносяться усі категорії постійних, тимчасових і сезонних працівників, прийнятих на роботу на один і більше днів незалежно від того, знаходяться вони на роботі чи перебувають у відпустці, відряджені, на лікарняному або тимчасово не працюють з інших причин.

Середньооблікова кількість працівників розраховується для визначення продуктивності праці і характеристики масштабів можливого залучення підприємством робочої сили. Середньооблікову кількість працівників за місяць визначають підсумовуванням облікового складу працівників за всі дні місяця і діленням одержаного результату на кількість днів у місяці. А середньооблікову кількість працівників за рік розраховують як середню арифметичну із середньомісячних показників.

Середньорічна кількість працівників, що зайняті безпосередньо в сільськогосподарському виробництві розраховують в сільському господарстві для визначення продуктивності праці. Для цього середньооблікову кількість працівників множать на питому вагу затрат живої праці в сільському господарстві в усіх затратах живої праці підприємства.

Трудові ресурси достатньо мінливі. А тому доцільно аналізувати склад працівників підприємства в динаміці, щоб заздалегідь виявляти негативні тенденції і своєчасно змінювати умови, що їх породжують.

Зміну чисельності і складу працівників характеризує показник *плинності кадрів*. Це процес стихійного перерозподілу працівників між підприємствами протягом певного часу під впливом економічних, соціальних, психологічних та інших чинників.

Поряд з чисельністю, складом і динамікою трудових ресурсів дуже важливо визначити ступінь забезпеченості трудовими ресурсами. Загальний показник трудозабезпеченості характеризується кількістю середньооблікових працівників з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь.

На ефективність сільськогосподарського виробництва впливає не тільки і не стільки загальна забезпеченість його трудовими ресурсами, а насамперед, забезпеченість ними в розрізі їх якісного складу. При оптимальній структурі забезпечення трудовими ресурсами можна досягти кращих кінцевих результатів

навіть при меншій їх кількості. А тому оцінювати забезпеченість трудовими ресурсами слід не лише в цілому, а й і в розрізі основних якісних категорій: забезпеченість спеціалістами з вищою освітою, механізаторами I і II класів тощо.

На рівень забезпеченості робочою силою вказують також показники розмірів площ сільськогосподарських угідь, ріллі і трудомістких культур, а також кількість умовного поголів'я з розрахунку на одного працездатного.

Щоб оцінити рівень забезпеченості трудовими ресурсами як в цілому так і в розрізі якісних категорій, слід правильно розрахувати потребу в них. Крім того, раціонально вести виробництво і підвищувати продуктивність праці підприємство спроможне лише тоді, коли точно знає, коли, скільки і якої кваліфікації працівників йому потрібно, щоб своєчасно і якісно виконувати необхідний обсяг робіт.

Головним джерелом відомостей про потребу в трудових ресурсах можуть служити технологічні карти. Вони складаються в розрізі культур, видів і статево-вікових груп тварин з переліком повного набору технологічних операцій по вирощуванню і догляду з визначенням необхідності для цього кількості працівників.

Потребу в трудових ресурсах впродовж кожного періоду року можна досить точно розрахувати і за допомогою складання календарного графіку робіт.

У ньому в розрізі культур і груп тварин визначають технологічні операції, строки їх проведення і потребу в робочій силі відповідної кваліфікації. Як правило, такий графік складають лише по рослинництву, оскільки потреба в робочій силі для обслуговування тваринництва протягом року майже не змінюється.

Календарний графік можна складати детально (подекадно) і укрупнено (помісячне). Останній може мати наступний вигляд:

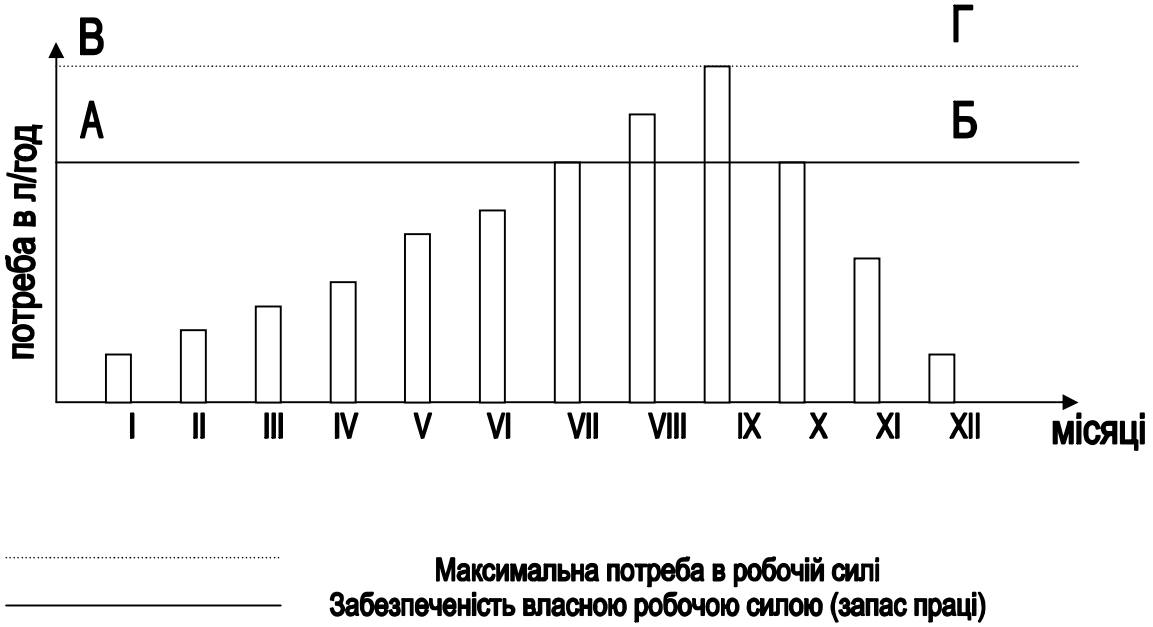

Рис 7.1. Календарний графік потреби підприємства в трудових ресурсах.

На графіку лінія АБ відображає запас праці підприємства в людино-годинах (кількість робочих днів у місяці, помножена на тривалість робочого дня і на чисельність працівників). Лінія ВГ відображає загальну потребу в робочій силі в місяці з максимальним збігом сільськогосподарських робіт. Різниця між двома лініями вказує на ту кількість людино-годин, яка має бути відпрацьована найнятими працівниками. Якщо її розділити на місячний фонд робочого часу одного працівника, (кількість робочих днів у місяці помножена на тривалість робочого дня) визначимо потребу в найманих працівниках у відповідному місяці.

Різниця між лінією АБ і вершинами стовпчиків діаграми, що її не досягають (в л/год) вказує на помісячний запас праці, який не використовується внаслідок сезонності сільськогосподарського виробництва. Його можна і потрібно використати шляхом відповідного підбору с/г виробництв з різними піковими потребами в робочій силі, створення на селі додаткових робочих місць за межами сільськогосподарського виробництва, насамперед у сферах переробки та виробничої і соціальної інфраструктури.

Якщо цього не робити сезонність матиме негативні економічні і соціальні наслідки. Адже значне недовикористання робочої сили спричиняє зниження рівня оплати праці – головного джерела її відтворення. Все це може стати причиною плинності кадрів, в першу чергу висококваліфікованих і недоодержання підприємствами значних обсягів продукції.

Природною основою, джерелом формування агарних підприємств є відтворення і чисельність сільського населення. Факти свідчать про значне погіршення демографічної ситуації в країні, особливо на селі, що складає серйозну загрозу відтворенню трудових ресурсів, зростанню потенціалу нації.

Таблиця 8.1

Відтворення сільського населення України (осіб на 1 тис населення)

Показники	1990	1995	2000	2001	2003	2006	2006 в % до 1990
Народилося	12,7	11,1	9,2	8,8	9,1	10,3	81,1
Померло	16,1	19,1	18,8	18,6	19,6	19,8	122,9
Природне спадання	-3,4	-8,0	-9,6	-9,8	-10,5	-9,5	308,8

З 1990 року чисельність народжених на тисячу осіб населення скоротилась на 18,9 відсотків, а померлих зросла на 22,9. Рівень природного скорочення сільського населення невпинно наростає. Воно помітно старіє. Із загального його чисельності у віці молодшому за працездатний в 2006 році перебувало лише 19,5 %, тоді як у віці старшому за працездатний – 28,3 %. Зростає демографічне навантаження на працюючу частину сільського населення.

В результаті таких несприятливих демографічних процесів, непродуманості і прорахунків у проведенні аграрної реформи, склад, динаміка і якісне забезпечення трудовими ресурсами аграрних підприємств погіршується, особливо керівними кадрами і спеціалістами (табл. 8.2)

Таблиця 8.2

Якісний склад працівників та спеціалістів сільськогосподарських підприємств Мінагрополітики України (в %)

	Питома вага до загальної чисельності				
	1995	1998	1999	2000	2006
Із числа працівників і спеціалістів: а) передпенсійного віку	23,2	22,8	23,5	23,7	28,1
б) пенсійного віку	7,8	6,2	6,3	6,7	6,2
в) мають спеціальну освіту	86,2	85,9	86,5	86,0	86,1
в т.ч. вищу	32,3	32,5	32,8	33,0	34,4
г) звільнено в поточному році	5,4	6,9	7,3	7,1	8,2
д) прийнято в поточному році	6,1	7,1	7,8	7,3	13,0
е) заміщення посад	96,1	97,2	96,8	96,8	96,6

Більше третини керівників і спеціалістів перебувають у передпенсійному і пенсійному віці. Лише 34,4 % з них мають вищу освіту, а близько 14% спеціальної освіти не мають взагалі. Висока плинність кадрів. Деяке покращення освітнього рівня є наслідком скорочення виробництва і, відповідно, певної кількості посад. Молоде поповнення, в результаті комерціалізації підготовки, не має належного рівня знань.

Кадрами масових професій, внаслідок різкого скорочення виробництва, аграрні підприємства забезпечені. Однак, молоді із сучасними знаннями, здатної працювати в умовах інноваційного розвитку галузі надзвичайно мало. В навчально-курсовій мережі в 2006 році підготовлено по Україні лише 19,2 тис чол. проти 76,2 у 1993 р. В цілому в 2006 році в сільському господарстві України навчені новим професіям до облікової кількості штатних працівників галузі становили лише 0,3 %, а тих, що підвищили кваліфікацію – 0,6 %.

8.2. Рівень і ефективність використання трудових ресурсів та їх показники

Від одного і того ж складу трудових ресурсів можна отримувати різну віддачу. В умовах різкого погіршення процесів відтворення трудових ресурсів сільськогосподарських підприємств, їх раціональне використання набирає особливого значення.

Економічний зміст підвищення ефективності використання трудових ресурсів полягає в тому, щоб скоротити затрати живої праці з розрахунку на одиницю одержаних результатів, або підвищити результати при незмінних чи навіть менших затратах живої праці.

Для визначення рівня використання трудових ресурсів сільського господарства, застосовують наступну систему показників:

1. Коефіцієнт залучення трудових ресурсів у суспільне виробництво (К.у.). Визначається відношенням працездатних, які фактично беруть участь у виробництві (ТРф), до наявних в господарстві (ТРн):

$$К.у. = \frac{ТРф}{ТРн}.$$

2. Коефіцієнт використання трудових ресурсів протягом року (К.в.). Іншими словами йдеться про коефіцієнт використання запасу праці. Це відношення фактично відпрацьованого в громадському виробництві робочого часу (РЧф) до можливого річного фонду робочого часу (РЧм), тобто до запасу праці в людино-годинах:

$$К.в. = \frac{РЧф}{РЧм}.$$

Для характеристики річного фонду робочого часу (РЧм) можна використовувати два показники: номінальний або реальний фонд робочого часу.

Номінальний фонд робочого часу вираховується як різниця між календарним фондом робочого часу і вихідними, святковими днями, днями трудової відпустки. В сумі це 285-290 днів.

Реальний фонд робочого часу менший номінального на число неробочих днів, зв'язаних з хворобами, родами, погодними і іншими умовами. Це фактично можливий робочий час або запас праці, який складає приблизно 265-270 днів. Його можна розрахувати за формулою: $РЧ_м = 270 \times 8К$, де К – кількість постійних працівників, 8 – тривалість робочої зміни, год.; 270 – можлива кількість робочих днів у році.

3. Показник трудової активності працівників Т.а. (пов'язаний з попереднім). Його розраховують діленням відпрацьованих по підприємству постійними працівниками людино-годин ($РЧ_ф$) на кількість даних працівників (П):

$$Т.а. = \frac{РЧ_ф}{П}$$

із зростанням даного показником зростає також коефіцієнт використання запасу праці і навпаки.

4. Коефіцієнт використання робочого часу протягом дня (зміни) (К.ч.з.).

Розраховується як відношення чистого робочого часу за зміну (день) — (Чф) до встановленої тривалості робочої зміни (дня) – (Чв) в годинах

$$К.ч.з. = \frac{Ч_ф}{Ч_в}$$

5. Загальний коефіцієнт використання робочого часу (К.з.).

Характеризує ступінь використання не тільки можливого річного фонду робочого часу, а і встановленої тривалості робочого дня (зміни):

$$К.з. = К.в. \times К.ч.з.$$

6. Час, відпрацьований кожним працівником у громадському виробництві протягом року (в днях).

Розраховують діленням загальної кількості людино-днів на число працездатних або середньорічних працівників. Щоб виявити резерви, цей показник можна розрахувати в розрізі окремих категорій працівників або професій. Важливо, як свідчать дослідження, щоб працівник був зайнятий в громадському секторі в межах 240 днів. Якщо цей показник буде меншим – знизиться ступінь використання трудового потенціалу, більший – негативно позначиться на особистому підсобному і домашньому господарстві та якості відтворення робочої сили як здатності до праці.

7. Невикористаний резерв праці (Рп).

Це різниця між річним можливим фондом робочого часу (РЧм) і річною потребою праці (Пп):

$$Рп = РЧм - Пп.$$

8. Структура використання календарного часу працездатних. Розраховується для виявлення резервів трудових ресурсів шляхом визначення питомої ваги відпрацьованого часу, часу цілоденних і міжсезонних простоїв, часу святкових і вихідних днів, днів неявок на роботу в розрізі причин (відпустки, хвороби, роди, прогули, неявки а дозволу адміністрації або згідно з законом і т. д.) до календарного річного фонду робочого часу.

9. Коефіцієнт (ступінь) виконання норм виробітку (по окремих технологічних операціях) визначають як частку від ділення фактичного обсягу виконаних робіт (виробленої продукції) на змінну норму виробітку.

Коефіцієнт використання норм виробітку можна визначити і в цілому по підприємству, враховуючи при цьому сукупність усіх технологічних операцій за формулою:

$$Кв.н. = \frac{Н_з}{Л_з}$$

де $Н_з$ – відпрацьовані на технологічних операціях нормо-зміни; $Л_з$ – відпрацьовані людино-зміни, які визначають діленням фактично відпрацьованих людино-годин при виконанні технологічних операцій на тривалість зміни в годинах. Якщо цей показник більший одиниці то це засвідчує раціональне використання трудових ресурсів на підприємстві і навпаки.

Особливістю сільського господарства, як галузі, є чітко виражена сезонність виробництва. Вона є однією з головних причин недостатнього використання трудового потенціалу сільської праці.

10. Показники, що характеризують сезонність використання трудових ресурсів наступні:

- Помісячний розподіл затрат праці в процентах до річних затрат. При рівномірному використанні праці, середньомісячні затрати повинні складати 8,33 % (100 : 12).
- Коефіцієнт сезонності використання трудових ресурсів характеризується відношенням максимальної (мінімальної) місячної зайнятості до середньорічної.
- Розмах сезонності – відношення максимального місячного показника затрат праці до мінімального.

Нерівномірне використання трудових ресурсів протягом року, пов'язане з сезонністю, має негативні економічні і соціальні наслідки. Згладжування сезонності – шлях до росту виробництва продукції і продуктивності праці, підвищення доходів населення, скорочення міграції тощо. А це можливе при відкритті агропідприємствами підсобних виробництв, створенні на селі малих підприємств, сезонних цехів промислових підприємств і т. п.

В процесі формування ринкових відносин на використанні трудового потенціалу села все більше позначатиметься проблема зайнятості.

Нарешті, результативність використання трудових ресурсів характеризують показники продуктивності праці – кількість продукції, виробленої за одиницю часу або на середньорічного працівника, та трудомісткості продукції – кількість часу, затраченого на виробництво одиниці продукції. Це окрема тема для вивчення.

8.3. Шляхи покращення умов формування і ефективного використання трудових ресурсів

Напрямів раціонального використання трудових ресурсів багато. Найважливішого результату можна досягти діючи системно, використовуючи всі можливості в комплексі. До найважливіших напрямів ефективного використання трудових ресурсів можна віднести:

1. Вдосконалення планування праці. Основним методом такого планування є розрахунок балансів. Порівняння потреби в робочій силі з Її запасом називається балансом праці. Тільки таким чином можна спланувати раціональне використання наявного трудового потенціалу. Баланси бувають таких видів:

Баланс трудових ресурсів. Включає такі розділи: наявність і потреба в робочій силі в середньому на рік та на місяць найбільшого напруження, джерела покриття нестачі, можливе вивільнення працездатного населення із сільського господарства.

Баланс робочого часу. Включає розділи: затрати годин по галузях, запас робочого часу, нестача або надлишок його, джерела покриття нестачі.

Баланс за професіями. Відображає потребу і наявність працівників за основними професіями.

При складанні балансів користуються: а) технологічними картами (плановий документ для розрахунку затрат праці за видами робіт, культурами, видами тварин); б) штатним розписом (для спеціалістів і керівників); в) укрупненими розрахунками (затрати праці на одиницю продукції, на 1 га посіву, на голову худоби).

При сучасному рівні продуктивності праці потреба в трудових ресурсах з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь в колективних господарствах України складає приблизно 13-15 працівників. Запас праці обчислюється множенням середньорічної кількості працездатних чоловіків на їх норматив – 280 людино-днів на рік; жінок – на 270; працездатних, що працюють в інших галузях, які періодично беруть участь в сільськогосподарському виробництві – на 60; непрацездатних в працездатному віці і перестарілих – на 80; підлітків до 16 років – на 60 людино-днів.

2. Створення системи добору, підготовки і перепідготовки кадрів – дуже важливий напрямок підвищення ефективності трудового потенціалу. Корінна проблема тут полягає в тому, що і спеціалісти, і кадри масових професій готуються без урахування справжньої потреби в них. Це призвело до «надвиробництва» окремих професій, прихованого безробіття, забезпечення фахівцями інших галузей, низького рівня продуктивності праці.

Для розв'язання проблеми слід, по-перше, мати орган, який координував би роботу сільськогосподарських підприємств і навчальних закладів по підготовці і перепідготовці кадрів; по-друге, створити умови, коли кадри формуються «знизу», коли не спеціаліст добирає господарство, а господарство добирає спеціаліста чи готує його; купляє послуги спеціаліста чи працю кваліфікованого робітника. Тільки так можна стимулювати підвищення професійного рівня, ріст віддачі кадрів; по-третє, створити відповідне правове поле названих перемін; по-четверте, сприяти становленню ринку праці.

3. Вдосконалення організації праці – це окрема широка тема, від якої в значній мірі залежить віддача трудових ресурсів.

4. Нормування, оплата праці, матеріальні і моральні стимули, мотивація трудової діяльності – особливий важіль підвищення ефективності трудового потенціалу.

По-перше, людина має відчувати себе економічно вільною і те, що працює вона на себе.

По-друге, слід рішуче підвищити матеріальну зацікавленість. Оплата праці селянина має істотно вирости і досягти рівня інших галузей. А це стане можливим, в першу чергу, тоді, коли село перестане виступати своєрідним інвестиційним фондом розвитку міста і промисловості через «ножиці» цін та інші канали. Різниця в оплаті праці працівника промисловості і сільського господарства становила в 1960 році 42,4 % на користь першого, в 1970 році – 26,2, в 1980 – 19,5, в 1990 – 6,5 %. Але з 1992 року знову різко почала зростати і в 2006 році досягла розриву 108,6 %. Тобто оплата праці в сільському господарстві нині у 2 рази нижча, ніж в промисловості.

По-третє, оплата праці і спеціаліста, і робітника має бути прив'язана до кінцевих результатів. Тобто потрібно різко підвищити матеріальну відповідальність за кінцеві результати, позбутись, нарешті, зрівнялівки. Не можна далі оцінювати працю спеціалістів окладами, а розцінками за послуги.

По-четверте, слід створити нову систему моральних стимулів, адекватних перехідному періоду.

По-п'яте, необхідно забезпечити реальне нормування праці в кожному господарстві. Бездумне користування типовими нормативами серйозно знижує стимулюючу роль оплати праці. Перелік можна продовжити.

5. Закріплення висококваліфікованих кадрів і трудових ресурсів у цілому, шляхом докорінного поліпшення умов їх праці і проживання – дуже важлива проблема і специфіка села. Підраховано, наприклад, що тривалість робочого дня головного агронома становить в залежності від пори року 9-16 годин, причому лише 7 годин він тратить на виконання своїх професійних функцій. Ще більше завантажені зоотехніки. Дослідження свідчать, що понад нормативний час працює більше половини зайнятих в сільському господарстві, особливо тваринники. Певна частина селян трудиться понад 350 днів на рік в громадському виробництві. Крім того, селянин значну частку праці затрачає в особистому селянському і домашньому господарстві. Якщо до цього додати низький рівень соціальної інфраструктури (житло, дороги, освітлення, опалення, водопостачання, лазні, медичне, торгове, побутове, культурно-освітнє обслуговування тощо), високий рівень ручної праці, значний обсяг робіт під відкритим небом, то стає зрозумілим відплив з села найбільш працездатного і висококваліфікованого населення.

6. Актуальним фактором ефективного використання трудових ресурсів в період, коли адміністративні методи втрачають свою силу, а економічні знаходяться в стадії впровадження, має зміцнення трудової дисципліни. Без сумніву, треба створювати такі економічні умови, щоб працівнику було невигідно працювати абияк, порушувати трудову дисципліну. Це магістральний шлях. Але в перехідний період не слід нехтувати і адміністративними методами наведення дисципліни.

7. Слід приділити належну увагу вихованню кадрів. Ця ділянка роботи зараз невиправдано занедбана.

8. Нарешті найважливішим напрямом підвищення ефективності використання трудового потенціалу села є перехід до ефективної зайнятості від так званої в минулому повної. Це найважча проблема. Адже в сільському господарстві надзвичайно високий рівень фактичного безробіття вже зараз. З переходом на інноваційний шлях розвитку, запровадження ресурсоощадних технологій вивільнення працівників з галузі зростатиме. До того ж неминуче зростання оплати праці буде здійснюватись на базі зростання її продуктивності, тобто скорочення затрат живої праці. Це закономірний процес, який і обґрунтовує перехід до ефективної зайнятості. Її суть – в сільському господарстві має залишитись трудових ресурсів, стільки скільки необхідно для виконання

виробничої програми галузі згідно науково-обґрунтованих нормативів. Вивільнених слід працевлаштовувати тут же, на селі, шляхом створення додаткових робочих місць поза сільським господарством, передусім у переробних галузях та у виробничому і соціально-побутовому сервісі, в інфраструктурі.

Результативність всіх перерахованих факторів росту ефективності використання трудових ресурсів в значній мірі буде залежати від позитивних можливостей ринкових реформ в цілому і формування ринку праці зокрема. І ще: результативність буде вищою від комплексного використання факторів. Цьому могла б посприяти розробка в кожному регіоні і навіть селі програми ефективного використання трудових ресурсів. В неї доцільно було б включити такі взаємозв'язані блоки:

І. Цільовий блок:

а) забезпечення ефективної зайнятості;

б) підвищення ефективності використання трудових ресурсів.

ІІ. Аналітичний блок:

а) аналіз демографічної ситуації;

б) аналіз складу, забезпеченості і ефективності використання трудових ресурсів;

в) аналіз ситуації на ринку праці, аналіз пропозиції праці;

г) оцінка робочих місць (попиту на працю).

ІІІ. Блок підпрограм:

а) підпрограма зайнятості в розрізі сфер і галузей (пропозиція робочої сили);

б) підпрограма створення робочих місць (формування попиту);

в) підпрограма підготовки і перепідготовки кадрів, профорієнтаційної роботи;

г) підпрограма соціального захисту населення;

д) підпрограма вдосконалення організації і оплати праці, її стимулювання;

ж) підпрограма поліпшення умов праці і проживання.

IV Фінансовий блок:

а) напрями і розміри фінансових затрат на реалізацію заходів,передбачених програмою;

б) джерела фінансування для забезпечення зайнятості і соціального захисту населення.

V Організаційний блок:

а) створення і вдосконалення діяльності служб, що відають розподілом трудових ресурсів і зайнятістю населення;

б) становлення інформаційно-облікової системи і розподілу трудових ресурсів, створення банку даних;

в) створення системи адміністративних та економічних регуляторів ринку праці (податки, квоти, пільги т. д.).

8.4. Ринкове і державне регулювання зайнятості трудових ресурсів

Зайнятість трудових ресурсів – один із головних показників ефективності їх використання. Під зайнятістю розуміють чисельність осіб, які виконують будь-яку роботу за плату або з метою отримання інших доходів (власний бізнес).

Зайнятість розрізняється за кількома ознаками: за тривалістю участі в робочому періоді та рівнем оплати (повна та неповна); за кількістю робочих місць, які займає конкретна особа (первинна та вторинна, повна та неповна); за реєстрацією (зареєстрована та не зареєстрована). В умовах безробіття та правового нігілізму незареєстрована або нелегальна зайнятість посідає помітне місце. Вона поєднує три види: укриття доходів (і, відповідно, зайнятості) від дозволеної законом діяльності; заборонену законодавством країни діяльність; укриття зайнятості на вимогу роботодавця, який мінімізує сплату податків.

Рівень зайнятості – це відносний показник, що характеризує ступінь залучення населення (трудових ресурсів) до зайнятості і визначається як відношення чисельності зайнятого населення (трудових ресурсів) у віці 15-70 років (у відсотках) до всього працездатного населення (трудових ресурсів) означеного віку або населення (трудових ресурсів) по відповідній віковій групі, за статтю, видами діяльності, освітою, місцем проживання тощо.

Зайняті є частиною економічно активного населення. ***Економічно активне населення*** – це населення обох статей віком 15-70 років, яке протягом певного періоду забезпечує пропозицію робочої сили для виробництва товарів і послуг. До економічно активних відносяться особи, зайняті економічно діяльністю, яка приносить дохід (зайняті), та безробітні (у визначенні міжнародної організації праці – МОП).

До зайнятих відносять осіб, які працювали за наймом на умовах повного (неповного) робочого дня; роботодавців; осіб, які самостійно забезпечували себе роботою (самозайняті) або працювали у сімейному бізнесі та ін.

До безробітних (у визначенні МОП) відносять осіб у віці 15-70 років (зареєстровані та незареєстрованні у відповідній службі зайнятості), які одночасно відповідають трьом вимогам: а) не мають роботи (прибуткового заняття); б) протягом останніх чотирьох тижнів шукали роботу або намагалися організувати власну справу в) впродовж останніх двох тижнів були готові приступити до роботи, тобто почати працювати за плату за наймом чи у власному бізнесі.

До категорії безробітних відносять осіб, які приступають до роботи протягом найближчих двох тижнів; знайшли роботу, чекають відповіді; зареєстровані у службі зайнятості як такі, що шукають роботу; навчаються за направленням служби зайнятості.

Отже, ***безробіття*** – це явище, коли частина економічно активного населення не може використати свою робочу силу і визначається різницею між кількістю економічно активного населення (трудових ресурсів) на даний час та кількістю зайнятих.

Рівень безробіття (за методологією МОП) – це відношення (у %) кількості безробітних віком 15-70 років до економічно активного населення (трудових ресурсів) зазначеного віку.

Особи, яких не можна віднести до категорії "зайняті" або "безробітні", становлять ***економічно пасивне*** (неактивне) населення. Це – учні та студенти; пенсіонери; зайняті в домашньому господарстві, вихованням дітей та доглядом за хворими; зневірені знайти роботу; інші особи, які не бажають працевлаштовуватися та ті, що шукають роботу, але не готові приступити до неї найближчим часом.

Безробіття буває наступних видів:

- ***Фрикційне безробіття*** – короткочасний вид безробіття, пов'язаний з добровільною зміною місця роботи чи пошуком роботи звільнених, які мають значні шанси працевлаштуватись (їх професійно-кваліфікаційна здатність до праці ще має суспільний попит).
- ***Структурне безробіття*** – виникає внаслідок зміни технологій (НТП), структури виробництва, в територіальному розподілі трудових ресурсів. Тобто певна частина професій старіє і втрачає попит у суспільстві. Потрібна перекваліфікація, а, отже, цей вид безробіття більш тривалий і болючий.
- ***Циклічне безробіття*** – викликане економічним спадом виробництва (кризою, депресією) і відповідно скороченням попиту на робочу силу.

Сума фрикційного і структурного безробіття складає обсяг ***природного безробіття***. Оскільки НТП і зміна роботи мають місце постійно і всюди, то названі два види безробіття є природною нормою. Вважається, що наявність лише природного безробіття свідчить про повну зайнятість. І тільки циклічне безробіття є відхиленням від повної зайнятості. Якщо ж воно дорівнює нулю, то вважається, що безробіття перебуває на природному рівні, який може становити 2-6 %.

За причинами виникнення безробіття буває вимушене і добровільне, а за тривалістю – короткочасне (до 6 місяців), тривале (6-12 місяців) і застійне (понад 12 місяців). А ще є критичний рівень безробіття – який загрожує соціальною кризою (вибухом) в країні, регіоні чи на підприємстві.

Проблеми зайнятості і безробіття регулюються двома групами механізмів:

а) ринковими; б) важелями державного регулювання.

Ринок праці (робочої сили) є сферою обігу специфічного товару – робочої сили (здатності людини до праці) – і входить до складу ринку ресурсів (факторів виробництва). Ринок робочої сили посідає центральне місце серед інших ринків оскільки представляє людський фактор виробництва, який тісно пов'язаний з соціальною сферою.

Суб'єктами ринку праці є роботодавці, які володіють засобами виробництва і наймані працівники, які є власниками робочої сили, яку і продають на ринку праці роботодавцеві. Робоча сила стає товаром.

Основними елементами ринку праці можна назвати: попит на робочу силу, пропозицію робочої сили, ціну робочої сили, конкуренцію.

Попит на робочу силу – це потреба в працівниках певних професійно-кваліфікаційних груп відповідно до кількості вільних робочих місць та вакантних посад, або таких, що вивільняються найближчим часом. Розрізняють ще попит на робочі місця – загальна кількість робочих місць, необхідних для повного задоволення потреб в них з боку трудоактивного населення, тобто для забезпечення повної зайнятості робочої сили.

Пропозиція робочої сили – це загальна сукупність осіб, які є трудоактивними, тобто такими, що активно пропонують свою здатність до праці (робочу силу) на ринку. Пропозицію формують особи, які вступили в працездатний вік, випускники навчальних закладів, зайняті в домашньому господарстві, вивільнені з народного господарства тощо.

Ціною робочої сили є заробітна плата, яка суттєво впливає на кон'юктуру ринку праці (співвідношення попиту і пропозиції робочої сили, наявність безробіття).

Ринкове регулювання зайнятості і безробіття доповнюється ***державним регулюванням***. Останнє будується переважно на кейнсіанській теорії згідно якої безробіття слід знижувати передусім за рахунок стимулюючої державної фіскальної політики. Йдеться про необхідність максимізації в період кризи і депресії державних витрат, мінімізації податків результатом чого має стати зростання сукупного попиту і сукупних витрат суспільства, які через мультиплікатор стимулюватимуть зростання виробництва, а, значить, і зайнятості. Застосовуються й інші важелі державного регулювання в першу чергу економічні: монетарна політика, інституційні заходи, регулювання цін на товари, встановлення прожиткового мінімуму (порогу бідності), мінімального розміру зарплати, створення додаткових робочих місць, гнучких режимів зайнятості тощо. Використовуються також правові та адміністративні регулятори.

Між тим, треба мати на увазі, що у будь-якому разі певний рівень безробіття, нехай навіть природного, неодмінно матиме місце завжди. Ринок з необхідністю породжує безробіття. А тому значна частина важелів державного регулювання має бути спрямована на державне регулювання наслідків безробіття.

Регулювання ***наслідків*** безробіття відбувається шляхом розробки і реалізації спеціальних державних програм мета яких не зростання виробництва і, відповідно, зайнятості, а створення додаткових умов для працевлаштування. Йдеться, зокрема, про державні програми суспільних робіт (в т.ч. трудомісткі роботи по створенню сільської інфраструктури), програми професійної підготовки для молоді, програми допомоги безробітним. Крім того, запровадження гнучких форм зайнятості, тобто створення умов що підвищують зайнятість при неможливості розширення виробництва: нестандартні режими роботи, робочі місця, організаційні форми тощо (неповний робочий день, робота на дому, по виклику).

Ринок праці (робочої сили) в сільському господарстві, на відмінну від інших галузей, досі повністю не сформований, в першу чергу через специфіку галузі, затягування та прорахунки у проведені аграрних реформ. З цих же причин не до кінця відпрацьована і система державного регулювання зайнятості на селі і ринку праці сільської місцевості.

Як наслідок, рівень безробіття в сільській місцевості наближається до критичного. Йдеться особливо про приховане безробіття, оскільки зайнятість в лише в особистому господарстві є способом тимчасового порятунку від безробіття, вона на сучасному етапі не створює умов для повноцінного відтворення робочої сили.

Розділ IX. ПРАЦЯ ТА ЇЇ ПРОДУКТИВНІСТЬ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

9.1. Поняття про працю та її продуктивність у сільському господарстві. Значення продуктивності праці

Процес виробництва може відбуватися при наявності трьох елементів:

1. Праці як цілеспрямованої діяльності людини;

2. Предметів праці – засобів виробництва, на які спрямована праця людини;

3. Знарядь праці – засобів виробництва, за допомогою яких людина діє на предмети праці і виробляє готову продукцію або виконує певну роботу.

Праця – це цілеспрямована діяльність людини, у процесі якої вона створює матеріальні блага для задоволення своїх потреб і для суспільства в цілому.

У сільському господарстві до предметів праці належать – насіння і посадковий матеріал, корми, молодняк тварин і дорослі тварини на відгодівлі, сировина для переробних підприємств.

До знарядь праці належать технічні засоби, виробничі приміщення, ремонтні майстерні, споруди і передавальне устаткування, електромережі та ін.

Праця є вічною умовою існування людського суспільства. Найважливішою умовою праці є продуктивність.

Продуктивність праці – це здатність працівника виробляти певну кількість продукції або виконувати певний обсяг робіт за одиницю робочого часу.

Як економічна категорія, продуктивність праці виражає зв'язок між обсягом виробництва і затратами праці, і характеризує ефективність її використання. Чим більше виробляється продукції за одиницю робочого часу або чим менше затрачається робочого часу на виробництво одиниці продукції, тим вищий рівень продуктивності праці.

Продукція, яка створюється в процесі виробництва, є результатом затрат живої і минулої праці. Минула праця виступає як праця уречевлена, затрачена при виготовленні засобів праці. Жива праця приводить у рух створені у минулому засоби виробництва.

У процесі розвитку продуктивних сил суспільства відбувається підвищення продуктивності суспільної праці, яка полягає в тому, що в загальних затратах праці на виробництво продукту постійно скорочується частка живої праці, а частка минулої праці зростає, але так, що загальна кількість праці, затраченої на одиницю продукції, зменшується. При застосуванні більш досконалої техніки має місце скорочення абсолютних затрат і живої і уречевленої праці на одиницю продукції, але скорочення затрат живої праці відбувається більш швидкими темпами, внаслідок чого її частка в загальних затратах зменшується.

Закон підвищення продуктивності праці є загальним економічним законом, він властивий всім суспільно-економічним формаціям.

Зростання продуктивності праці в народному господарстві має велике значення у вирішенні економічного і соціального завдання країни: чим вища продуктивність праці, тим більший обсяг продукції виробляється тими ж трудовими ресурсами і вищий рівень добробуту людей.

Зменшення робочого часу, який необхідний для виробництва продуктів харчування, одягу, житла та інших матеріальних умов життя людини, дає змогу скоротити тривалість робочого дня, вивільнити час для духовного розвитку особи: заняття наукою, мистецтвом, спортом, туризмом і таке інше.

Підвищення продуктивності праці – основа зростання економічної ефективності сільськогосподарського виробництва в Україні. Підвищення продуктивності праці має вирішальне значення в прискоренні темпів розширеного відтворення, сприяє зниженню собівартості продукції, зростанню рентабельності виробництва, збільшення розмірів фондів споживання і нагромадження. Підвищення продуктивності праці безпосередньо пов'язано з вирішенням такого соціально-економічного завдання, як ріст рівня оплати праці працівників сільського господарства, зближення рівнів життя міського і сільського населення.

Проте слід відзначити, що вирішальна роль у процесі виробництва належить живій праці. Співвідношення між живою і минулою працею змінюється з підвищенням технічної озброєності.

9.2. Показники продуктивності праці та методика їх визначення

Продуктивність праці у сільському господарстві характеризується системою показників. Розрізняють повні або прямі, і додаткові, або непрямі, показники продуктивності праці.

До прямих (повних) показників належать:

1. Кількість продукції виробленої в натурі на одну людино-годину. Обчислюється цей показник шляхом ділення виробленої продукції (в центнерах) на кількість затрачених людино-годин на її виробництво.

$$Пп = \frac{ВП}{t},$$

де Пп – продуктивність праці;

ВП — обсяг виробленої продукції (валової продукції), в центнерах;

t – затрати робочого часу на виробництво продукції, в людино-годинах.

Наприклад, у сільськогосподарському підприємстві одержано 32 400 ц зерна. На його виробництво затрачено 36000 людино-годин. З розрахунку на одну людино-годину вироблено:

$$П = \frac{32\,400\ ц}{36\,000\ л.г} = 0{,}9\ ц\ зерна$$

2. У сільському господарстві широко застосовується обернений показник продуктивності праці – трудомісткість одиниці продукції, що характеризує затрати робочого часу на виробництво одиниці продукції.

$$Пп = \frac{t}{ВП}, \quad Пп = \frac{36\,000\ л.г}{32\,400\ ц} = 1,1\ люд\text{-}год.$$

Цей показник визначають по однорідних видах продукції – при виробництві зерна, цукрових буряків, картоплі, овочів, молока, м'яса, яєць, вовни та ін. (табл. 9.1).

Таблиця 9.1

Прямі затрати праці на виробництво продукції сільського господарства на 1ц, людино-годин.

Продукція	По Україні, роки	По Тернопільській області, роки		
	1990	1990	2000	2006
Зерно (без кукурудзи)	0,8	1,4	2,6	2,6
Цукрові буряки	0,7	0,9	2,5	2,6
Соняшник	1,2	-	-	-
Картопля	2,6	2,1	6,6	4,7
Овочі	6,2	6,5	11,5	13,2
Молоко	7,0	8,1	19,4	14,5
Приріст живої маси:				
ВРХ	41	49,0	157,9	138,6
свиней	31,0	47,1	223	181,0
яйця (на 1 тис. шт.)	15,2	60,6	26,4	4,7

Продукцію у цьому випадку беруть, як правило, в центнерах; затрати праці виміряють в людино-годинах.

3. Визначають продуктивність праці і шляхом ділення виробленої валової продукції на одну людино-годину у вартісному виразі. Продукцію оцінюють за встановленими цінами. Таким способом можна порівняти рівень продуктивності праці між галузями господарства. Наприклад, якщо на одну затрачену людино-годину при виробництві зерна одержано валової продукції на 12,0 грн., цукрових буряків – на 6,0, картоплі – на 4,5, овочів – на 15,0, молока – на 5,5, яловичини – на 4,0 і свинини – на 8 грн., то у цьому разі найвища продуктивність в господарстві буде в овочівництві, потім у зерновому господарстві, у свинарстві. У цих галузях найбільше вироблено продукції в грошовому виразі на одиницю затраченого часу. Такий спосіб дає змогу встановити зміни в рівні продуктивності праці по кожному виду продукції окремо і в порівнянні між ними, разом з цим виявити причини низької продуктивності праці в окремих галузях і намітити заходи по її підвищенню.

4. При визначенні продуктивності праці по господарству в цілому, в рослинництві або тваринництві, де має місце різнорідна продукція, валова продукція оцінюється у порівняльних цінах з розрахунку на 1 людино-годину

або середньорічного працівника. У відповідності з цим визначають: годинну продуктивність праці (вартість валової продукції виробленої на людино-годину) і річну продуктивність праці (вартість валової продукції виробленої на середньорічного працівника).

$$Пп = \frac{ВП}{Ср}$$

де Ср – середньорічна кількість працівників у господарстві або окремій галузі.

Наприклад, вартість валової сільськогосподарської продукції в господарстві у порівняльних цінах становила 3,6 млн. грн., прямі затрати праці дорівнювали 300 тис. людино-годин, середньорічна кількість працівників – 240 чоловік. Отже, річна продуктивність праці:

$$Пп = \frac{3\ 600\ 000\ грн.}{240\ осіб} = 15\ 900\ грн.$$

годинна продуктивність праці —

$$Пл = \frac{3\ 600\ 000\ грн.}{300\ 000\ люд.-год.} = 12\ грн.$$

Таким же способом визначають продуктивність праці і по галузях – рослинницькій і тваринницькій.

Показник річної продуктивності праці відображає не тільки її рівень, але і ступінь використання робочої сили протягом року. Продуктивність праці обчислюють не лише по валовій, але і по чистій продукції (вартість валової продукції при відрахуванні матеріальних затрат), тобто валовому доходу. Валовий дохід розраховується на середньорічного працівника і на 1 люд.-год.

У рослинницькій галузі продуктивність праці можна обчислити лише після одержання продукції – зібраного врожаю сільськогосподарських культур. У тваринництві продукція протягом року надходить теж нерівномірно. Отже, у зв'язку з річним циклом виробництва продукції річна і погодинна продуктивність праці в сільському господарстві обчислюється в кінці року.

Додатковими показниками продуктивності праці є обсяг виконаних робіт за одиницю часу, затрати людино-годин на 1 га посівів, норми закріплення тварин за одним працівником, затрати людино-годин на обслуговування однієї голови тварин.

У сільському господарстві на продуктивність праці мають значний вплив не лише економічні фактори, але й природні – клімат, ґрунти, опади та ін. При рівних затратах праці продуктивність її може стати нижчою при несприятливих погодних умовах. Тому обчислюють середні показники по урожайності культур і продуктивності тварин за декілька років (3-5), що дає змогу зробити обґрунтовані економічні висновки.

У річних звітах сільськогосподарських підприємств при обчисленні трудомісткості одиниці продукції беруться лише прямі затрати праці, тобто затрати праці працівників, безпосередньо зайнятих у виробничому процесі.

Затрати праці адміністративного персоналу відносяться до накладних витрат. Використання разом з прямими затратами загальних затрат живої праці – прямих і накладних – дозволяє точніше визначити зміни рівня продуктивності праці і резерви її зростання.

При вирощуванні багатьох сільськогосподарських культур і розведення тварин разом з основною продукцією одержують побічну і супутню продукцію. Так, при виробництві зерна одержують солому, полову; в буряківництві – гичку; при вирощуванні багаторічних і однорічних трав – сіно, зелену масу, насіння, солому; у льонарстві – волокно і насіння; у тваринництві – основна продукція і побічна (гній), у молочному скотарстві основна – молоко і приплід, у вівчарстві – баранина і вовна і т. п.

При виробництві зерна всі прямі затрати праці, які пов'язані з обробітком ґрунту, посівом, вирощуванням і збиранням урожаю відносяться тільки на зерно. На солому і полову відносяться ті затрати праці, які пов'язані з їх заготівлею – стягування, транспортування, скиртування. Такий же принцип віднесення затрат праці на основну і побічну продукцію і в буряківництві.

При вирощуванні багаторічних і однорічних трав затрати праці між супутньою продукцією (сіном, зеленою масою, насінням, соломою) розподіляються з допомогою коефіцієнтів, тобто вся продукція переводиться в основну (сіно багаторічних трав береться за 1; зелена маса – 0,3, насіння – 75,0 і солома – 0,1).

У тваринництві прямі затрати праці, що пов'язані із заготівлею гною, на нього і відносяться.

У молочному скотарстві прямі затрати праці розподіляються так: 84 проценти відноситься на молоко, 16 процентів – на приплід. Якщо в галузі виробляється два основних види продукції: у вівчарстві – баранина і вовна, у льонарстві – волокно і насіння, то затрати праці між ними розподіляються пропорційно до їх вартості у валовій продукції.

9.3. Шляхи підвищення продуктивності праці

Трудові ресурси в сільському господарстві дуже обмежені, тому підвищення продуктивності праці в галузі має вирішальне значення в подальшому її розвитку. Продуктивність праці на виробництві сільськогосподарської продукції зростає з таких умов:

1. Затрати праці залишаються на рівні базисного року, а обсяг валової продукції зростає.
2. Затрати праці зменшуються порівняно з базисним роком, а виробництво валової продукції залишається на рівні базисного року.
3. Затрати праці зменшуються, а обсяг валової продукції зростає порівняно з базисним роком.
4. Затрати праці збільшуються і збільшується виробництво валової продукції, але збільшуються вищими темпами, ніж затрати праці при

звуженому відтворенні виробництва окремого виду продукції, коли загальна кількість затрат праці зменшується вищими темпами, ніж зменшується обсяг валової продукції.

Підвищення продуктивності праці відбувається тоді, коли на одиницю затраченого часу збільшується виробництво валової продукції в натуральному вигляді або в грошовій оцінці (у порівняльних цінах).

Можливості росту продуктивності праці в сільському господарстві, по суті, безмежні. Для успішного вирішення різноманітних економічних і соціальних завдань, які стоять перед Україною, нема іншого шляху, крім прискореного зростання продуктивності праці, різкого підвищення ефективності всього суспільного виробництва. Особливо важливе значення таке становище має для сільського господарства, де весь приріст продукції забезпечується за рахунок підвищення продуктивності праці. Це корінне питання розвитку економіки сільського господарства. Неухильний ріст продуктивності праці з економічним законом цивілізованої держави.

За 1980-1990 роки продуктивність праці в сільському господарстві України підвищилася на 54 %. Однак проти 1990 р. вона вже в 1993 році зменшилась на 15,8 %, в 1994 р. – на 27,6 % і в 1995 р. – на 29 %. і в 2002 р. спад продуктивності праці дорівнював 35,3%, Проте основною причиною значного зниження продуктивності праці є різкий спад виробництва сільськогосподарської продукції. Так, у 1995 році валове виробництво продукції сільського господарства зменшилося на 35 %, у 2000 р. – на 46,7 %, а у 2006 р. – на 34,9 % порівняно до 1990 р.

Показники таблиць 9.2 і 9.3 свідчать про різке зниження продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області і України протягом 1990-2002 рр. Особливо збільшилися затрати праці на виробництво 1 ц продукції в 2000-2002 роках порівняно до 1990 року. Порівняно до 1990 року валове виробництво продукції на одного працівника у порівняльних цінах зменшилося у 1995 р. на 37,7 %, у 2000 р. – на 51,8 %, у 2003 р. на 31,3 %. (таблиця 9.3).

Рівень продуктивності праці в сільському господарстві залежить від багатьох факторів. Основними з них є:

1. Комплексна механізація, автоматизація та електрифікація виробництва. Зростання продуктивності праці залежить не тільки від кількості техніки, а й від того, як повно її використовують. У сільському господарстві нині дуже повільно знижуються затрати ручної праці. У сільському господарстві в рослинництві 72 % робіт виконується вручну, а в тваринництві ручною працею зайнято 70 % загальної кількості працівників. Прискорення темпів механізації трудомістких процесів – одне із головних соціально-економічних завдань на найближчий час у нашій державі. Впровадження нової, більш продуктивної техніки, удосконалення системи машин дасть змогу не лише скоротити до мінімуму затрати ручної праці, але й підвищити врожайність сільськогосподарських культур за рахунок

поліпшення якості робіт і виконання їх в оптимальні строки, збільшенню можливостей кооперації, концентрації та спеціалізації виробництва.

Таблиця 9.2

Рівень річної продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області

Роки	Валова продукція на 1 працівника у порівнянних цінах (2005 р.)	
	грн.	в % до 1990
1990	21313,2	100
2000	8087,8	37,9
2001	7512,8	35,2
2002	11023,4	51,7
2003	13988,2	65,6
2004	21025,6	98,6
2005	25607,9	120,1
2006	30613,0	143,6

* У зв'язку із зміною назви грошової одиниці в прикладі «карбованець» названо "гривнею".

Таблиця 9.3

Рівень продуктивності праці в сільському господарстві України (у порівнянних цінах 2005 р.)

Роки	Валова продукція на 1 працівника зайнятого на її виробництві	
	грн.	% до 1990 р.
1990	25629,0	100
2000	12357,0	48,2
2001	15845,1	61,8
2002	18798,9	73,3
2003	17631,1	68,7
2004	28975,7	113,0
2005	33736,1	131,6
2006	39385,6	153,6

2. Підвищення врожайності культур і продуктивності тварин. У господарствах, які мають вищу врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тварин, затрати праці на одиницю продукції менші.

3. Поліпшення організації праці. Щоб правильно організувати будь-який виробничий процес, потрібно правильно розставити людей і засоби виробництва, узгодити роботи на окремих його операціях. Для забезпечення цього необхідно дотримуватися таких основних принципів організації

виробничих процесів – пропорційності, узгодженості, ритмічності (рівномірності) і потоковості (безперервності).

4. Зміцнення трудової дисципліни праці. Це означає, що кожний працівник зобов'язаний додержуватися встановленого розпорядку робочого дня в сільськогосподарському підприємстві, технології виробництва, виконувати встановлені норми виробітку, бережливо ставитись до техніки, обладнання і матеріальних цінностей – кормів, насіння, пального, суворо дотримуватись правил охорони праці і дотримуватися техніки безпеки. Творча активність та ініціатива в роботі свідчать про високу кваліфікацію і майстерність працівника.

5. Важливе значення для сільськогосподарського виробництва має підвищення інтенсивності праці, що дає змогу зекономити не тільки живу і уречевлену працю, але і час. В результаті збільшення обсягу виробництва продукції, поліпшується використання засобів виробництва. Таким чином, тими ж знаряддями праці підвищується її продуктивність.

6. Обов'язковою умовою раціонального використання робочого часу протягом дня в сільськогосподарському підприємстві є науково обґрунтоване нормування. Воно стимулює поліпшення використання трудових ресурсів, є важливим фактором зміцнення дисципліни.

7. Великий вплив на зростання продуктивності праці має підвищення матеріальної заінтересованості. Оплата праці повинна базуватися на науково обґрунтованих нормах праці і встановлюватися за кінцеві її результати. Тут важливе місце повинен знайти орендний підряд, який являє собою не тільки форму організації і оплати праці але і нову демократичну систему господарювання, основану на самоуправлінні і господарському розрахунку.

8. Підвищення кваліфікації працівників. Заміна некваліфікованої праці працею кваліфікованою і забезпечення на цій основі її продуктивності.

10.1. Суть інтенсифікації сільськогосподарського виробництва

В умовах ринкової економіки конкурентоспроможними можуть бути тільки ті підприємства, які досягають високого рівня ефективності виробництва. В сільському господарстві, як і в інших галузях народного господарства, ця проблема може бути вирішена шляхом ***інтенсифікації*** розвитку економіки. В зв'язку з цим виникають питання:

- В чому суть інтенсифікації?
- Який механізм впливу інтенсифікації на формування прибутковості підприємств?

Слово „***інтенсифікація***" запозичене з латинської мови і в перекладі на українську мову означає: **intensio** – напруження, посилення; **facio** – роблю, тобто *роблю щось більш напруженим, більш посиленим*. Це слово у вітчизняній економічній теорії і практиці застосовують для оцінки міри забезпечення виробництва ресурсами та рівня використання цих ресурсів у виробничих процесах. Як це виглядає конкретно?

Виробництво продукції виступає як:

- безперервне ***залучення*** у виробничі процеси різних ресурсів;
- ***використання*** ресурсів у цих процесах, яке одночасно виступає як процеси виробництва продукції;
- ***одержання*** кінцевих результатів виробництва у вигляді натуральної продукції рослинництва; натуральної продукції тваринництва; валової продукції названих галузей, взятих окремо чи підприємства в цілому.

Залучення ресурсів у виробничі процеси та їх використання може мати різний характер. Тут в основному існує два варіанти.

Варіант І. Підприємство досягає збільшення виробництва продукції в натуральному та вартісному вираженні ***шляхом залучення у виробничі процеси більшої кількості ресурсів***: освоєння нових земель або оренди землі та розширення посівних площ; збільшення поголів'я тварин; збільшення кількості одиниць техніки; залучення додаткової кількості трудових ресурсів або: приріст продукції забезпечується за рахунок приросту ресурсів. Розвиток виробництва, при якому збільшення обсягів продукції досягають шляхом збільшення кількості ресурсів, означують поняттям „***екстенсивний тип розвитку***".

На початку XXI століття екстенсивний тип розвитку неприйнятний для використання у виробничій практиці з наступних причин.

1. ***Обмеження ресурсів***. Насамперед, це стосується земельних ресурсів. Якщо в1950 році в світовому господарстві на душу населення припадало 0,6 га орної землі, то в 1994р. – 0,26 га, 2002 р. – 0,22 га; в Україні в 1959 р. на душу населення припадало 0,81 га, в 1994 р. – 0,64 га. В 2006 р. спостерігалося деяке збільшення цього показника – до 0,68 га, але воно відбулося не за рахунок збільшення площі

орних земель, а за рахунок скорочення кількості населення за період 1989-2006 рр. на 4,1 млн. осіб. Обмеження земельних ресурсів викликає певні обмеження ресурсів, які виробляються на землях сільськогосподарського призначення, насамперед, кормів та насіння.

Обмеженими є, крім земельних, і інші види природних ресурсів: видобувні природні ресурси (сировина для виробництва паливно – енергетичних ресурсів, технічних та інших ресурсів), водні ресурси тощо.

Значно скоротилися резерви трудових ресурсів. Як відомо, в Україні має місце від'ємний приріст населення. Населення, як відомо, є основним джерелом формування трудових ресурсів. Крім цього, значна кількість населення (в основному працездатного віку) перебуває в трудовій міграції в країнах близького та далекого зарубіжжя.

2. ***Невідповідність принципам ефективного господарювання.***

При екстенсивному типі розвитку ставку ставлять ***на використання природної родючості землі***. В зв'язку з цим використовують низькозатратні технології, не користуються досягненнями науки і техніки, не дбають за поліпшення родючості земель та ін., тому що це потребує збільшення матеріальних витрат. Як відомо, штучна родючість землі, наприклад, пов'язана з витратами на хімізацію, меліорацію тощо. В таких умовах господарювання низькоефективне. За екстенсивного типу розвитку неможливе економічне зростання. В економічній літературі виділяють декілька різновидів екстенсивного типу розвитку.

Варіант II. Екстенсивний тип розвитку підприємств діаметрально протилежний до ринкових принципів господарювання. Як відомо, ринкова економіка – це економіка, для якої характерне, насамперед, придбання ресурсів в обмеженій кількості. Високих кінцевих результатів виробництва тут досягають наступними шляхами:

- шляхом не просто кількісного збільшення ресурсів, а шляхом послідовного збільшення основних виробничих фондів сільськогосподарського призначення і виробничих витрат (за винятком амортизації) з розрахунку на один гектар сільськогосподарських угідь та на одну голову тварин;
- дотримання при формуванні ресурсного потенціалу пропорцій між видами ресурсів, продиктованих вимогами виробництва;
- залучення у виробничі процеси та використання високопродуктивних ресурсів: висококваліфікованого персоналу; інформації; сучасних технологій; високопродуктивної, економічно вигідної техніки; високоврожайних сортів культурних рослин та високопродуктивних порід тварин;
- застосування у процесах виробництва продукції принципів та методів наукової організації праці; забезпечення зростання продуктивності праці через механізм матеріального стимулювання

Економічні процеси розвитку підприємства, пов'язані із використанням досягнень науки і техніки; нових технологій; інформаційних систем управління економікою; принципів і методів наукової організації праці; збільшенням основних виробничих фондів сільськогосподарського призначення та витрат виробництва (за винятком амортизації) на одиницю площі сільськогосподарських угідь, називають ***інтенсифікацією виробництва.*** Інтенсифікація виробництва забезпечує зростання продуктивності праці, збільшення обсягів виробництва продукції та послідовне її здешевлення, що в кінцевому підсумку веде до зростання прибутковості підприємств. Розвиток підприємства шляхом інтенсифікації виробництва виділяють як ***інтенсивний тип розвитку.***

Поряд з термінами „*інтенсифікація*", „ *інтенсивний*" ряд економістів виділяють термін „***інтенсивність розвитку***". Всі названі терміни відображають різні сторони явища активного, певним чином посиленого ресурсного забезпечення виробництва та раціонального використання ресурсів. При цьому термін „*інтенсивність*" означує поняття статичного характеру, дозволяє зафіксувати те, що є, що склалося; термін „ *інтенсифікація*" означує поняття динамічного характеру, з його допомогою говорять про перебіг процесів ресурсного забезпечення та використання ресурсів. Певному етапу інтенсифікації виробництва відповідає конкретно визначений рівень його інтенсивності.

10.2. Показники рівня інтенсивності та економічної ефективності інтенсифікації

Для управління процесами інтенсифікації використовують велику кількість економічних показників, з допомогою яких оцінюють:

- ***рівень інтенсивності*** сільськогосподарського виробництва;
- ***результати інтенсифікації*** сільськогосподарського виробництва;
- ***економічну ефективність інтенсифікації*** сільськогосподарського виробництва.

Показники рівня інтенсивності. Показники рівня інтенсивності сільськогосподарського виробництва розраховують:

- в цілому по підприємству;
- по окремо взятих галузях: рослинництва, тваринництва, зерновій галузі і т.д.

Виділяють ***основні*** і ***допоміжні*** показники рівня інтенсивності. ***Основний показник*** рівня інтенсивності (в цілому по підприємству; по окремо взятих галузях: рослинництва, тваринництва) визначають як відношення суми вартості основних виробничих фондів і всіх поточних виробничих затрат (без амортизації) до площі сільськогосподарських угідь (в галузі тваринництва – умовних голів худоби) за формулами:

$$I = \frac{Фо + Вз - А}{П}; \quad I = \frac{Фо + Вз - А}{Чу},$$

де **І** - рівень інтенсивності;

Фо - виробничі основні фонди, грн.;

Вз - виробничі затрати, грн.;

П - площа сільськогосподарських угідь, га;

Чу – чисельність поголів'я тварин (в умовних головах);

А — вартість нарахованої амортизації, грн.

Допоміжними показниками ***рівня інтенсивності*** є такі показники як:

- фондо- та енергозабезпеченість виробництва;
- виробничі витрати з сільськогосподарського виробництва по підприємству; по окремо взятих галузях: рослинництва, тваринництва розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь, на одну умовну голову худоби;
- затрати праці на 1 га сільськогосподарських угідь, на 1 умовну голову худоби;
- щільність поголів'я тварин на 100 га сільськогосподарських угідь (в умовних головах);
- структура посівних площ, структура стада та інші показники.

Про високий рівень інтенсивності ***рослинництва*** свідчать переважання посівних площ під високоврожайними сортами культур; висока питома вага технічних та овочевих культур в структурі посівних площ; збільшення кількості добрив, внесених на 1 га, та ін.; ***тваринництва*** – збільшення питомої ваги високопродуктивних тварин, племінних тварин, молочного поголів'я в структурі стада тощо.

Результати інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (по підприємству; по окремо взятих галузях рослинництва, тваринництва) оцінюють з допомогою показників:

- ***вартісних*** – валової продукції, валового доходу, товарної продукції, прибутку з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь;
- ***натуральних*** – урожайності сільськогосподарських культур; продуктивності тварин та ін.

Економічну ефективність інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (по підприємству в цілому, по окремо взятих галузях рослинництва, тваринництва) визначають, використовуючи насамперед, такі ***вартісні показники*** як:

1). ***Вихід валової продукції*** з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь, грн.:

$$Ie = \frac{ВП}{П}, \text{де}$$

Ie — показник ефективності інтенсифікації;

ВП—валова продукція, грн.;

П — площа сільськогосподарських угідь, га.

2). ***Обсяг валового доходу*** з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь, грн.:

$$I = \frac{ВД}{П}, \text{ де}$$

ВД – валовий дохід, грн.

3). ***Розміри чистого доходу*** (прибутку) з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь (грн.):

$$Ie = \frac{Д}{П}; \quad Ie = \frac{Пр}{П}, \text{ де}$$

Д – чистий доход, грн.;

Пр – прибуток, грн.

Крім названих показників, економічну ефективність характеризують з допомогою показників:

- фондовіддачі;
- рівня рентабельності та норми прибутку;
- продуктивності праці;
- окупності витрат виробництва;
- витрат з розрахунку на 1 грн. валової продукції сільського господарства, а теж з допомогою ***інтегрального індексу економічної ефективності інтенсифікації сільського господарства***, який визначають за формулою:

$$Ie.i = \sqrt[5]{Iз \times Iф_в \times In_п \times Iв_з \times In_р}, \text{ де}$$

Ie.i – інтегральний індекс економічної ефективності інтенсифікації сільського господарства;

Із – індекс рівня використання землі;

$Іф_в$ – індекс фондовіддачі;

$Іп_п$ – індекс продуктивності праці;

$Ів_з$ – індекс виробничих витрат;

$Іп_р$ – індекс прибутку на 1 га сільськогосподарських угідь.

10.3. Основні напрями інтенсифікації сільського господарства

Вище ми розкривали теоретичні положення про екстенсивний та інтенсивний типи розвитку аграрної економіки. Що ми маємо на сьогодні у виробничій практиці?

Розвиток аграрної економіки в роки незалежності України набув ознак економічного розвитку ***регресивного типу.*** Слово ***„регрес"*** (від лат. ***regressus*** – зворотний рух) означає: низхідний, зворотний рух, перехід від вищих форм до нижчих. Зміни саме такого характеру сталися в сільському господарстві в процесі безсистемних, необґрунтованих реформ, які відбувалися за відсутності глибоко продуманої, стратегічно виваженої державної програми розвитку цієї галузі.

В наш час в галузі різко скоротилася кількість трудових ресурсів; не обробляється значна частина орних земель, вони фактично випали із господарського обороту; значно зменшилося поголів'я тварин в колективних господарствах. Занедбані системи землеробства та тваринництва. В зв'язку з цим суттєво зменшилися обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, колективні сільськогосподарські підприємства, по суті, постійно господарюють із збитками.

Відбулося переміщення виробництва основних обсягів всіх видів сільськогосподарської продукції із колективних господарств у особисті селянські господарства. Останні непридатні для застосування сучасних технологій, для освоєння високопродуктивних сівозмін, використання сучасної техніки, розвитку повноцінних економічних зв'язків, агропромислової інтеграції. Виробництво значних обсягів таких стратегічно важливих культур, як цукрові буряки, зернові культури, проводиться в особистих селянських господарствах майже вручну.

Разом з тим інтенсифікація виробництва – це необхідна умова функціонування підприємства в умовах ринку. В контексті змін в аграрній економіці назвемо ***основні умови***, необхідні для здійснення інтенсифікації аграрного виробництва.

1. Спрямування економічних зусиль підприємств в русло інтенсифікації потребує великих фінансових затрат, які не під силу більшості сучасних збиткових аграрних підприємств. Тому мову про інтенсифікацію виробництва необхідно починати із докорінної перебудови державних підходів до ведення аграрної галузі. Насамперед, потребують вдосконалення та розвитку економічні відносини між державою та підприємствами аграрного сектору (системи оподаткування, фінансування та кредитування, ціноутворення), економічні відносини між партнерами по АПК.

2. Інтенсифікації аграрного виробництва повинні передувати значні капіталовкладення у формування висококваліфікованого персоналу аграрних підприємств (як працівників, що належать до адміністративно – управлінського персоналу, так і працівників основного виробництва).

Інтенсифікація виробництва пов'язана з науковим обґрунтуванням систем землеробства і тваринництва, спеціалізації підприємства, технологій виробництва; розробкою поточних та перспективних планів, бізнес – планів, обґрунтуванням стратегії розвитку підприємства, налагодженням та розвитком економічних зв'язків, відносин з різними суб'єктами господарювання і т.п. Все це та інше входить у функції фахівців із економіки.

Інтенсифікація – це використання складних інформаційних систем, електронних машин, це залучення у процеси виробництва високопродуктивної техніки; впровадження новітніх технологій та багато іншого, що під силу персоналу високої кваліфікації.

Поряд з цим інтенсифікація виробництва – це також прогресивні технології та методи виконання робіт; освоєння складних високопродуктивних знарядь

праці, професійна праця над складними предметами праці; професійне виконання виробничих завдань (функції працівників основного виробництва).

Крім цього, кваліфікація кадрів містить в собі той економічний потенціал, який здатний подолати негатив дефіциту робочої сили, що склався в аграрній економіці в сучасних умовах.

3. Держава повинна створити механізм наукового забезпечення відродження аграрних підприємств.

Основні напрями інтенсифікації виробництва.

1. ***Здійснення комплексу заходів, спрямованих на відновлення і підвищення родючості землі.*** В контексті сучасного стану землекористування повинна вестися мова про послідовне зростання витрат на:

- повернення запущених (таких, що тривалий час не оброблялися) сільськогосподарських угідь у господарський оборот;
- повернення у господарський оборот або просто підвищення продуктивності земельних угідь шляхом меліорації (зрошення та осушення земельних угідь, їх захист від вітрової та водної ерозії, вапнування кислих та гіпсування солонцюватих ґрунтів, заліснення земельних площ, яким загрожує ерозія, і т.п.);
- підвищення родючості землі через реалізацію сучасних систем живлення ґрунтів та ін

2. ***Здійснення комплексу заходів, спрямованих на відновлення, стабілізацію та нарощування темпів зростання продукції рослинництва:***

- поліпшення рівня матеріально – технічного забезпечення аграрних господарств колективного типу та відновлення в них процесів виробництва продукції;
- збільшення обсягів виробництва продукції рослинництва шляхом хімізації галузі; відновлення високопродуктивних сівозмін; покращення сортового складу культур; оптимізації структури посівних площ; використання новітніх технологій обробітку ґрунту та вирощування культур і багато іншого.

3. ***Здійснення комплексу заходів, спрямованих на відновлення, стабілізацію та нарощування темпів зростання продукції тваринництва.*** Це, насамперед, поліпшення породного складу тварин; використання у процесах виробництва високопродуктивних порід ВРХ, свиней та інших тварин; відновлення та оптимізація структури стада, підвищення якості утримання та годівлі тварин; запровадження нових технологій виробництва тваринницької продукції.

Важливе значення має раціональна організація кормовиробництва. Вона передбачає відповідність кормовиробництва потребам тваринництва (зокрема – його виробничому напряму, типу годівлі тварин); забезпечення тварин та птиці високопоживними та високоякісними кормами; ефективне використання сільськогосподарських угідь на основі оптимального поєднання природного та польового кормовиробництва; застосування сучасних типів годівлі та нових технологій заготівлі і приготування кормів і т.д.

Розділ XI. ВИТРАТИ ВИРОБНИЦТВА. СОБІВАРТІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

11.1. Економічна суть витрат виробництва та собівартості продукції

Економічна суть витрат виробництва. В процесах виробництва сільськогосподарської продукції використовується багато різноманітних ресурсів: земля (земельні ресурси), праця людей (трудові ресурси), капітал (грошовий капітал, засоби виробництва). Їх називають ***економічними факторами виробництва,*** тому що саме з їх використанням здійснюють виробництво продукції, одержують економічні результати. Іншими словами, використовуючи їх, здійснюють ефективне господарювання, яке ми в цілому називаємо ***економікою.***

Процеси виробництва сільськогосподарської продукції являють собою безперервне і продуктивне витрачання (виробниче споживання) названих вище економічних факторів на виробництво продукції. Це економічне явище відображають з допомогою таких економічних категорій, як ***„витрати виробництва" та „собівартість продукції".***

Економічна категорія „витрати виробництва" показує, у що обходиться виробництво продукції підприємству та суспільству. Вона відображає витрати економічних факторів виробництва – праці людей, земельних ресурсів, капіталу на виробництво продукції.

Виділяють витрати виробництва окремих підприємств та суспільні витрати. ***Витрати виробництва окремих підприємств*** показують, скільки економічних факторів на виробництво продукції витратило конкретне окремо взяте підприємство. Розміри витрат виробництва окремого підприємства залежать від кваліфікації персоналу підприємства; від правильності вибору спеціалізації; від технологій виробництва продукції; від рівня організації праці; від пропорцій, в яких сформовані одні з одними виробничі ресурси, що будуть використовуватися у виробничих процесах; від способів використання ресурсів і т.п.

Витрати виробництва (як обсяги витрат, так і їх структура) для різних підприємств різні. Адже підприємства базуються на різних типах власності, мають різні виробничі потужності, технічне оснащення, використовують різні технології і т.п. Якщо виробничі витрати на виробництво одиниці продукції одного підприємства менші від таких витрат підприємства – сусіда чи іншого підприємства (за однакових загальних обсягів продукції), то це свідчить про те, що перше підприємство господарювало краще.

Продукцію виробляють для споживання. В зв'язку з цим між виробництвом та споживанням продукції необхідна зв'язуюча ланка. Нею виступає реалізація продукції (ринок тої чи іншої продукції: ринок зерна, ринок молока тощо). Всі підприємства виходять на ринок продукції із своєю продукцією. На ринку продукції (наприклад, на ринку зерна) однакова продукція всіх господарств

виступає єдиною масою і незалежно від затрат кожного індивідуального виробника продається за єдиною ціною. Ринок знеособлює індивідуальні затрати і тим самим показує, яку кількість праці коштує суспільству виробництво даного товару.

Під суспільними витратами розуміють середні витрати на виробництво продукції в межах галузі, регіону, країни.

Економічна суть собівартості продукції. Сукупні поточні витрати підприємства на виробництво і реалізацію продукції у вартісному виразі ***називають собівартістю продукції***.

В залежності від періоду, до якого відносять витрати, та від функціонального призначення собівартості виділяють такі ***її види:***

- виробничу;
- повну;
- планову (розрахункову);
- фактичну;
- провізорну.

Планова собівартість продукції відображає витрати, необхідні для виробництва продукції та її реалізації в плановому періоді, тобто в періоді, на який розробляється план економічного і соціального розвитку підприємства. Підприємство (суб'єкт підприємницької діяльності) планує витрати на виробництво, враховуючи як свої власні виробничі і фінансові можливості, так і зовнішні чинники і ціни на придбання техніки, пального, насіння і т. п. Планування собівартості виступає як засіб ефективного господарювання.

Визначають:

- планову собівартість всієї продукції;
- планову собівартість одиниці продукції;
- планові витрати на 1 грн. валової (в порівняльних цінах) і товарної продукції.

Планову собівартість одиниці продукції визначають шляхом ділення планових витрат (на виробництво продукції) на плановий обсяг продукції в натуральному вираженні. При визначенні планових витрат на 1 грн. валової (товарної) продукції планову собівартість продукції ділять на суму валової (товарної) продукції.

Планують собівартість по окремих статтях витрат, використовуючи технологічні карти виробництва продукції рослинництва і тваринництва. Планову собівартість відображають у планах економічного і соціального розвитку та госпрозрахункових завданнях.

Фактична собівартість продукції – це собівартість, яка сформувалась в процесі виробництва і реалізації продукції у звітному періоді. Порівняння показників фактичної собівартості з аналогічними показниками планової собівартості, а також із показниками фактичної собівартості передових господарств показує, як ефективно використовувалися матеріальні і грошові

засоби в процесі виробництва і реалізації продукції, по яких статтях собівартості допущено перевитрати і по яких – досягнуто економії.

Фактичну собівартість визначають на основі документів бухгалтерського обліку і відображають в річному звіті господарства.

З метою попереднього аналізу собівартості продукції та планування собівартості на наступний рік визначають ***провізорну собівартість продукції***. Для цього використовують фактичні дані про витрати і виробництво продукції за 9 місяців і провізорні (орієнтовні) – за 3 місяці.

Витрати, пов'язані тільки з виробництвом продукції, складають ***виробничу собівартість***. Сума витрат на виробництво продукції та витрат на реалізацію продукції складає ***повну (комерційну) собівартість.***

11.2. Визначення витрат виробництва. Калькуляція продукції

Визначення витрат виробництва спрямоване на забезпечення об'єктивних основ для якісного управління цими витратами та формування економічної ефективності виробництва. Воно регламентується такими ***нормативно – правовими документами***, як Закон України „Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні"; Методичні рекомендації з планування, обліку і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) сільськогосподарських підприємств", затверджені наказом Міністерства аграрної політики України від 18. 05. 2001 р. № 132.

Визначення витрат виробництва відбувається як поділ витрат на окремі групи (класифікація витрат) та визначення кількісних параметрів витрат кожної групи. В економічній теорії та практиці використовують ***два підходи до визначення витрат виробництва.*** Ці підходи відрізняються між собою ознаками, за якими витрати групують – класифікують.

Підхід перший. Тут для визначення груп витрат застосовують такі ознаки групування (класифікації):

- спосіб віднесення витрат на собівартість продукції;
- економічний зміст елементів витрат;
- статті калькуляції.

При цьому ***елементом витрат*** називають сукупність однорідних (однакових) витрат.

Під ***калькуляцією*** продукції ***розуміють*** визначення розмірів витрат на виробництво продукції та обчислення собівартості продукції.

1. За способом віднесення на собівартість продукції витрати поділяють на дві групи:

- прямі витрати;
- непрямі витрати.

Прямі витрати – це витрати, які безпосередньо можуть бути віднесені на об'єкт обліку витрат (роботи, послуги, які виконувалися або вироблялися на підприємстві, надавалися підприємством). Виділяють такі види прямих витрат:

- ***прямі матеріальні витрати*** (витрати на придбання насіння і посадкового матеріалу, пального, мінеральних добрив, кормів і т. д.);
- ***прямі витрати на оплату праці*** (витрати у вигляді основної заробітної плати, надбавок і доплат до заробітної плати та інших виплат, пов'язаних з працею працівників);
- ***інші прямі витрати*** (включають витрати, які не належать до першого і другого виду прямих витрат, але можуть бути так само безпосередньо віднесені на об'єкт витрат: відрахування на соціальні заходи; плата за оренду землі і майна, амортизація).

Непрямі витрати являють собою витрати, які стосуються одночасно кількох видів продукції, а тому не можуть бути віднесені безпосередньо на конкретний об'єкт витрат. Одну частину непрямих витрат на практиці називають ***загальновиробничими витратами*** (витрати на організацію виробництва та управління окремими галузями виробництва), іншу частину – ***загальногосподарськими витратами.*** В загальній сумі загальногосподарських витрат окремо виділяють ***адміністративні витрати*** та ***витрати на збут*** (комерційні витрати).

Адміністративні витрати включають витрати, які пов'язані з управлінням і обслуговуванням підприємства в цілому: витрати на проведення різних організаційних заходів; на утримання основних засобів загальногосподарського використання; витрати на ведення відносин підприємства з суб'єктами зовнішнього середовища ; витрати на утримання апарату управління тощо.

Загальновиробничі витрати та адміністративні витрати в сукупності складають витрати на організацію виробництва та управління виробничими процесами.

2. Класифікація витрат за ознакою „економічний зміст елементів витрат".

Всі витрати за названою ознакою поділяють на:

1) матеріальні витрати (витрати сировини і матеріалів; витрати купівельних напівфабрикатів та комплектуючих виробів; витрати палива й енергії; витрати тари й тарних матеріалів; витрати будівельних матеріалів; витрати запасних частин; витрати матеріалів сільськогосподарського призначення; витрати товарів; інші матеріальні витрати);

2) витрати на оплату праці;

3) відрахування на соціальні заходи;

4) амортизація основних фондів та нематеріальних активів;

5) інші операційні витрати (втрати за рахунок зміни курсу валюти; втрати у вигляді обсягів безнадійної дебіторської заборгованості і т.п.).

Зміст витрат, зазначених в пунктах 2-5, збігається із змістом аналогічних витрат, згрупованих за статтями калькуляції (подається нижче).

3. Класифікація витрат за статтями калькуляції.

У відповідності до Методичних рекомендацій витрати на виробництво продукції (робіт, послуг) групують за статтями, які підприємство визначає самостійно, виділяючи при цьому в окремі статті змінні і постійні витрати.

Примірний перелік таких статей відображено в таблиці 11.1

Таблиця 11.1

Примірний перелік статей витрат

Статті витрат	У рослинництві	У тваринництві	У допоміжних: виробництвах	У підсобних промислових виробництвах
Витрати на оплату праці	+	+	+	+
Насіння та посадковій матеріал	+			
Паливо та мастильні матеріали	+	+	+	+
Добрива	+			
Засоби захисту рослин та тварин	+	+		
Корми		+	+	
Сировина та матеріали (без зворотних відходів)			+	+
Роботи та послуги	+	+	+	+
Витрати на ремонт необоротних активів		+	+	+
Інші витрати на утримання необоротних активів	+	+	+	+
Інші витрати	+	+	+	+
Непродуктивні витрати (в обліку)	+	+		+
Загальновиробничі витрати	+	+	+	+

До статті «***Витрати на оплату праці***» відносять основну та додаткову оплату праці працівників, безпосередньо зайнятих в технологічному процесі виробництва (в тому числі трактористів – машиністів).

До статті «***Насіння і посадковий матеріал***» відносять:

1) витрати на насіння і посадковий матеріал (як власного виробництва, так і покупні), які використані для сівби чи садіння відповідних сільськогосподарських культур і насаджень (крім молодих багаторічних насаджень, які закладають за рахунок капітальних вкладень). Витрати на підготовку насіння до посіву (протруювання, сортування тощо), навантаження та транспортування його до місця посіву не включають у вартість насіння, а відносять на виробництво певної

сільськогосподарської культури (групи культур) за відповідними статтями витрат.

За статтею ***„Паливо і мастильні матеріали"*** відображають комплексну ціну палива, в яку входять його вартість на виконання технологічних операцій, а також вартість мастил тощо.

До статті «***Добрива***» включають витрати на:

1) використані мінеральні добрива (мікродобрива, бактеріальні та інші добрива), вироблені промисловістю;

2) витрати на сівбу, приорювання люпину, сераделли та інших культур, які використовуються на зелене добриво;

3) органічні добрива: гній, торф, компост і т. д.

Витрати на підготовку до внесення, навантаження в транспорт і розкидачі, вивезення в поле та внесення в ґрунт списуються на сільськогосподарські культури (під які вносять добрива) за відповідними статтями витрат і в дану статтю не включаються.

До статті «***Засоби захисту рослин і тварин***» відносять витрати на придбання і зберігання пестицидів, гербіцидів, дефоліантів та інших хімічних, а також і біологічних засобів, які використані для боротьби з шкідниками, бур'янами і хворобами сільськогосподарських рослин, а також біопрепаратів та дезинфікуючих засобів тощо, використаних у тваринництві.

Витрати, пов'язані з обробітком посівів сільськогосподарських культур та багаторічних насаджень зазначеними засобами (крім вартості використаних матеріалів), відносяться на відповідні культури або на багаторічні насадження за певними статтями витрат (пальне, оплата праці тощо).

До статті «***Корми***» відносять витрати на корми (власного виробництва і покупні), які згодовують худобі, птиці та іншим тваринам, витрати на їх внутрігосподарське переміщення з поля на постійне місце зберігання на кормовий склад чи в інший підрозділ, витрати на приготування кормів у кормоцехах і кормокухнях. Ці суми списуються безпосередньо на відповідні види і групи тварин прямо або розділяються між ними пропорційно масі згодованих кормів. Частина витрат на утримання кормоцехів відноситься на вартість кормів, які передані на склад для зберігання.

Витрати на транспортування кормів з місць постійного зберігання до кормоцехів і кормокухонь, а також безпосередньо на ферму з місця їх зберігання не включаються у вартість кормів, а включаються до інших відповідних статей витрат (пальне і мастильні матеріали, оплата праці і т. д.).

У допоміжних виробництвах на цю статтю списуються корми, використані на годівлю дорослої робочої худоби.

До статті «***Сировина і матеріали***» відносять витрати на сировину і матеріали, які утворюють або основу продукції, яку виготовляють, або є необхідними компонентами при її виготовленні (наприклад, на виробництві комбікормів сировиною є зерно, зерносуміші, трав'яна мука, жом, мікродобавки та інші компоненти).

Вартість використаних сировини і матеріалів зменшується на вартість зворотних відходів, що виникли в процесі виготовлення готової продукції, якщо вихідні матеріали повністю чи частково втратили початкові споживчі якості і внаслідок цього не можуть бути використані за прямим призначенням.

Відходи, які не використовуються, не оцінюються.

У статті «***Роботи і послуги***» відображають витрати на роботи та послуги допоміжних виробництв свого підприємства, які забезпечують виробничі потреби та вартість послуг виробничого характеру, наданих сторонніми підприємствами, включаючи плату за воду для зрошення та інші послуги, надані господарськими організаціями (крім робіт, послуг, витрати на які включаються до інших статей).

До статті «***Витрати на ремонт необоротних активів***» включають:

а) суми на оплату праці працівників, зайнятих на ремонтних операціях, вартість запасних частин, ремонтно – будівельних та інших матеріалів, витрачених на поточний ремонт основних засобів, включаючи вартість пального та мастильних матеріалів, використаних на ремонт та обкатку машин після ремонту;

б) вартість послуг сторонніх організацій та власних майстерень з технічного обслуговування і поточного ремонту тракторів, сільськогосподарських машин та обладнання;

в) витрати на ремонт плівкових теплиць та парників, а також на ремонт і заміну гусениць та гумових шин тракторів і сільськогосподарських машин (вартість плівки, яка використовується для ремонту теплиць і парників, а також гуми включаються у витрати на поточний ремонт без вартості зношеної плівки чи гуми за цінами їх можливої реалізації (використання).

У статті «***Інші витрати на утримання необоротних активів***» зібрані суми витрат, використані на їх утримання безпосередньо в конкретному виробництві. До складу цих витрат відносять:

а) витрати на оплату праці персоналу, що обслуговує необоротні активи (крім трактористів – машиністів та інших працівників, зайнятих в технологічному процесі виробництва сільськогосподарської продукції тощо), механіків, сторожів місць зберігання техніки тощо;

б) вартість пального та мастильних матеріалів на переїзд тракторів та самохідних машин з однієї ділянки на іншу;

в) амортизаційні відрахування, які прямо не відносяться на певні об'єкти обліку витрат (сільськогосподарські культури або види тварин).

До статті „***Інші витрати***" відносять витрати, пов'язані з виробництвом певної продукції і не включені ні до однієї з вищенаведених статей, а саме:

а) вартість спецодягу та спецвзуття , що видаються працівникам, зайняти доглядом за худобою, птицею тощо, (за винятком вартості спецодягу, який видається ветпрацівникам і сторожам), а також інших малоцінних і швидкозношуваних предметів;

б) вартість підстилки для тварин (соломи, торфу, тирси);

в) витрати на штучне осіменіння тварин (утримання пункту, вартість сперми, оплата праці техніка штучного осіменіння тощо);

г) витрати на будівництво та утримання літніх таборів, загонів, навісів та інших споруд некапітального характеру для тварин;

д) платежі зі страхування майна, тварин, урожаю сільськогосподарських культур, а також окремих категорій працівників, зайнятих безпосередньо на роботах з підвищеною небезпекою для життя і здоров'я у випадках, передбачених законодавством;

е) інші витрати.

До складу «***Непродуктивних витрат***» (в обліку) включають витрати від падежу молодняку та дорослої худоби на відгодівлі, птиці, звірів, кролів, а також бджолосімей (за винятком витрат, які сталися внаслідок стихійного лиха; сум, що підлягають відшкодуванню винними особами, та вартості одержаної сировини – шкір, технічного м'яса тощо) за цінами можливої реалізації. На цю статтю відносять брак у виробництві. Браком у виробництві вважають вироби, напівфабрикати, деталі, вузли та роботи, які не відповідають встановленим стандартам чи технічним умовам і не можуть бути використані за своїм прямим призначенням чи можуть бути використані лише після виправлення.

У статті «***Загальновиробничі витрати***» відображають бригадні фермські, цехові та загальновиробничі витрати.

До ***бригадних, фермських, цехових та загальновиробничих витрат*** відносять: витрати на оплату праці працівників апарату управління; орендну плату; амортизаційні відрахування і витрати на утримання та поточний ремонт необоротних активів загального призначення; витрати на заходи з охорони праці та техніки безпеки; витрати на перевезення працівників до місця безпосередньої роботи; інші витрати, пов'язані з управлінням та обслуговуванням виробництва окремих підрозділів та галузей

Підхід другий.

Тут за ознаки групування (класифікації) прийнято:

1) відношення до підприємства як місця здійснення витрат. За цією ознакою виділяють ***зовнішні витрати*** підприємства та ***внутрішні*** його ***витрати***. ***Зовнішні витрати*** – це витрати підприємства на придбання матеріальних та матеріально – технічних ресурсів (техніки, палива, електроенергії тощо). ***Внутрішні витрати –*** це витрати, пов'язані з використанням ресурсів власного виробництва (кормів, частини насіння і т. п.).

2) характер зв'язку витрат з обсягами виробництва. За цією ознакою виділяють ***постійні витрати та змінні витрати. Постійні витрати*** – це витрати, розміри яких в певний період часу при зміні обсягів виробництва продукції залишаються незмінними. До постійних витрат, наприклад, відносять витрати у вигляді амортизаційних відрахувань на експлуатовані техніку та будівлі, земельний податок, орендну плату за оренду землі та майна та ін.

Змінні витрати – це витрати, обсяг яких змінюється із зміною обсягів виробництва продукції (витрати на насіння, корми, добрива, отрутохімікати, паливо – мастильні матеріали і т.д.).

11.3. Структура собівартості продукції

В процесі економічного аналізу досліджують як формування собівартості всієї продукції, так і собівартості 1 ц продукції. ***Процентне співвідношення витрат*** на виробництво продукції за окремими статтями в загальній їх сумі ***називають структурою собівартості продукції***. Прийнято визначати структуру собівартості 1 ц продукції.

Структура собівартості неоднакова і в різних галузях, і в різних господарствах. Це залежить від специфіки галузей, зовнішніх і внутрішніх умов господарювання.

В тваринництві основну питому вагу в структурі собівартості продукції займають витрати на оплату праці і соціальні заходи, корми, амортизація основних засобів.

В структурі собівартості 1 ц рослинницької продукції переважають витрати по таких статтях, як оплата праці, насіння, пальне і мастила, добрива. Питома вага оплати праці менша в галузях з високим рівнем механізації виробничих процесів (виробництво зерна, соняшника) і більша в галузях, де застосовується багато ручної праці (виробництво цукрових буряків, картоплі, овочів).

Визначення структури собівартості дає змогу виявити основні статті витрат, зменшення яких забезпечить суттєве здешевлення, а, отже, прибутковість продукції, проаналізувати динаміку структури собівартості, дослідити фактори формування змін структури собівартості та ін.

11.4. Методика визначення собівартості продукції рослинництва

Собівартість сільськогосподарської продукції охоплює постійні і змінні витрати на виробництво цієї продукції. Склад цих витрат визначається Законом України «Про оподаткування прибутку підприємств» та особливостями, передбаченими «Типовим положенням з планування, обліку і калькулювання продукції (робіт, послуг) сільськогосподарських підприємств».

Розрахунок собівартості продукції (робіт, послуг) здійснюється в такій послідовності»:

а) розподіляються між окремими об'єктами планування та обліку витрати з утримання основних засобів;

б) визначається собівартість робіт та послуг допоміжних виробництв;

в) розподіляються загальні витрати на зрошення та осушення земель, їх вапнування та гіпсування, списується на сільськогосподарські культури, що запилюються, частина витрат бджільництва;

г) розподіляються бригадні (фермерські, цехові), загальновиробничі та загальногосподарські витрати;

д) підраховується загальна сума виробничих витрат на об'єктах планування та обліку;

є) визначається собівартість продукції рослинництва;

є) розподіляються витрати з утримання кормоцехів;

ж) визначається собівартість продукції тваринництва;

з) визначається собівартість продукції підсобних промислових виробництв з переробки сільськогосподарської продукції;

и) визначається повна собівартість товарної продукції рослинництва, тваринництва та підсобних промислових виробництв додаванням до виробничої собівартості витрат, пов'язаних з реалізацією цієї продукції.

Об'єктами визначення собівартості продукції в рослинництві є види продукції, яку одержують внаслідок вирощування кожної сільськогосподарської культури: зерно, солома, стебла кукурудзи, цукрові буряки та гичка, картопля (бульби) і т. д.

Крім цього, об'єктами визначення собівартості є також:

1) сільськогосподарські роботи, які виконуються в поточному році під урожай майбутнього року і відносяться до незавершеного виробництва;

2) роботи по поліпшенню земель, які здійснюються за рахунок власних оборотних засобів підприємства, витрати на які планується по статтях виробничих витрат (без загальногосподарських витрат) як витрати майбутніх періодів.

Калькуляція собівартості продукції рослинництва

Собівартість продукції рослинництва ***калькулюють:***

- ***зерна, насіння соняшника*** – франко-тік або інше місце первинної доробки;
- ***сіна, соломи*** – франко-місце зберігання;
- ***цукрових буряків, картоплі, баштанних культур, овочів, коренеплодів, маточників цукрових буряків*** – франко-поле (місце зберігання);
- ***плодів, ягід, винограду, тютюну, овочів, овочів закритого ґрунту*** – франко-пункт заготівлі (зберігання);
- льону-соломки, льонотрести – франко-пункт зберігання, переробки (в господарстві);
- ***насіння трав, льону, овочевих і інших культур*** – франко-пункт зберігання;
- ***зеленої маси на корм*** – франко-пункт зберігання;
- ***зеленої маси на силос, трав'яного борошна, сінажу, гранул*** – франко-місце силосування, сінажування (башня, траншея, яма), приготування трав'яного борошна, гранул.

Подальші витрати, пов’язані з підготовкою продукції до реалізації та самою реалізацією продукції, виділяють у ***витрати зі збуту*** продукції.

Визначення собівартості основних видів продукції рослинництва.

Зернові культури. Внаслідок вирощування зернових культур одержують такі види продукції: *основну* – зерно, зерновідходи та *побічну* – солому. ***Собівартість побічної продукції*** (соломи, гички, стебел кукурудзи тощо) розраховують, виходячи з нормативно – розрахункових витрат на роботи, пов'язані із заготівлею цієї продукції: скиртування, пресування тощо.

Для обчислення собівартості зерна загальну суму витрат по певній зерновій культурі (без вартості соломи) розподіляють між зерном і зерновідходами в наступному порядку: зерно приймають за одиницю; зерновідходи прирівнюють до зерна за коефіцієнтом, який розраховують за вмістом у відходах повноцінного зерна. Наприклад, господарство запланувало одержати 48 000 ц зерна озимої пшениці у масі після доробки і 5000 ц використовуваних зерновідходів з вмістом зерна 40 %. Затрати на озиму пшеницю (без вартості соломи) складають 230 тис. грн.

При обчисленні собівартості визначають вміст зерна в зернових відходах, що складає:

5000 ц·* 40 %/100 % = 2000 ц,

а загальна маса зерна з урахуванням його в зернових відходах буде:

48 000 ц + 2000 ц = 50 000 ц.

Звідси собівартість 1 ц зерна складає:

230 000 грн./50 000 ц = 4,60 грн.,

а зернових відходів:

4,60 грн. * 0,4 = 1,84 грн.

Собівартість 1 ц ***насіння олійних культур*** (соняшника, ріпаку, гірчиці, сої, льону олійного та інших) обчислюють за методикою визначення собівартості зернових культур.

По ***льону-довгунцю*** затрати па вирощування і збирання розподіляють між насінням і соломкою пропорційно їх вартості за закупівельними цінами, а собівартість трести соломки включає витрати на її розстилання, перевертання і збирання із стелищ. Собівартість інших прядильних культур обчислюють за методикою визначення собівартості льону – довгунця.

Собівартість 1 ц коренеплодів ***цукрових буряків*** (фабричних і на насіння), картоплі, окремих овочевих і багатолітніх культур, кормових і бульбокоренеплодів визначають діленням загальної суми витрат, пов'язаних з вирощуванням і збиранням (за винятком вартості гички та іншої використовуваної побічної продукції), на фізичну масу одержаної продукції.

11.5. Методика визначення собівартості продукції тваринництва

Собівартість продукції тваринництва становлять витрати на утримання худоби і птиці.

Вартість гною, одержаного від групи тварин, визначається виходячи з нормативно-розрахункових витрат і витрат на його прибирання та вартості

підстилки. Собівартість 1 тонни гною визначається діленням загальної суми витрат на його фізичну масу. Інша побічна продукція оцінюється за цінами можливої реалізації чи іншого використання, її вартість відноситься на зменшення витрат на утримання відповідних видів і груп худоби (птиці).

Визначення собівартості продукції вирощування та відгодівлі худоби і птиці. Продукцією вирощування та відгодівлі худоби і птиці є ***приріст живої маси***, одержаний у звітному періоді, та ***жива маса*** тварин.

Собівартість 1 ц ***приросту живої маси*** визначається діленням загальної суми витрат на утримання відповідної групи худоби чи птиці (без вартості побічної продукції) на кількість центнерів приросту живої маси.

Собівартість ***живої маси молодняку тварин і тварин на відгодівлі та птиці*** всіх вікових груп визначається, виходячи з витрат на їх вирощування і відгодівлю в поточному році (без вартості побічної продукції), вартості худоби і птиці, що були в групі на початок року та надійшли з основного стада чи з інших груп, ферм і підприємств, та вартості приплоду (без вартості загиблих тварин). Кількість живої маси становитиме масу тварин, що реалізовані, забиті, переведені в інші групи та залишені на кінець року.

Собівартість 1 ц живої маси худоби і птиці визначається діленням їх вартості на кількість центнерів живої маси (без маси тварин, що загинули). На підставі розрахункової собівартості 1 ц живої маси обчислюється фактична собівартість худоби, яка реалізована, переведена в основне стадо, забита на м'ясо, а також та, що залишилася в підприємстві на кінець року. Вартість худоби, що загинула з різних причин, в кінці року не міняється.

Визначення собівартості продукції скотарства.

У молочному скотарстві розраховується собівартість 1 ц молока і однієї голови приплоду. Собівартість однієї голови приплоду розраховується за вартістю 60 кормо-днів утримання корови.

Собівартість 1 кормо-дня розраховується діленням всієї суми витрат на утримання основного стада корів на кількість кормо-днів. Для визначення собівартості 1 ц молока необхідно загальну суму витрат на утримання корів (без вартості приплоду та побічної продукції) розділити на кількість центнерів одержаного молока.

У підприємствах, які спеціалізуються на вирощуванні призначених для реалізації корів-первісток, витрати на їх утримання до розтелення (без вартості побічної продукції) відносяться на приріст живої маси корів-первісток і живу масу одержаного приплоду, а витрати на їх утримання з часу розтелення до реалізації становитимуть собівартість одержаного від них молока.

У м'ясному скотарстві одна голова приплоду оцінюється, виходячи з його живої маси і планової собівартості 1 ц живої маси телят при відлученні.

Собівартість приросту живої маси телят до 8-місячного віку (включаючи масу одержаного приплоду) складається із витрат на утримання корів і нетелів

(останні за 2 місяці до розтелення переводяться в основне стадо) і телят до 8-місячного віку (без вартості побічної продукції та молока, яке оцінюється за реалізаційними цінами).

Собівартість 1 ц живої ваги визначається діленням суми витрат, віднесених на приплід і приріст живої маси телят до 8-місячного віку, і балансової вартості телят, що були в цій групі на початок року та надійшли в групу протягом року, на загальну живу масу телят до 8 місяців, відлучених від маток (без маси тварин, що загинули) та тих, що залишилися під матками на кінець року. Розрахована собівартість 1 ц використовується для оцінки телят, що залишилися під матками на кінець року та переведені в старші групи.

Собівартість приросту маси та живої маси молодняку старше 8 місяців та худоби на відгодівлі визначається аналогічно собівартості продукції вирощування та відгодівлі худоби та птиці.

Визначення собівартості продукції свинарства

Витрати на утримання основного стада свиней (свиноматок, з поросятами до їх відлучення та кнурів) становлять собівартість приросту живої маси і ділового приплоду.

Собівартість приросту живої маси і однієї голови приплоду на момент його відлучення від свиноматок визначається діленням загальної суми витрат на утримання основного стада (без вартості побічної продукції) на кількість центнерів приросту живої маси при відлученні (включаючи живу масу одержаного приплоду).

Собівартість 1 ц живої маси поросят на момент їх відлучення від свиноматок визначається діленням вартості поросят під матками на початок року і витрат на основне стадо за поточний рік на живу масу (без загиблих) поросят, які відлучені та які залишилися під матками на кінець року.

Визначення собівартості продукції вівчарства

Витрати на утримання дорослого поголів'я і молодняку овець, а також на їх стрижку розподіляються між видами основної продукції (вовною, приростом живої маси, приплодом). Молоко, а також шкура загиблих тварин вважаються побічною продукцією і оцінюються за реалізаційними цінами, а гній – за нормативно-розрахунковою вартістю.

На собівартість приплоду ягнят відносяться в романівському вівчарстві 12 %, каракульському – 15 %, а в усіх інших напрямках – 10 % загальної суми на отримання овець основного стада. В підприємствах, де не створюються отари маточного стада і вівці всіх

груп утримуються разом, на приплід відноситься частина (у зазначеному розмірі) загальної суми витрат.

Витрати на утримання овець (без вартості побічної продукції та приплоду) розподіляються між вовною (1 ц вовни прирівнюється до 5 одиниць) та приростом живої маси, 1 центнер якого беруть за одиницю.

Витрати на утримання стригального пункту, стрижку овець, класування, пакування, маркування вовни відносяться прямо на собівартість вовни.

Вартість ягнят на момент відлучення від маток складається з собівартості приплоду та витрат на приріст їх живої маси до відлучення.

11.6. Значення та шляхи зниження собівартості продукції

Для економічного явища „собівартість продукції" характерними є такі основні тенденції:

а) тенденція до зниження;

б) тенденція до зростання;

в) тенденція до збереження на більш – менш однаковому рівні тривалий період часу.

Собівартість продукції ***знижується***, коли:

1) економно витрачають грошові кошти та раціонально використовують матеріально-технічні та інші виробничі ресурси;

2) впроваджують ефективні системи землеробства і тваринництва;

3) використовують прогресивні технології виробництва продукції;

4) реалізовують у виробництві найновіші досягнення НТП;

5) на високому рівні знаходяться організація, нормування та оплата праці і багато іншого.

Зростання собівартості відбувається в умовах дисбалансу цін на сільськогосподарську і промислову продукцію; зниження врожайності культур та продуктивності тварин та спричиненого цим зниженням обсягів валового виробництва продукції; нераціонального витрачання грошових і матеріально-технічних засобів та інших видів ресурсів; низького рівня механізації виробничих процесів та продуктивності праці; використання морально і фізично зношеної техніки; порушення агротехнічних та технологічних вимог до виробництва продукції; використання недосконалих технологій виробництва продукції; та робочої сили низької якості; низького рівня організації праці і т. д.

Зниження собівартості продукції – це ***позитивне економічне явище***, зростання собівартості продукції **– *негативне економічне явище.***

Значення собівартості продукції.

1. Собівартість продукції впливає на матеріальне стимулювання (оплату праці) працівників.

1.1. Основний напрям впливу собівартості на оплату праці. Джерелом оплати праці в сільському господарстві є валовий доход. Валовий доход визначається як різниця між вартістю валової продукції (за цінами реалізації) і матеріальними витратами на її виробництво. Досягають збільшення валового доходу шляхом збільшення обсягів виробництва продукції та зменшення названих матеріальних витрат.

Підвищення продуктивності праці, збільшення обсягів виробництва та зменшення витрат є обов'язковими умовами збільшення фондів оплати праці та зростання рівня оплати праці.

1.2. Ще один напрям впливу собівартості на оплату праці. У відповідності до статті 23 Закону України „Про оплату праці" у колективному договорі може бути передбачена часткова виплата заробітної плати натурою (за цінами не нижче ***собівартості***). При цьому слід пам'ятати, що крім виплати заробітної плати натурою, існують ще натуральні виплати працівникам (натуральна оплата праці). Вона має місце тоді, коли працівникам за роботу в особливих умовах нараховують ***як оплату праці*** певну кількість продукції (наприклад, комбайнерам на збиранні зерна, крім грошового заробітку при дотриманні певних вимог нараховують за кожний день роботи ще певну кількість зерна).

2. Через оплату праці собівартість впливає на фінансування соціальних заходів держави. Як відомо, відрахування на соціальні заходи (на соціальне страхування та ін.) здійснюються у відсотках до суми нарахованої оплати праці.

3. Собівартість відіграє важливу роль у формуванні прибутку підприємств. Прибуток підприємств визначають як різницю між грошовою виручкою підприємства та повними витратами виробництва. Яке ж економічне значення має прибуток підприємства?

3.1. Насамперед, прибуток, серед іншого, виконує функцію економічного стимулювання виробництва. Насамперед, за рахунок прибутку здійснюється фінансування простого і розширеного відтворення виробництва, забезпечення основними і оборотними засобами виробництва.

Прибуток є джерелом створення ряду внутрігосподарських фондів: фонду матеріального заохочення (преміювання) та ін.

3.2. Прибуток є об'єктом оподаткування. Ставки оподаткування визначаються у відсотках від суми одержаного прибутку. Чим більші прибутки у підприємств, тим більші відрахування у державний бюджет.

12.1 Ціни, їх функції, структура і види в АПК

Ціна є категорією ринкової економіки і господарського механізму. Процес ціноутворення здійснюється під впливом економічних, соціальних і політичних проблем держави. Ціна – це перетворена форма вартості, її грошовий вираз. Згідно з теорією трудової вартості остання визначається витратами суспільно-необхідного робочого часу на виробництво товару. В процесі міжгалузевої конкуренції капіталів вартість перетворюється на ціну виробництва, що забезпечує середню норму прибутку на авансований капітал. У цих умовах дія закону вартості проявляється через коливання ринкових цін навколо ціни виробництва, тому динаміка руху останньої на національних ринках справляє визначальний вплив на динаміку ринкових цін.

Економічний зміст ціни розкривається в її функціях. Основні з них такі: обліково-вартісна, нормативна, стимулююча, регулятивна та ін.

Суть облікової функції ціни на аграрну продукцію полягає в тому, що вона виступає в якості грошового вимірника кількості суспільно необхідної праці на її виробництво.

Відзначимо, що в конкурентному (ідеальному) ринковому середовищі ця функція ціни на сільськогосподарську продукцію значно послаблена. Ринкова ціна на певний вид аграрної продукції може значно відхилятися від витрат на її виробництво (собівартості). Визнання ефективності здійснених витрат (а значить і реалізація даної функції ціни), їх суспільної значимості відбувається тільки на ринку і тільки при безпосередньому контакті виробника (продавця) і покупця. Таким чином, ми можемо констатувати той факт, що в умовах ринкового середовища функціональна зона дії ціни на сільськогосподарську продукцію як міри суспільне необхідних витрат значно обмежена.

Стимулююча функція ціни на аграрну продукцію проявляється у її заохочувальному впливі на виробництво і споживання різних видів продукції АПК. Ціна стимулює виробничий процес за допомогою закладеної в неї величини прибутку, який отримує товаровиробник. Чим більшу величину прибутку від реалізації своєї продукції отримує виробник, тим вагоміші спонукальні мотиви штовхають його до нарощування виробництва того, чи іншого виду продукції; і, навпаки, чим величина прибутку менша, тим менше зацікавленості виробника у продукуванні того або іншого виду продукції, чи застосуванні малопродуктивної технології, сортів сільськогосподарських культур і відповідних порід тварин.

З попередньою функцією ціни надзвичайно тісно пов'язана і її розподільна функція. Ринковий принцип: рівний прибуток на рівну величину авансованого капіталу працює саме завдяки механізму ціноутворення і приводить до розподілу, перерозподілу, а також переливання капіталу та інших виробничих

ресурсів з однієї галузі в іншу.

Крім того, ціни на продукцію АПК виконують цілий ряд інших важливих загальноекономічних і внутрігалузевих функцій, таких, як, ***регулятивна*** (спричиняє зміни попиту і пропозиції), ***координуюча*** (забезпечує періодичне поновлення балансу попиту і пропозиції, споживання і виробництва).

Види цін на аграрну продукцію. В залежності від сфери свого застосування, методології і механізму формування всі ціни на продукцію АПК поділяються на окремі види

Ринкова ціна – це домінуюча на ринку у відповідному часовому відрізку ціна на товар (послуги, роботи), що виплачується за нього в процесі купівлі-продажу незалежно від індивідуальних витрат виробників на його виробництво і реалізацію. В макроекономічному плані ціна розглядається як найважливіший стратегічний критерій, що характеризує кон'юнктуру ринку, оскільки, з одного боку, вона впливає на її стан, а з іншого – є результатом її розвитку. Адже динаміка руху ціни пов'язана із змінами в якості й обсязі виробництва товару та пропозиції його на ринку, з платоспроможністю споживачів і рівнем споживання ними даного товару, обсягом товарних запасів, із загальним економічним станом підприємств тощо.

Зміна ціни відбувається під дією низки ціноутворювальних факторів. У ринковій економіці найважливішими серед них є суспільна ціна виробництва, співвідношення попиту і пропозиції, темпи інфляції і купівельна спроможність грошей, ступінь державного адміністративного й економічного регулювання цін, стан цінової й нецінової конкуренції, ступінь монополізації виробництва. Крім названих, на рівень цін впливають й такі ціноутворювальні фактори, які діють лише на окремих етапах розвитку товарно-грошових відносин, як наприклад, умови поставок товару, взаємовідносини між продавцем і покупцем, спосіб руху продукції від виробника до споживача (нульовий рівень, коли продукція реалізується виробником через власну торговельну мережу, однорівневий – через посередника роздрібного торговця, дворівневий – через оптового і роздрібного торговця, трирівневий – коли продукція реалізується трьома посередниками – оптовим, дрібнооптовим і роздрібним), а також франкування ціни, тобто включення до її складу на певних умовах витрат на страхування і доставку товару. На внутрішньому вітчизняному ринку прийнято розрізняти ціни «франко-станція відправлення» і «франко-станція призначення». В першому випадку витрати на доставку продукції від станції відправлення до місця призначення бере на себе покупець товару, а в другому – виробник продукції чи постачальницька фірма.

На динаміку цін впливає і співвідношення валютних курсів різних країн, хоч першоосновою такого співвідношення є співвідношення купівельної спроможності національних грошей. Це пояснюється відокремленістю до відомого ступеня національних економік від зовнішньоекономічної сфери, найважливішою складовою якої є світова торгівля. Механізм впливу цього фактора проявляється в тому, що при підвищенні курсу національної валюти

імпортер повинен заплатити за товар певної країни у своїй валюті більше грошей, ніж він платив раніше. В результаті знижується конкурентоспроможність товарів країни, що здійснила ревальвацію своїх грошей. Водночас країни, що девальвують національну валюту, підвищують конкурентоспроможність своїх товарів, оскільки імпортер за таких умов платитиме за них своєю валютою менше, ніж раніше. Іншими словами, якщо при ревальвації грошей, по суті, має місце підвищення цін на національні товари, при девальвації – навпаки, їх зниження.

У ринковій економіці функціонують кілька видів ринкових цін. Головними з них є оптові й роздрібні ціни, що можуть набувати різної форми залежно від умов їх застосування в процесі купівлі-продажу. Оптові (гуртові) ціни – це такі ціни, за якими підприємства реалізують свою продукцію великими партіями всім категоріям споживачів, крім населення.

Динаміка оптових цін сільськогосподарської продукції в Україні наведена в таблиці 12.1.

Таблиця 12.1

Динаміка оптових цін сільськогосподарської продукції в Україні (в середньому по всіх каналах реалізації, грн./т)

Продукція	1996 р.	1998 р.	2000 р.	2002 р.	2006 р.
Зерно – всього	267,1	154,2	443,8	312,5	515,2
Соняшник	259,8	321,0	552,6	843,7	1007,5
Цукрові буряки	70,5	68,2	121,5	128,1	186,0
Картопля	281,0	273,2	517,1	555,8	1070,3
Овочі – всього	333,2	333,0	572,1	864,8	1547,4
Плоди та ягоди	234,6	252,2	394,9	509,6	1446,1
Велика рогата худоба	832,1	1234,0	2071	2919	6020,4
Свині	1437,0	2604,0	3217	5119	11202
Вівці, кози	542,2	1043	1770	3373	4597,2
Птиця	1771	2623	4031	4439	6795
Молоко	192	284	536	541	1070,2
Яйця	115,6	124,9	191,7	168,1	192,7

Як видно з таблиці, низький рівень цін протягом 1996-2006 рр. на сільськогосподарську продукцію (значно менший від собівартості) спричинив збитковість більшості галузей, особливо – тваринництва.

Економічно нестабільне середовище, що створилося в перехідний період до ринкових відносин негативно вплинуло не тільки на паритет цін у цілому та структурні зміни витрат, а й безпосередньо на співвідношення між цінами на продукцію аграрного сектора, що супроводжувало згортання окремих його галузей (свинарство, льонарство тощо)

Роздрібні – це ціни, за якими населення купує товари в роздрібній торгівлі

для задоволення власних проблем. Якщо товари купуються з одночасною виплатою (перерахунком) грошей, роздрібні й оптові ціни набувають форму готівкових, а якщо з відстроченням виплати – то кредитних. У випадках, коли ціна визначається як готівкова, але покупець через відсутність у нього готівки бере товар у кредит, він виплачує власнику товару процент на рівні фактичної банківської процентної ставки за весь період відстрочення платежу, визначеного за домовленістю сторін.

Оптові і роздрібні ціни мають притаманну їм структуру, що безпосередньо відбиваються на рівні цих цін. Загальна структурі ціни показана на рис. 12.1

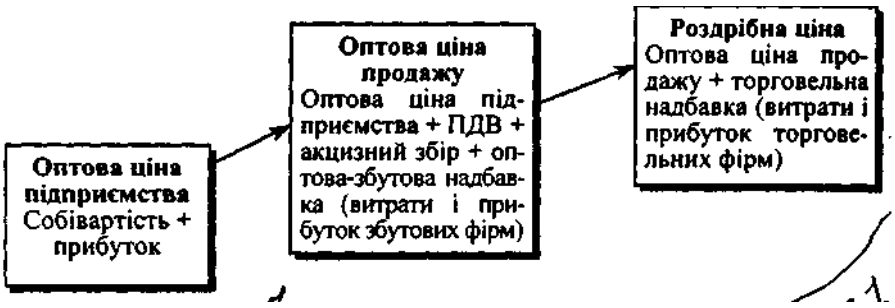

Рис 12.1. Основні структурні елементи ціни

При укладанні контракту передбачувану в ньому оптову ціну на товар з наперед зумовленими якісними характеристиками називають базовою. Вона стає фактичною ціною за поставлений товар тоді, коли передбачені в контракті умови обопільне виконані продавцем і покупцем. В іншому разі базова ціна використовується як вихідна в переговорах між сторонами при визначенні фактичної ціни товару відповідно до змінених споживчих властивостей його.

Фактичні ціни за контрактами називають цінами фактичних угод. Вони публікуються в спеціальних довідниках (прейскурантах) і розглядаються як надзвичайно важлива інформація для підприємців, оскільки використовується ними при обґрунтуванні базових цін у процесі укладання нових контрактів. Крім зазначеної ціни, в країнах Заходу регулярно публікуються ціни аукціонів і торгів, біржові котировки, а також ціни пропозиції великих фірм-виробників.

Біржові котирування – це ціни за контрактами купівлі-продажу, що укладаються на товар стандартної якості в офіційні часи роботи біржі протягом дня.

Розрізняють також трансфертні ціни, що обслуговують операції між монополією та її філіалами. На підставі цих цін визначається внутрішньофірмовий товарооборот.

У ринковій економіці використовується і таке поняття, як конкурентна ціна. Вона формується за умови, коли один і той же товар виробляється багатьма товаровиробниками. Конкурентна – це така ціна, за якою продають свій товар головні товаровиробники-конкуренти. Тому кожне підприємство, що виробляє ідентичний товар, встановлюючи на нього ціну, має обов'язково враховувати конкурентну ціну і тим самим визначати свою стратегічну лінію поведінки на

ринку. Якщо товар підприємства за своєю якістю не поступається товарам провідних товаровиробників-конкурентів, знизивши ціну на нього порівняно з конкурентною ціною, воно може розраховувати на розширення своєї ніші в ринку. Якщо ж за цих самих умов підприємство підвищить ціну, у насиченому ринку це неминуче призведе до втрати підприємством своєї позиції на ньому, а отже, і до погіршення свого економічного стану. Підприємство може встановити вищу ціну на свій товар порівняно з конкурентами за умови, що воно уже має надійний сегмент ринку і пропонує споживачам товар з кращими якісними характеристиками. Залежність частки підприємства в ринку від співвідношення ціни підприємства з конкурентною ціною наведена на рис 12.2. Тут вісь ОКр – показує коефіцієнт цінового співвідношення, що визначається діленням ціни підприємства на конкурентну ціну (Цп:Цк). Вісь ОЧп – частка підприємства на ринку. ЦК – конкурентна ціна на ринку, Цп – ціна підприємства

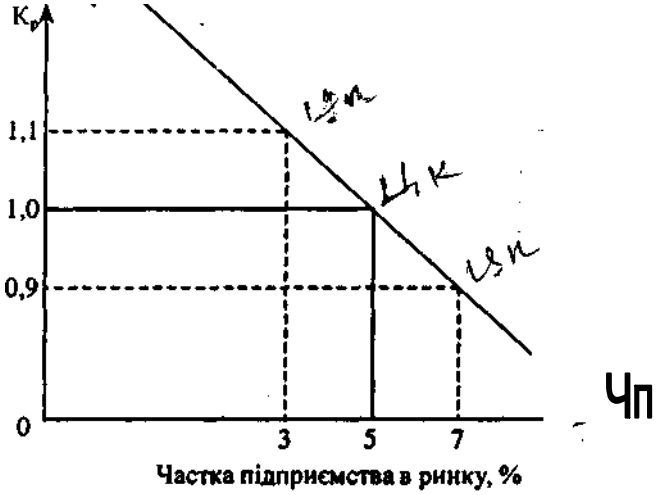

Рис. 12.2. Залежність частки підприємства в ринку від співвідношення ціни підприємства з конкурентною ціною

Зазначимо, що при встановленні ціни підприємство обов'язково враховує витрати на виробництво одиниці продукції. Чим вони менші, тим вища, за інших однакових умов, цінова конкурентоспроможність товару, отже, тим більше підприємство може знизити свою ціну порівняно з конкуруючою ціною з метою реалізації стратегії проникнення на ринок.

Істотною особливістю сільського господарства і ринку сільськогосподарських товарів є те, що тут діє рентний принцип ціноутворення, пов'язаний з обмеженістю землі як природного ресурсу і, насамперед, її найбільш родючих ділянок. Тому аграрні підприємства, які мають кращі й середні за родючістю землі, реалізуючи свою продукцію за ринковими цінами, що склалися під дією попиту і пропозиції та інших ціноутворювальних факторів, одержують, крім «нормального прибутку», диференціальну ренту І. Водночас підприємства з відносно гіршими землями за середнього рівня господарювання одержують лише «нормальний» дохід (прибуток) як різницю

між ринковою ціною на продукцію і витратами на її виробництво.

Підприємства, які через суб'єктивні причини виробляють продукцію з високою собівартістю, що перевищує ринкову ціну, зазнають збитків від її реалізації (рис. 11.3). Щоб одержати прибуток, вони, звичайно, можуть підвищити ціну, але найімовірніше, що така продукція буде проігнорована споживачами.

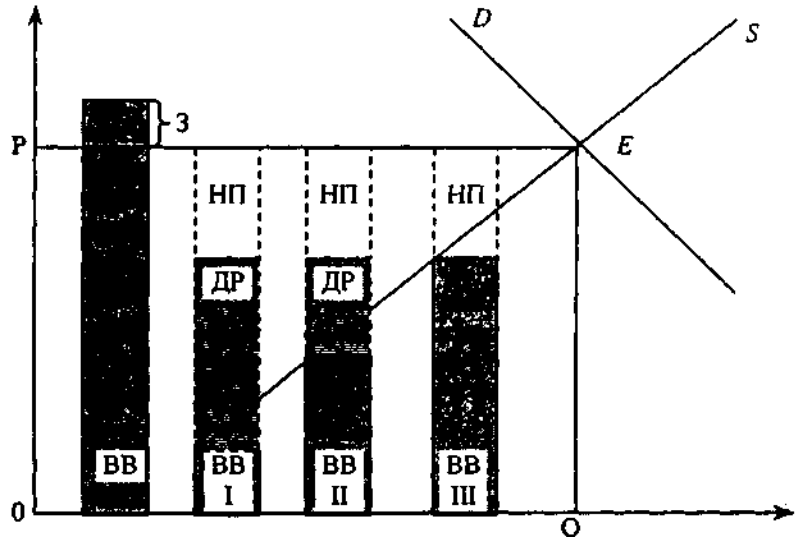

Рис 12.3. Розмір і структура доходів аграрних підприємств, що використовують різні за родючістю землі

На рис. 11.3 виробничі витрати на виробництво продукції на кращих (I).середніх (II) і гірших (III) за родючістю землях; позначені як ВВ; ДР – диференціальна рента I; НП – «нормальний» прибуток, що створюється на гірших землях за середнього рівня господарювання; З – збиток, що зазнають підприємства, в яких виробничі витрати перевищують ринкову ціну. Тому таким підприємствам потрібно відмовитися від виробництва збиткової продукції, змінивши свій профіль діяльності, або ж вжити кардинальних заходів щодо скорочення витрат на одиницю продукції

Особливістю ціноутворення і цін на сільськогосподарську продукцію є те, що у більшості її видів проявляється сезонне коливання цін. Зокрема, на зерно, соняшник, овочі, баштанні ціни істотно знижуються під час масового збору врожаю і в початковий після збирання період. В подальшому ціни починають зростати і нерідко досягають свого максимуму з наближенням наступного збирального сезону (зерно, соняшник). На окремі види тваринницької продукції, наприклад молоко, яйця, сезонне коливання цін пов'язане зі зміною обсягу виробництва і пропозиції продукції протягом року. Скажімо, з настанням осені зменшується надій на корову і знижується несучість курей, а отже, зменшується пропозиція молока і яєць на аграрному ринку, і як наслідок – зростають ціни на ці види продукції. З настанням весни і в літню пору, коли зростає продуктивність тварин, ціни на дану продукцію знижуються.

Наявність такої обставини вимагає прийняття спеціальних організаційно-

економічних заходів на макро- і мікрорівнях з метою зменшення сезонного коливання цін, від якого часто потерпають аграрні підприємства.

Нині на деякі товари, в тому числі сільськогосподарського походження, встановлюються високі, так звані психологічні ціни, розраховані лише на окремі категорії покупців, які готові купити цей дорогий товар виключно за його унікальні властивості, престижність. За такими цінами реалізується, наприклад, сільськогосподарська продукція, вироблена альтернативним сільським господарством без застосування мінеральних добрив, стимуляторів і пестицидів. Рівень психологічних цін на згадану продукцію в 2 рази і більше перевищує звичайні ціни. При їх встановленні необхідно досконально вивчити ринок, урахувати купівельну спроможність та інтереси споживачів, фактичні витрати підприємства на виробництво такої продукції з тим, щоб, з одного боку, ціна не була низькою для виробника, тобто такою, що не приносить йому прийнятої норми прибутку, а з іншого, щоб вона не була надто високою і через це не гальмувала збут продукції.

У країнах з розвинутою ринковою економікою існують підтримуючі ціни на сільськогосподарську продукцію. Підтримуючі - це такі ціни, що встановлюються державою для досягнення паритетності сільського господарства з галузями промисловості, а також для забезпечення нормального рівня доходності фірмам із середнім і вищим за середнього рівнем господарювання в роки із несприятливою ринковою кон'юнктурою.

Існують також світові ціни на товари, в тому числі й сільськогосподарського походження. Світові ціни — це ціни угод на великі партії товарів, укладених в основних центрах світової торгівлі на умовах платежу у вільноконвертованій валюті. Слід розрізняти поняття світової ціни і цін міжнародного ринку. На такому ринку домінуючою є світова ціна, проте тут існують і ціни окремих країн-експортерів, ціни бірж і аукціонів, ціни окремих відомих фірм, але всі вони встановлюються з орієнтацією на світові ціни.

Ціна в ринковій економіці є важливим регулятором її розвитку. Для виробників і споживачів вона — це той орієнтир, який дає змогу їм приймати правильні рішення: що саме виробляти, коли виробляти і скільки, що і скільки купувати. Скажімо, зростання ціни стимулює виробника збільшувати виробництво товару, задовольняючи тим самим зростаючий попит споживачів. Якщо кількість споживачів, які хочуть і можуть купити цей товар за підвищеною ціною, стабілізується, настає рівновага на ринку між попитом і пропозицією. Ціна в даному випадку виконала стимулюючу і синхронізуючу функції. Водночас у процесі своїх динамічних змін ціна виконує і сигнальну функцію, оскільки орієнтує товаровиробників на ефективний перерозподіл ресурсів між видами виробництв. Якщо, наприклад, спостерігається тенденція до зниження ціни на свинину і підвищення на яловичину, це є сигналом того, що частину ресурсів із свинарства економічно виправдано направити на прискорений розвиток скотарства і тим самим досягти більшої економічної вигоди.

Таким чином, в умовах ринку виробники проявляють виправданий

раціоналізм, намагаючись виробляти такі товари, які можуть принести їм у даних умовах максимальну економічну вигоду. Зрозуміло, що вони ніколи не вироблятимуть продукт, на який немає попиту або якщо його ціна не забезпечує достатнього з точки зору виробника рівня доходності. Водночас раціоналізм покупців виявляється у тому, що вони купують товар того продавця, який пропонує нижчу ціну за аналогічний товар або ж ту саму ціну, але за умови його кращої якості. Таке діалектичне протиріччя між інтересами виробників і споживачів стимулює виробництво в напрямі збільшення випуску потрібних і якісних товарів з одночасним забезпеченням економічно необхідного рівня доходності. Як бачимо, ринкова ціна, по суті, є якісним показником ефективності, одним з вирішальних факторів, що впливає на прийняття управлінських рішень при виборі структури (асортименту) продукції й встановленні обсягу її виробництва.

Ціни в умовах ринку повинні бути адаптивними, тобто оперативно реагувати на зміни в попиті й пропозиції, конкурентному середовищі, у витратах самих виробників. Адаптація може здійснюватися різними способами залежно від конкретної ситуації, що склалася на ринку: встановленням різних надбавок і знижок, зниженням або підвищенням рівня ціни, виплатою компенсацій тощо. Наприклад, фірми країн Заходу застосовують знижки до ціни на несезонні товари, дилерські знижки для посередників зі збуту продукції, вибіркові знижки, що надаються лише окремим категоріям покупців, у замовленнях яких заінтересований продавець (виробник), знижки за повернення раніше купленого товару, експортні знижки тощо. В економічному виграші перебувають підприємства, які за інших однакових умов досконало використовують адаптивний механізм цін на товари власного виробництва.)

Ціна проникнення на ринок – встановлюється, як правило, на нижчому, ніж у конкурентів рівні, для того, щоб залучити таким чином максимальну кількість покупців і завоювати ринок

12.2. Цінова конкуренція та конкурентоспроможність

В умовах ринкової економіки суб'єкти підприємницької діяльності наділені правом самостійного визначення ціни на продукцію, яку вони виробляють. Наявність цього права зумовлює виникнення цінової конкуренції між виробниками. Кожен з них намагається продати вироблений товар, зберегти, а за можливості і розширити свою нішу в ринку і тим самим зміцнити на ньому своє становище. Це намагання реалізується підприємствами за двома напрямами:

- раціональним використанням факторів нецінової конкуренції, насамперед підвищенням якості продукції;
- регулюванням рівня цін на товари власного виробництва. Якщо товар виробника не має кращих властивостей порівняно із ідентичним товаром конкурентів, у цьому разі боротьба за ринок збуту зосереджується на ціні.

Підприємство-виробник може знизити її рівень порівняно з конкурентною ціною і завдяки цьому, як нам уже відомо, досягти переваг над своїми конкурентами. Адже чим нижча ціна, тим вищий, за інших однакових умов, попит на продукцію, тим більше виробник може її реалізувати. І якщо ціновий попит на даний товар еластичний, підприємство за рахунок додаткового доходу від розширення обсягу продажу з надлишком компенсує втрати від зниження ціни. Аналогічний ефект досягається на продукцію з нееластичним ціновим попитом в умовах її дефіциту.

Як бачимо, цінова конкуренція проявляється в намаганні товаровиробників використати ціну як важіль утримання і зміцнення своєї позиції на ринку. Проте, знижуючи ціну для завоювання ринку збуту, товаровиробник повинен обов'язково брати до уваги такі обставини. По-перше, зниження ціни не повинне бути надто великим, оскільки це може спричинити зворотну психологічну реакцію покупців – вони можуть перестати купувати цей товар, боячись, що його низька ціна зумовлена низькою якістю. Іншими словами, товаровиробнику слід пам'ятати, що ціна сприймається покупцями і як акумульований показник якості товару, а тому її зниження не повинне спричиняти підозру споживачів щодо низьких його споживчих властивостей.

По-друге, завдяки зниженню ціни товаровиробником досягаються тимчасові переваги над конкурентами, оскільки останні спроможні легко скопіювати цей захід, також знизивши ціну на свої товари. Тим самим вони позбавляють такого товаровиробника можливості збільшувати збут свого товару за рахунок цінового фактора. Проте товаровиробник може на цьому не спинитися і прийняти рішення про подальше зниження ціни. Такий захід нерідко зумовлює аналогічні дії конкурентів. Це призводить до виникнення так званих «цінових воєн», які стають причиною одержання конкурентами низьких прибутків і навіть збитків. Тут слід зауважити, що такі війни можуть виникати тоді, коли кількість виробників-конкурентів одного і того ж товару невелика, а покупці добре поінформовані про схожість цього товару за споживчими властивостями.

По-третє, в умовах цінової конкуренції зміцнюють своє становище на ринку ті підприємства, які виробляють товари з високою ціновою конкурентоспроможністю, під якою розуміють ступінь можливого зниження товаровиробником ціни на свій товар порівняно з ринковою ціною, за якого забезпечується беззбитковість його виробництва.

Цінову конкурентоспроможність (ЦК) визначають за формулою:

$$ЦК = (Ц – ПС)/Ц,$$

де Ц – ціна продажу 1 ц продукції; ПС – повна собівартість 1 ц продукції (виробнича собівартість плюс витрати на реалізацію продукції).

Вищу цінову конкурентоспроможність мають підприємства, які економічно

спроможні продавати свою продукцію за цінами, нижчими від мінімальної ціни конкурентів, і одержувати при цьому прибуток. Мінімальна ціна – це індивідуальна ціна, що формується на кожному підприємстві, за якої воно отримує нульовий прибуток. Отже, вона визначається витратами на виробництво одиниці товару, понесеними тим чи іншим товаровиробником.

Якщо фактична ціна реалізації буде нижчою за мінімальну, підприємство зазнаватиме збиток, а якщо вищою – одержуватиме прибуток. Отже, чим нижча собівартість виробництва продукції, тим меншою буде її мінімальна ціна порівняно з мінімальною ціною підприємств, собівартість продукції яких є вищою, і навпаки. Наприклад, у ТОВ "Україна" Підволочиського району Тернопільської області у 2005 р. собівартість 1т молока становила 461 грн., а у найближчих конкурентів району – 596 грн., при середній закупівельній ціні 1 т – 678 грн. Це означає, що мінімальна ціна на молоко для даного підприємства на 135 грн. менша, ніж для конкурентів (596-461). Для завоювання ринку збуту підприємство може знизити ціну на молоко на 217 грн. за 1 т (678-461) і не одержувати при цьому збитків, тоді як конкуренти – лише на 82 грн. (678-596). Таким чином, ТОВ "Україна" має вищу цінову конкурентоспроможність молока, ніж інші підприємства. Його рівень становить 32,9 % (678-461)/678×100, тоді як у конкурентів лише 12,1 %. Одержаний результат означає, що ТОВ "Україна" для завоювання місцевого ринку збуту має економічну можливість зменшити ціну на 32 % і не зазнавати при цьому збитків, тим часом як конкуренти можуть допустити таке зниження лише на 12,1 %. Якщо конкуренти перейдуть цю межу, то виробництво молока в них буде збитковим.

Наведені міркування дають також підстави для висновку, що показник ступеня цінової конкурентоспроможності товару є прямим відображенням рівня ефективності його виробництва, а тому повинен всебічно аналізуватися і широко використовуватися менеджерами при її аналізі й обґрунтуванні управлінських рішень.

На цінову конкурентоспроможність товару впливають два фактори: ціна реалізації і повна собівартість центнера продукції. Для кількісного визначення впливу цих факторів на даний показник можна скористатися індексним методом:

$$\frac{(Ц_1 - ПС_1):Ц_1}{(Ц_0 - ПС_0):Ц_0} = \frac{(Ц_1 - ПС_1):Ц_1}{(Ц_0 - ПС_1):Ц_0} \cdot \frac{(Ц_0 - ПС_1):Ц_0}{(Ц_0 - ПС_0):Ц_0},$$

де індекси – 1 і 0 вказують відповідно на звітний і базовий роки. Ліва частина формули відображає загальний індекс цінової конкурентоспроможності продукції. Якщо від чисельника цього індексу відняти його знаменник, то одержимо зміну цінової конкурентоспроможності у звітному році порівняно з базовим. Наприклад, якщо у звітному році ступінь цінової конкурентоспроможності становив 0,56 (або 56 %), а в базовому – 0,38 (або 38 %), то зміна цього показника дорівнюватиме 0,18, тобто 18 п.п. (0,56-0,38). Іншими словами, рентабельність продажу зросла на 18 процентних пунктів.

Перший частковий індекс фіксує вплив на цінову конкурентоспроможність

ціни продажу, а другий – повної собівартості продукції. Різниця між чисельником і знаменником кожного з цих часткових індексів вказує на абсолютний вплив досліджуваних факторів на зміну цінової конкурентоспроможності у звітному році порівняно з базовим. Сума вказаних різниць повинна дорівнювати загальній зміні цінової конкурентоспроможності. Якщо, скажімо, чисельник першого часткового індексу дорівнює 0,56, а знаменник – 0,5, а другого – відповідно 0,5 і 0,38, то різниця між ними становитиме 0,06 і 0,12, – а сума цих різниць – 0,18, тобто збігається із загальною зміною цінової конкурентоспроможності.

Для підприємства важливо, що загальний індекс цінової конкурентоспроможності був більшим за одиницю, оскільки це свідчить про зміцнення позиції підприємства на ринку. Якщо різниця між чисельником і знаменником першого часткового індексу має позитивне значення, то це вказує на підвищення цінової конкурентоспроможності продукції за рахунок цінового фактора. У нашому прикладі ця різниця становить 0,06 і означає, що цінова конкурентоспроможність зросла завдяки підвищенню ціни реалізації на 6 п.п. Аналогічно здійснюється оцінка і за другим частковим індексом. Одержаний результат 0,12 означає, що за рахунок зниження повної собівартості центнера продукції її цінова конкурентоспроможність (рентабельність продажу) зросла на 12 п.п. За умови, що різниця між чисельником і знаменником будь-якого часткового індексу має від'ємне значення, це свідчитиме, що даний фактор знизив цінову конкурентоспроможність продукції на величину вказаної різниці.

Цінова еластичність товару змінюється під впливом сезонного зростання (зниження) цін. В сільському господарстві така зміна характерна для багатьох видів сільськогосподарської продукції, але на сучасному етапі найбільш рельєфно вона проявляється в молочному скотарстві і промисловому яєчному птахівництві. Скажімо, з настанням осені продуктивність птиці знижується, що призводить до зменшення пропозиції яєць і як наслідок – до підвищення ціни на них. Тут закономірно виникає питання: наскільки птахофабрики можуть підвищити ціну на яйця, щоб з цієї причини не допустити затоварювання даним видом продукції на місцевому ринку?

Для того щоб дати відповідь на таке запитання, необхідно здійснити прогноз сезонного зменшення обсягу виробництва яєць на птахофабриці в осінній період на основі досвіду минулих років, а також здійснити маркетингове дослідження ринку з метою збору інформації для визначення коефіцієнта еластичності цінового попиту на яйця. Маючи ці дані, можна за допомогою формули здійснити визначення вказаного коефіцієнта розрахувати, на яку величину знизиться попит при зростанні ціни до .певного рівня. Ціну можна підвищувати доти, доки попит скоротиться на величину меншу або однакову з очікуваним обсягом сезонного зменшення виробництва яєць. Викладене запишемо у формалізованому вигляді:

$$E = \frac{Зп}{Пп} : \frac{Зц}{Пц},$$

де Е – коефіцієнт еластичності цінового попиту; Зп – зміна величини попиту на продукцію (яйця) у натуральних одиницях виміру; Пп – початковий обсяг попиту (продажу продукції"); Зц – зміна ціни в абсолютному виразі, грн.; Пц – початкова ціна на продукцію, грн.

В даній формулі невідомою залишається лише величина Зп, що вказує, на скільки зміниться величина попиту за відомого зростання ціни. Для її визначення потрібно здійснити необхідні математичні перетворення. В результаті одержимо:

$$Зп = Пп \cdot Е \cdot \frac{Зц}{Пц}.$$

Одержаний результат порівнюють з прогнозом сезонного зменшення виробництва яєць і здійснюють відповідні висновки.

12.3. Ціноутворення на перехідному етапі розвитку ринкової економіки

В умовах планово-централізованої економіки ціноутворення розглядалося як найважливіша функція держави. Реалізація цієї функції на практиці зводилася до централізованого встановлення відповідними державними органами рівнів цін і тарифів на всі види промислової і сільськогосподарської продукції. Товаровиробники не мали права самостійно встановлювати ціни на вироблену ними продукцію (роботи, послуги) і вибирати канали її реалізації, а тому аграрні підприємства не цікавила кон'юнктура ринку на кінцеву продукцію.

Методологія ціноутворення ґрунтувалася на визначенні за відповідними природними зонами необхідних (як правило, середніх) витрат на виробництво продукції сільського господарства і додаванням до них певної суми прибутку, що виділялася централізовано, виходячи з можливостей бюджету й суб'єктивної оцінки достатності цієї суми для нормального розвитку сільськогосподарського виробництва. Інші фактори ціноутворення скільки-небудь відчутної ролі при встановленні цін не відігравали.

Найістотнішим недоліком централізованої системи ціноутворення, сформованої в умовах екстенсивного розвитку економіки, було те, що встановлювані зверху жорстко фіксовані ціни неспроможні були виконувати роль важливого економічного важеля розвитку народного господарства, оскільки їх функції були зведені переважно до виконання обліково-розрахункових операцій. Ціни не справляли регулюючого впливу на збалансування попиту і пропозиції, вкрай недостатньо стимулювали підвищення якості продукції й прискорення впровадження досягнень НТП у виробництво, не відображали за багатьма видами продукції суспільно необхідних витрат на її виробництво, не враховували повною мірою споживчих характеристик товарів.

Централізоване встановлення цін і тарифів відсторонювало споживачів від процесу ціноутворення і цим породжувало ціновий диктат виробників,

особливо монополізованих, знижувало вимоги до них щодо забезпечення необхідної якості продукції. Орієнтація на відшкодування індивідуальних витрат при встановленні цін на ряд видів продукції дозволяла багатьом підприємствам одержувати прибутки навіть в умовах низькоефективного ведення виробництва і безгосподарності. Негативним було й те, що система вітчизняних цін формувалася без урахування рівня і динаміки світових цін.

З переходом до ринкової економіки постало завдання докорінної перебудови механізму ціноутворення, відмови від установлених стереотипів, коли теорія і практика спиралися на затратну концепцію цін відтворювального рівня. За роки перехідного періоду була прийнята низка нормативних актів на впровадження нової ідеології формування цін. їх рівень спочатку на промислову продукцію (ресурси) для сільськогосподарських товаровиробників, на сервісні послуги, а пізніше і на продукцію сільського господарства перестав бути контрольованим державою. Був здійснений перехід до лібералізованого ціноутворення, а це означає, що на території України стали діяти єдині ціни на сільськогосподарську продукцію без їх зональної диференціації, як це було в умовах планово-централізованої економіки.

Держава спочатку зменшувала державне замовлення на закупівлю окремих видів сільськогосподарської продукції для задоволення загальнодержавних потреб, а потім повністю відмовилася від держконтрактів, які гарантували аграрним підприємствам вигідну ціну реалізації. На жаль, у процесі такої лібералізації ціноутворення держава повністю втратила контроль над цінами всіх сфер АПК. Процес зростання цін став некерованим. Але якщо підвищення цін на сільськогосподарську продукцію і продовольство стримувалося низьким платоспроможним попитом населення, то зростання цін на промислову продукцію для потреб села відбувалося нестримно. Високий рівень монополізації підприємств І сфери АПК давав їм можливість вершити ціновий диктат, оскільки відповідних антимонопольних заходів прийнято не було.

Водночас не можна не брати до уваги і високий ступінь монополізації переробних і заготівельних підприємств. Завдяки такому становищу вони спроможні вершити ціновий диктат на ті види продукції , які через свої технологічні властивості не можуть бути збереженими і переробленими аграрними підприємствами. В цих умовах аграрні підприємства як носії пропозиції через свою розосередженість і прив'язаність до певних сировинних зон справляють не досить істотний вплив на формування цін за багатьма видами продукції, що негативно відбивається на стані їх економіки. Рух ціни за таких обставин може підпорядковуватися не стільки співвідношенню між попитом і пропозицією, скільки ступеню монополізації виробництва в технологічно зв'язаних із сільським господарством галузях АПК.

Негативні процеси в ціноутворенні посилювалися високими темпами інфляції. В результаті дії розглянутих чинників наростав розрив між темпами підвищення цін на сільськогосподарську продукцію і на продукцію промисловості та виробничі послуги, що виробничо споживаються аграрними

підприємствами. Тобто в даному разі був проігнорований важливий принцип розвитку : економіка будь-якої галузі, в тому числі і сільського господарства, залежить від співвідношення цін придбання (цін на ресурси, що виробничо споживаються в даному разі в сільському господарстві) і цін. Зазначимо, що докорінна зміна принципів ціноутворення, набута практика формування цін в агарному секторі економіки за останні роки переконливо довели, що цінова політика повинна ґрунтуватися на поєднанні вільного ціноутворення з державним регулюванням цін на сільськогосподарську продукцію і посиленням антимонопольного контролю за цінами на ресурси I сфери АПК (техніку, мінеральні добрива, отрутохімікати тощо), на енергоносії та виробничі послуги для сільськогосподарських товаровиробників.

За вказівкою центру встановлення і регулювання цін на товари (продукцію), роботи і послуги можна визначити такі види цін, що діють на сучасному етапі:

1. Договірні ціни, їх рівень визначається на засадах домовленості між виробником продукції (продавцем) і споживачем (покупцем) при укладанні між ними договорів купівлі-продажу. За такими цінами аграрні підприємства реалізують свою продукцію переробним підприємствам (молоко- і маслозаводам, м'ясокомбінатам, елеваторам тощо) та різним заготівельним організаціям (посередникам). За взаємною згодою сторін вказані ціни можуть коригуватися відповідно до зміни кон'юнктури ринку і платоспроможності населення.

2. Вільні ринкові ціни. Вони формуються під впливом попиту і пропозиції, що склалися під час реалізації продукції. З урахуванням дії цього фактора виробник самостійно визначає рівень даних цін. Різновидом вільних ринкових цін є біржові ціни (на зерно, соняшник, цукор, олію, партії тварин тощо), а також ціни, за якими підприємство чи посередник реалізує продукцію через власну торговельну мережу. Держава може справляти побічний вплив на формування вільних і договірних цін через економічні важелі (умови кредитування, оподаткування) і проведенням відповідної антимонопольної політики.

3. Регульовані ціни. Держава справляє регулюючий вплив на рівень цін на окремі види сільськогосподарської продукції через механізм встановлення заставних цін. Так, згідно з Указом Президента України «Про невідкладні заходи по стимулюванню виробництва і розвитку ринку зерна» (червень 2000 р.) такі ціни були вперше введені на зерно з метою подолання негативних наслідків сезонних і кон'юнктурних коливань обсягів продажу і цін на цей вид продукції і на хлібопродукти. Вказана мета мала досягатися через закупівлю Державною акціонерною компанією «Хліб України» зерна у сільськогосподарських товаровиробників у сезон збирання зернових за заставними цінами.

Принципово важливим у механізмі заставних цін є те, що за товаровиробниками зберігається право забрати здане в заставу зерно протягом восьми місяців і продати за ринковими цінами, якщо вони перевищуватимуть заставну ціну, відшкодувавши при цьому витрати на зберігання згідно з

встановленими розцінками (у 2000 р., наприклад, розцінка за приймання 1 т зерна становила 9 грн., за зберігання її протягом місяця – 5 грн. і за сушіння зерна – 10 грн. за 1 т). Отже, заставна ціна виконує функцію підтримуючих цін, а тому її присутність на ринку є важливим фактором забезпечення стабільної роботи аграрних підприємств в умовах несприятливої кон'юнктури на сільськогосподарську продукцію. На 2001 р. Кабінетом Міністрів України було затверджено такий рівень заставних цін на зерно базисних кондицій (без ПДВ): на пшеницю м'яку III класу – 430 грн. за 1 т, IV класу – 390 і V класу – 340 грн. за 1 т. Враховуючи істотне збільшення виробництва зерна у 2001 р. (майже 40 млн. т проти 24,3 млн. т у 2000 р.), що породило тенденцію до зниження цін на цей вид продукції, встановлення такого рівня заставних цін мало за мету забезпечити цінову стабільність на ринку зерна і дати змогу сільськогосподарським товаровиробникам отримати прибуток. На жаль, досягти цього не вдалося через низький обсяг заставних закупок зерна, зумовлений нестачею коштів для здійснення таких закупок обсягом 2-2,5 млн. т зерна.

У 2002 р. заставні операції стали здійснюватися різними юридичними структурами (виконавцями) — переможцями тендеру.

Держава справляє прямий регулюючий вплив на рівень цін на вовну у митому волокні, овчину і каракуль та смушки через встановлення квот на закупівлю цих видів продукції для задоволення державних потреб і встановлення регульованих закупівельних цін на них, що значно перевищують діючі договірні ціни. Наприклад, на 2000 р. регульована закупівельна ціна за 1 т вовни у митому волокні становила 11 300 грн., тоді коли діюча договірна ціна лише 4800 грн.

4. Граничні (централізовано-фіксовані) ціни. Встановлюються державою на продукцію (ресурси) та послуги, які справляють істотний вплив на загальний рівень і динаміку цін у народному господарстві та виробництво яких зосереджено в структурах (галузях, об'єднаннях, підприємствах), що займають монопольне становище на ринку. Це, насамперед, стосується таких ресурсів, як вугілля, нафта, електроенергія, газ. Своєрідними граничними цінами є різноманітні тарифи. До централізовано-фіксованих тарифів відносяться тарифи на залізничний транспорт – плата за перевезення вантажів і пасажирів залізною дорогою.

Граничні ціни на продукцію сільськогосподарського походження встановлюються в нашій державі на цукровий буряк (сировину) і на цукор відповідно до Закону України «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» (липень 1999 р.). Згідно з цим Законом Кабінет Міністрів України щорічно до 1 січня поточного року встановлює мінімальну ціну на цукрові буряки, які поставляються на виробництво цукру квоти «А» і квоти «В», та мінімальну ціну на цукор квоти «А» із застосуванням щомісячних індексів інфляції. Мінімальна ціна встановлюється на рівні, що забезпечує прибутковість виробництва цих видів продукції.

5. Індикативні ціни. Встановлюються на обмежене коло товарів при

здійсненні суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності України експортно-імпортних операцій. Під такими цінами для даної сфери діяльності розуміють ціни на товари, які відповідають рівням цін на відповідний товар, що склалися на ринках експорту та імпорту на момент здійснення експортної (імпортної операції з урахуванням умов поставки та умов здійснення розрахунків, визначених відповідно до законодавства України.

Суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності України визначають контрактні ціни на договірних засадах з урахуванням попиту) та пропозиції, а також інших факторів, що діють на відповідних ринках на час укладання зовнішньоекономічних угод (контрактів). Проте на окремі види товарів контрактні ціни мають знаходитися в межах індикативних цін. До таких товарів належать: ті, щодо експорту яких застосовано заходи або розпочато антидемпінгові розслідування чи процедури в Україні або за її межами; щодо яких застосовуються спеціальні імпортні процедури відповідно до ст. 19 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» (стосуються міжнародних торгів і режиму попередніх імпортних депозитів, що вносяться до банків); щодо яких встановлено режим квотування і ліцензування або спеціальні режими; товари, експорт яких здійснюється в порядку, передбаченому ст. 20 Закону «Про зовнішньоекономічну діяльність» (стосується продукції монопольних структур), а також в інших випадках на виконання міжнародних зобов'язань України.

При визначенні рівня індикативних цін беруться до уваги передусім чинні в Україні стандарти якості продукції, стан кон'юнктури зовнішніх і внутрішніх ринків, цінова інформація про середні рівні цін, що склалися на відповідному географічному ринку збуту, прогноз щодо можливого коливання цін тощо. Індикативні ціни на товари переглядаються щомісячно. Аграрні підприємства можуть продавати один і той же вид продукції різної якості, за різними каналами реалізації та в різні строки. Під впливом цих факторів ціна на дану Продукцію може коливатися, і досить істотно. Найвигіднішим буде той канал реалізації, який забезпечує найвищу ціну. Водночас для підприємства важливо знати, яка ж середньореалізаційна ціна на продукцію склалася за певний відрізок часу, її визначають підсумовуванням грошової виручки від реалізації продукції за всіма каналами збуту і наступним діленням одержаного результату на весь обсяг реалізації продукції даного виду.

У великому аграрному підприємстві можуть діяти так звані внутрішньогосподарські ціни і тарифи, за якими одні виробничі підрозділи продають сільськогосподарську продукцію іншим підрозділам або надають їм певні виробничі послуги.

12.4. Методи розрахунку цін та аналізу господарської діяльності підприємства

Діючі договірні та вільні ринкові ціни вимагають застосування аграрними підприємствами певних методів визначення їх рівня з урахуванням економічних

інтересів цих підприємств. Йдеться про визначення оптової ціни підприємства, яку можна назвати ціною пропозиції, оскільки вона береться як орієнтир у переговорах з потенційними покупцями при укладанні з ними угод купівлі-продажу або ж при реалізації продукції через власну торговельну мережу. При цьому слід пам'ятати, що успіху досягають ті підприємства, продукція яких постачається на ринок у потрібному місці, у потрібний час і за прийнятною для себе і для покупців ціною.

В практиці маркетингової діяльності застосовується декілька методів встановлення ціни пропозиції:

- з орієнтацією на рівень ціни на аналогічну продукцію конкурентів;
- за допомогою пробного продажу в різних сегментах ринку;
- на підставі результатів закритих торгів з метою одержання замовлення на виробництво певного виду продукції та ін.

Основним же методом визначення оптової ціни підприємства є метод «середні витрати плюс прибуток». Цей метод передбачає визначення повної собівартості продукції (виробнича собівартість плюс витрати на реалізацію продукції") з урахуванням усіх статей витрат, а також обґрунтування оптимального рівня рентабельності галузі, за якого вона може нормально розвиватися. При цьому доцільно в ціні враховувати і виплати підприємства у позабюджетні фонди. Тоді ціну пропозиції (Цп) можна визначити за формулою:

$$Цп = \frac{ПС \cdot Кр}{1 - Кпф},$$

де Кр – коефіцієнт, що забезпечує прийнятний рівень рентабельності галузі. Припустимо, економісти-менеджери встановили, що прийнятний рівень рентабельності становить 25 %, тоді даний коефіцієнт дорівнюватиме 1,25; Кпф – коефіцієнт, що характеризує відносну величину відрахувань у позабюджетні фонди. Якщо, скажімо, підприємство здійснює відрахування в інноваційний фонд у розмірі 1 % від одержаної грошової виручки, то вказаний коефіцієнт становитиме 1 : 100 = 0,01.

Слід зазначити, що даний метод має ряд модифікацій. Наприклад, якщо підприємство бере на себе витрати на доставку продукції до пункту кінцевого призначення, то ці витрати повинні бути враховані в складі витрат на збут (метод встановлення цін із прийняттям на себе витрат на поставку). Або ж, визначивши ціну пропозиції, підприємство може встановити на неї певну знижку (метод встановлення цін зі знижками).

Визначення ціни пропозиції (оптової ціни підприємства) є базовим, але не єдиним елементом цінової стратегії підприємства. Зі зміною зовнішнього середовища (кон'юнктури ринку, прийняттям відповідних державних нормативних актів тощо) підприємства повинні вносити необхідні корективи в Механізм ціноутворення з тим, щоб забезпечити цінову конкурентоспроможність своєї продукції.

Ціна є важливим інструментом аналізу виробничих та економічних

параметрів діяльності підприємства. Так, за її допомогою можна визначити такий рівень урожайності окремих культур чи продуктивності тварин, за якого досягається беззбитковість виробництва. Вказаний розрахунок здійснюється на етапі складання виробничої програми і визначення планових виробничих витрат на одиницю площі посіву або на одну голову тварин. Якщо рівень такої врожайності культур чи продуктивності тварин позначити через Ух, а сукупні витрати (постійні і змінні) – через СВ, то формула визначення вказаного параметра набуває вигляду:

$$Ух = СВ : Цп,$$

де Цп – прогнозована ціна за 1 ц продукції.

Припустимо, що планові сукупні витрати на 1 га посіву озимої пшениці становлять 880 грн, а прогнозована ціна за 1 ц зерна – 55 грн., тоді беззбитковий рівень виробництва дорівнюватиме 16 ц з 1 га (880 : 55). Витрати на 1 га в сумі 880 грн. розраховувалися, виходячи з прогнозованої врожайності 30,0 ц з 1 га. Отже отримуючи врожайність меншу за 30 ц, підприємство одержуватиме прибуток доти, поки вона не знизиться до рівня 16 ц. За межами цього рівня виробництво зерна буде збитковим. Отримані результати такого аналізу є важливими ще й тому, що дають змогу судити про ступінь ризикованості виробництва відповідного виду продукції. У нашому прикладі вона низька, бо підприємство одержуватиме прибуток навіть за зниження врожайності до 46,7% ((1-16:30)*100).

Водночас менеджери підприємства мають змогу визначити ступінь ризикованості виробництва залежно від коливання цін на ринку (у нашому прикладі – на ринку зерна). Для цього потрібно знати мінімальну ціну реалізації, МЦ за якої досягається беззбитковість виробництва. Такою ціною, як нам відомо, є повна собівартість центнера продукції. В нашому прикладі вона дорівнює:

$$МЦ = СВ : Уз,$$

де Уз – планова урожайність культури (продуктивності однієї голови тварин). Згідно з нашими даними МЦ = 29,33 грн. (880 : 30). Як бачимо, ризикованість виробництва зерна і за параметром ціни є низькою для підприємства, оскільки воно отримуватиме прибуток за зниження ціни до межі 46,7 [(1 - 29,33 : 55)*100] за умови одержання планової врожайності.

Перед керівниками підприємства нерідко виникає проблема, що вимагає обґрунтованого розв'язку: чи доцільно продавати певну продукцію в кращі для споживача строки за підвищеною ціною з урахуванням тієї обставини, що така продукція, як правило, має вищу собівартість. Наприклад, реалізація картоплі врожаю поточного року в наступному році вимагає від підприємства додаткових витрат на її зберігання й одночасно врахування втрат картоплі в процесі такого зберігання. Все це здорожчує даний вид продукції. Одержання раннього врожаю овочів також вимагає від підприємств додаткових витрат, що підвищує їх собівартість. Продані цукрові буряки на цукрозавод з 1 по 15 вересня за підвищеною ціною мають вищу собівартість за рахунок нижчого рівня їх

врожайності у вказаному часовому відрізку.

Отже, потрібно визначити граничну межу зростання собівартості центнера продукції, за якою зберігається уже досягнутий рівень рентабельності її виробництва за підвищеної ціни. Для цього запишемо формулу визначення рівня рентабельності:

$$(Ц_1 - Сх) : Сх = Ро,$$

де $Ц_1$ – підвищена ціна за 1 ц продукції завдяки реалізації її в сприятливіші для споживачів строки; Сх – граничний рівень зростання собівартості одиниці продукції, за якого зберігається досягнутий рівень рентабельності виробництва (Ро), коефіцієнт.

Здійснимо необхідні математичні перетворення даної формули:

$$Сх \cdot Ро = Ц_1 - Сх;$$
$$Сх \cdot Ро + Сх = Ц_1;$$
$$Сх \cdot (Ро + 1) = Ц_1.$$

Звідси:

$$Сх = \frac{Ц_1}{Р_0 + 1}.$$

Порівняння визначеного показника собівартості Сх з фактично можливим зростанням собівартості продукції, спричиненим реалізацією її у вигідні для споживача строки, дає змогу приймати правильне рішення щодо економічної доцільності такої маркетингово-збутової діяльності. Зрозуміло, що підприємству вигідно здійснювати такий продаж за умови, що фактичне зростання собівартості менше визначеного граничного рівня її, і навпаки. Важливо при цьому також врахувати і зміну маси прибутку на одиницю площі (голову тварин).

З розвитком ринкових відносин в Україні, очевидно, слід чекати виникнення нових видів цін на товари сільськогосподарського і промислового походження, адекватних рівню розвитку цих відносин і ступеню інтеграції економіки держави у світовий ринок.

12.5. Механізм підтримки паритету цін в ринковій економіці

Паритетність цін є однією із найважливіших господарських проблем, яка повинна бути важливою ланкою аграрної політики держави. В Україні за останні роки допущене істотне порушення паритету цін не на користь сільського господарства. Воно є результатом впливу низки чинників, безпосередня дія яких спрямована на підвищення собівартості сільськогосподарської продукції, а значить, і зниження доходів аграрних підприємств, яке неодмінно матиме місце за умови стабільних цін на згадувану продукцію або ж при неадекватному зростанні їх співвідносно до збільшення виробничих витрат, яке відбулося із незалежних від сільськогосподарських товаровиробників причин.

Головним чинником, що призводить до зростання собівартості

сільськогосподарської продукції, є підвищення цін на матеріальні ресурси і послуги, які використовуються аграрними підприємствами (техніку, мінеральні добрива й отрутохімікати, пальне і мастила, комбікорми, запасні частини, газ, електроенергію, агрохімічне обслуговування, ремонт тощо). Під дією цього чинника відбувається пряме зростання собівартості сільськогосподарської продукції на величину підвищення цін на дані ресурси і послуги, зважених на обсяг їх споживання.

Крім того, із зростанням цін на промислові матеріальні ресурси і послуги підвищується собівартість засобів виробництва власного виготовлення (насіння, корми), що неминуче призводить до виникнення ефекту «відлуння» — збільшення витрат у наступних виробничих циклах. Саме через прояв цього ефекту прямі додаткові витрати сільського господарства від підвищення цін на промислові ресурси і послуги зростають додатково до 20 %. Цей відсоток змінюється пропорційно частці продукції власного виробництва, що використовується на виробниче споживання.

Третім чинником зростання собівартості продукції сільського господарства є безпосереднє підвищення цін на неї. Цей, на перший погляд, економічний парадокс виникає тому, що такі ціни водночас виконують роль цін внутрішньосільського обороту. Наприклад, придбання підприємством класного насіння (еліти, І репродукції) в насінницьких спеціалізованих господарствах зумовлює зростання витрат за статтею «насіння і садивний матеріал». Крім того, існуюча методика визначення страхових платежів передбачає розрахунок їх розміру через втрату врожаю, оціненого за ціною продажу культури, і чим вона вища, тим більшими будуть страхові платежі. Останні розглядаються в плануванні й обліку як витрати, що включаються до собівартості продукції.

Собівартість продукції сільського господарства зростає і з таких незалежних від аграрних підприємств причин, як підвищення процентних банківських ставок за кредит, справляння обов'язкових платежів за підвищеними ставками (наприклад, плата за землю), а також зростання заробітної плати працівників, зумовлене державною соціальною політикою і компенсаціями їх доходів через інфляційні втрати. Таким чином для досягнення паритетності необхідно враховувати не лише пряме зростання цін на промислові ресурси і послуги, що споживаються сільським господарством, а й інші розглянуті чинники, що призводять до підвищення собівартості сільськогосподарської продукції.

Мета встановлення паритетності цін – стабілізувати динаміку цін на сільськогосподарську продукцію і доходів аграрних підприємств щодо динаміки цін і доходів в економіці в цілому. Для прикладу якщо обсяг реалізації сільськогосподарської продукції становив 20 млрд. грн., її повна собівартість – 18 млрд., прибуток – 2 млрд. грн., (20-18) рівень рентабельності — 2:18. За умови зростання витрат з незалежних від аграрних підприємств причин на 3 млрд. грн. ціни на сільськогосподарську продукцію повинні були б підвищитися до такого рівня, щоб ефективність сільськогосподарського виробництва не знизилася. Якщо в результаті такого зростання буде відшкодовано сільському господарству

3 млрд. грн., прибуток у цій галузі не зміниться (20+3)-(18+3)=2 млрд. грн., але рівень рентабельності при цьому знизиться на 1,6 п.п. і становитиме 9,5 %. Це, безумовно погіршить фінансовий стан галузі через звуження можливостей для додаткових інвестицій. Щоб цього не сталося, сільське господарство повинне одержати більше доходу на величину, за якої зберігається раніше досягнутий рівень рентабельності виробництва. Для визначення цього доходу, спочатку слід розрахувати суму прибутку, за якої досягається попередній рівень рентабельності (11,1 %) за умови, що витрати зросли на 3,0 млрд. грн. – 11,1% = (х • 100) : (18 +3,0); х = 8,05 млрд. грн. Звідси додатковий дохід сільського господарства повинен становити не 4,2 млрд. грн., а 5,25 млрд. грн. [4,2 + (8,05 - 7)].

Наведений гіпотетичний аналіз дозволяє пересвідчитись у складності проблеми паритетності, що вимагає досконалого механізму для її практичного розв'язання. В світовій практиці прийнято вважати, що паритетність досягається тоді, коли в будь-якому наступному році за один і той же обсяг сільськогосподарської продукції аграрні підприємства можуть купити таку саму кількість промислових товарів і послуг, яку вони придбали в попередні паритетні роки. Досягти цього можна за умови, коли витримуватиметься стале співвідношення між цінами на сільськогосподарську продукцію і цінами на промислові товари та послуги (виробничі, фінансові), що споживаються аграрними підприємствами. Оскільки в реальному житті ціни на всі види продукції й послуги змінюються і мають, як правило, тенденцію до зростання, виникає необхідність у кількісному визначенні цінового співвідношення через показник індексу номінального паритету. Він розраховується діленням індексу цін на сільськогосподарську продукцію, розрахованого за певний проміжок часу, на індекс цін, визначений за той же період, на виробниче спожиту в сільському господарстві промислову продукцію та послуги. В західній економічній науці цей показник, як пише Андрійчук В. Г., називають показником «умов торгівлі», розрахованим за міновою концепцією Commodity-Terms-of-Trade.

Розглянутий показник відносно простий в обчисленні, проте має одну ваду, оскільки його зміна не завжди точно відображає зміну купівельної спроможності галузі (зниження показника має супроводжуватися зменшенням купівельної спроможності галузі, і навпаки). Адже зниження коефіцієнта номінального паритету може відбуватися в умовах збільшення обсягу реалізації продукції сільського господарства, і за відомих обставин це може навіть підвищити купівельну спроможність галузі. І навпаки, зниження номінального паритету може супроводжуватися і скороченням обсягу виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції, що значно більше звужує купівельну спроможність сільського господарства, ніж це зумовлено порушенням паритету. Це зокрема, було характерно для вітчизняного сільського господарства.

Для того щоб усунути розглянуту ваду показника номінального паритету, його доцільно розрахувати не лише за міновою, а й за доходною концепцією, як це прийнято в західній економічній науці (Income-Terms-of-Trade),

використовуючи формулу:

$$Іпд = \frac{ІЦсх}{ІЦп} \cdot ІВ,$$

де Іпд – індекс паритету за доходною концепцією; ІЦсх – індекс цін на сільськогосподарську продукцію; ІЦп – індекс цін на промислову продукцію, що виробниче споживається в сільському господарстві; ЇВ – індекс обсягу виробництва, розрахований за той же період, що і цінові індекси.

Ми уже зазначали, що за роки перехідного періоду до ринкової економіки утворився глибокий диспаритет цін не на користь сільського господарства. І це при тому, що на законодавчому рівні ставилася вимога до забезпечення паритетності цін. Так, Законом України «Про ціни і ціноутворення» (грудень 1990 р.) з наступними змінами і доповненнями, в якому закладені нові з ринковим спрямуванням принципи цінової політики, поставлена вимога дотримання об'єктивних співвідношень у цінах на промислову і сільськогосподарську продукцію, що забезпечує еквівалентність обміну. Вимога забезпечення еквівалентності обміну міститься і в Законі України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (травень 1995 р.). На жаль, ці важливі положення Законів не були реалізовані, що призвело до поглиблення диспаритету цін

У світовій практиці розвинутих країн проблемі паритетності цін приділяється значна увага. Великий досвід забезпечення паритетності цін накопичений у США, де в 1933 р. був введений закон про регулювання сільського господарства, ключовим моментом якого було забезпечення підтримки цін і доходів сільськогосподарських товаровиробників на основі визначення паритетної ціни на окремі види сільськогосподарської продукції.

Функціональна роль паритетних цін проявляється в тому, що вони служать базою, орієнтиром для встановлення підтримуючих цін на сільськогосподарську продукцію, рівень яких перевищує ціну рівноваги в роки з несприятливою ринковою кон'юнктурою. В.Г. Андрійчук повідомляє, що при розрахунку паритетних цін у США за базовий період беруть 1910-1914 рр., коли було досягнуто, на думку американських спеціалістів, еквівалентності обміну між сільським господарством та іншими сферами народного господарства. Рівень цих цін визначають за всіма видами сільськогосподарської продукції щомісячно в цілому по країні на основі паритетного індексу, що розраховується за допомогою чотирьох індексів, зважених на частку відповідних витрат фермерів в їх сукупних витратах, а саме:

- індекс цін на товари, куплені фермерами на виробничі й невиробничі цілі;
- індекс процентів, виплачених фермерами за іпотечну заборгованість у розрахунку на одиницю площі;
- індекс податків, виплачених фермерами за нерухоме майно в розрахунку на одиницю площі;
- індекс заробітної плати сільськогосподарських робітників.

Для безпосереднього визначення паритетної ціни розраховується також

середня ціна реалізації певного продукту фермерами за останні 10 років. Потім її ділять на індекс фермерських цін, визначений до періоду 1910-1914 рр., й одержаний результат множать на паритетний індекс цін. Наведемо такий приклад розрахунку паритетної ціни кукурудзи на вересень 1989 р. (Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств: Підручник.К.:ІЗИН, 1996. –с.449-450)

У середньому за період з січня 1979 р. по грудень 1989 р. фермерська ціна реалізації кукурудзи становила 45,7 дол. за 1 т. Індекс фермерських цін у середньому за січень 1979 р. – грудень 1989 р. відносно базового періоду дорівнював 2,52. Звідси скорегована базова ціна на, кукурудзу в 1910-1914 рр. становитиме 18,1 дол. (45,7 : 2,52). її множать на паритетний індекс засобів виробництва і послуг на вересень 1989 р., що також розраховується до базового періоду і становить у нашому прикладі 3,74. Паритетна ціна на кукурудзу в зазначеному місяці становитиме 67,7 дол. (18,1 -3,74).

Як засвідчує американська практика, підтримуючі ціни встановлюються нижчими порівняно з паритетною ціною, але їх рівень достатній для забезпечення нормальних умов відтворення фермам з середнім і вище середнього рівня господарювання.

За повідомленнями американських спеціалістів, у США ціни на сільськогосподарську продукцію в 1988 р. зросли проти цін 1910-1914 рр. у 6 разів, а на товари, які закуповують фермери, майже вдвічі більше. Тому індекс паритету цін становив на той час 0,54. Як бачимо, в США також має місце порушення паритетності, проте його ніяк не можна порівнювати з величиною диспаритету в нашій країні (0,17), причому сформованою за такий короткий період часу (в США – майже за 60 років). Потрібно брати до уваги і ту обставину, що в США тривалий час до 1952 р. забезпечувався паритет цін майже в повному обсязі. Це дало змогу фермерським господарствам створити потужну матеріально-технічну базу, досягти міцного фінансово-економічного стану, забезпечити високі темпи зростання продуктивності праці. В цих умовах зменшення паритетності до 0,54 не в змозі негативно відбитися на темпах розвитку сільського господарства і доходах фермерських господарств, оскільки продовжує діяти механізм підтримуючих цін.

Практика країн з ринковою економікою переконує, що роль держави в економічному житті суспільства постійно зростає. Це зумовлено необхідністю розробки нормативно-правових актів, спрямованих на розвиток і регулювання ринку, банківської діяльності, системи кредитування й оподаткування, ціноутворення і заробітної плати, соціального захисту населення тощо.

Особлива роль відводиться державному регулюванню ціноутворюючого процесу у сільському господарстві, що обумовлено наступними міркуваннями. Перше. Практична реалізація системи «чистого» ринкового ціноутворення у сільському господарстві на сьогодні практично не можлива, оскільки ринкову (рівноважну) ціну як результат взаємодії попиту і пропозиції можна одержати в умовах конкурентного (поліполічного) середовища. На сьогоднішній день воно практично відсутнє. Проаналізувавши сучасний стан виробництва і реалізації

сільськогосподарської продукції та стан матеріально-технічного забезпечення і сервісного обслуговування сільськогосподарських підприємств та порівнявши результати аналізу з наведеною таблицею типів ринкових форм (ринкового середовища), можна з впевненістю констатувати той факт, що виробник сільськогосподарської продукції працює у сфері збуту своєї продукції в умовах монопсонії, або в кращому випадку – олігопсонії, а в сфері матеріально-технічного постачання— в умовах монополії чи обмеженої монополії (див. табл. 12.5).

Таблиця 12.5

Типи ринкових форм

КІЛЬКІСТЬ контрагентів		Продавців (пропозиція)		
		Багато	Кілька	Одна
покупців	Багато	Поліполія— (досконала конкуренція)	Олігополія	Монополія
	Кілька	Олігопсонія— (олігополія попиту)	Двостороння олігополія	Обмежена монополія
	Один	Монопсонія— (монополія попиту)	Обмежена монопсонія	Двостороння монополія

Друге. В умовах різкого спаду виробництва сільськогосподарської продукції регулятивна дія ринкових механізмів у системі ціноутворення призведе до одномоментного краху (банкрутства) великої кількості виробників сільськогосподарської продукції і, можливо, до непередбачених соціально-економічних катаклізмів.

Третє. Впровадження чисто ринкових (вільних) цін призведе до різкого їх зростання на товари першої необхідності і як наслідок — до масового зубожіння основної маси населення та розкручування інфляційних процесів

Четверте. Сільське господарство, як ніяка інша галузь народногосподарського комплексу, надзвичайно насичене несприятливими з точки зору ринку чинниками, а саме: сповільнений кругообіг капіталу і авансованих грошових засобів, сезонні коливання в реалізації продукції та одержанні доходів, пікові перевантаження, короткий термін зберігання багатьох видів сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки.

П'яте. Досвід передових країн світу доводить, що у жодній з них процес ціноутворення не проходить «автоматично», спираючись лише на чисто ринкові важелі.

Отже, в сьогоднішніх умовах необхідність державного регулювання ціноутворення в сільському господарстві є фактом практично незаперечним. В чисто гіпотетичній площині суть державного цінового регулювання може зводитися до двох основних і діаметрально протилежних напрямків.

Напрям перший. Державна підтримка цін – комплекс заходів, спрямованих на підвищення і стабілізацію цін та доходів виробників сільськогосподарської продукції, яка здійснюється у вигляді державних програм закупівель і позик або шляхом субсидування різниці між закупівельними та ринковими цінами.

Другий напрям – боротьба з надлишковим виробництвом сільськогосподарської продукції. Практика цінового стримування обсягів виробництва притаманна для країн з високим рівнем організаційно технічної культури ведення сільського господарства, що, власне, і породжує проблеми надвиробництва, а значить – надлишкової пропозиції Практична реалізація цінової політики держави в цьому напрямку зводиться в кінцевому підсумку до стимулювання скорочення обсягів виробництва (посівних площ) або пошуку нових джерел попиту на вироблену сільськогосподарську продукцію.

Цілком зрозуміло, що для нашого аграрного сектора ще доволі тривалий час (10-15 років) актуальними будуть проблеми стимулюючого (підтримуючого) цінового регулювання. Досвід країн з високо розвинутим сільським господарством свідчить, що уряди цих країн в більшій або меншій мірі займаються дотуванням сільськогосподарського виробництва. Так, обсяг дотацій у сумарних доходах виробників сільськогосподарської продукції в таких країнах, як Норвегія, Фінляндія, Швеція та Австрія складає відповідно 77, 71, 59 та 52 відсотки; в таких країнах, як Канада, Японія і Швейцарія обсяг дотацій на вирощування окремих культур складає практично 100 %. У США система цінової підтримки виробників сільськогосподарської продукції має дворівневий характер і була започаткована ще в 1933 році. Головними елементами цієї системи є відповідно заставні та цільові ціни на сільськогосподарську продукцію.

Заставні ціни виконують своєрідну функцію мінімальних гарантованих цін і захищають фермерів від небажаного зниження ринкових (фермерських) цін, гарантуючи йому мінімальний рівень прибутків від реалізації сільськогосподарської продукції. Заставні операції передбачають надання фермерам кредиту під заставу продукції з можливістю її зберігання як у фермера, так і на складі відповідних структур. В умовах, коли ринкові ціни знижені, фермери можуть передавати заставлену продукцію у власність ТКК (Товарно-кредитна корпорація). В цьому випадку заставна ціна стає мінімальною реалізаційною ціною. Якщо ж рівень ринкових цін вищий заставних, то фермер має право одержати заставлену продукцію назад, повернувши при цьому позику і сплативши за це відповідний процент. За допомогою заставних цін відбувається цінова державна підтримка вирощування таких культур, як пшениця, рис, фуражне зерно, бавовна, тютюн і арахіс. Підтримка цін на продукцію тваринницької галузі відбувається шляхом закупки їх надлишкової кількості у фермерів. Головною функцією цільової ціни є підтримка рівня фермерських прибутків. Вона визначає не стільки рівень ринкових цін, скільки нижній рівень доходів фермерів. Ця категорія цін не функціонує безпосередньо на ринку, а використовується в розрахунках працівників відповідного апарату цінового регулювання для встановлення рівня

компенсаційної цінової надбавки. Остання обчислюється як різниця між цільовою ціною та ціною реалізації або заставною ціною ТКХ. Характер такої надбавки проявляється насамперед у тому, що вона компенсує фермеру різницю при реалізації продукції на ринку за цінами, що нижчі від цільових. Механізм компенсації на практиці існує у формі прямих урядових платежів.

Механізм державного регулювання процесу ціноутворення на сільськогосподарську продукцію в Австрії передбачає суто державне регулювання та регулювання в межах системи соціального партнерства. Державне регулювання в Австрії започатковане у післявоєнний період і було зумовлене кризовим станом економічної системи. Основою ж сучасного державного регулювання є закон, прийнятий у 1976 році. Згідно з цим законодавчим актом міністр економіки має право встановлювати максимальний та мінімальний рівень цін на сільськогосподарську (і не лише) продукцію. Відповідно до цього ж закону міністр має право запровадити на термін до 6 місяців регульовані ціпи як з власної ініціативи, так і у випадку, коли є офіційно зафіксоване колективне звернення цілого ряду відповідних громадсько-політичних професійних та урядових організацій щодо необґрунтованого підвищення цін.

Розділ XIII. РОЗШИРЕНЕ ВІДТВОРЕННЯ ТА РОЗПОДІЛ ВАЛОВОГО ДОХОДУ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

13.1. Економічна суть та особливості розширеного відтворення

Об'єктивно викликані в Україні ринкові перетворення у господарському комплексі, зміна форм власності, проголошення стратегії переходу до ефективної соціально орієнтованої ринкової економіки закономірно вимагають вивчення процесу виробництва і відтворення – постійного повторення відновлення, розширення і технічного вдосконалення суспільного виробництва.

Всяке відтворення є відтворенням матеріальних благ або сукупного суспільного продукту, що обов'язково зв'язано з використанням засобів і сил природи. Одночасно проходить відтворення робочої сили і виробничих відносин.

Відтворення включає виробництво, розподіл, обмін, споживання і нагромадження. Темпи відтворення, його характер і масштаби визначаються способом суспільного виробництва і залежать від абсолютних розмірів нагромадження. Існують два типи відтворення: просте і розширене. При простому відтворенні відбувається повторення процесу виробництва в тому самому розмірі. Воно не забезпечує приросту нагромаджень.

Розширене відтворення характеризується постійним зростанням процесу виробництва, його технічним і технологічним вдосконаленням. Розширене відтворення має дві форми (два шляхи) – екстенсивну та інтенсивну.

Екстенсивне відтворення здійснюється на основі додаткових трудових і природних ресурсів, засобів виробництва на попередній технологічній основі.

Для сільського господарства основною формою розширеного відтворення є інтенсифікація виробництва при підвищенні ефективності матеріальних, трудових і грошових затрат.

Розрізняють два види інтенсивного розширеного відтворення: фондомісткий, коли ріст продуктивності досягається шляхом збільшення ваги засобів виробництва (виробничих основних фондів) у затратах на одиницю продукції; фондозберігаючий, при якому підвищення продуктивності праці супроводжується економією матеріальних затрат і засобів виробництва (виробничих основних фондів) на одиницю продукції.

Факторами розширеного відтворення інтенсивного типу є також поліпшення якості роботи і продукції, скорочення витрат, обов'язкове дотримання технологічної дисципліни, нормативів, підвищення кваліфікації, професійного рівня, компетентності і відповідальності робітників.

Суть процесу відтворення однакова в усіх галузях, проте в сільському господарстві він має специфічні особливості. Тут економічні процеси переплітаються з природними процесами розвитку рослин і тварин, що зумовлює залежність темпів і пропорцій відтворення багаторічних насаджень,

продуктивної і робочої худоби не тільки від економічних ресурсів господарства, а й від природних строків вирощування рослин і тварин.

Основним засобом виробництва в сільському господарстві є земля. Якість і родючість землі при рівних інших умовах, визначає урожайність сільськогосподарських культур, а значить і ефективність виробництва в цілому. Тому процес відтворення в цій галузі має бути спрямований на розширене відтворення родючості ґрунту, посиленні уваги до економічних проблем.

Особливість відтворення в сільському господарстві полягає в тому, що значну частину основних і оборотних фондів сільськогосподарські підприємства одержують не через сферу обігу, а виробляють безпосередньо в господарстві: забезпечують себе худобою, багаторічними насадженнями (основні фонди), насінням, кормами, органічними добривами (оборотні фонди). Значить, процес відтворення залежить від організованості, рівня господарювання і результатів діяльності підприємства.

Крім того на процес відтворення має вплив сезонність виробництва, яка зумовлює різницю між робочим періодом і періодом виробництва. Це вимагає такої організації виробництва, яка б згладжувала сезонність використання трудових ресурсів, засобів виробництва.

Результати сільськогосподарського виробництва залежать від кліматичних умов, які в різні роки і в різних зонах неоднакові.

Негативний вплив цих умов людина зменшує шляхом виведення нових сортів, поліпшення культури землеробства, меліорації земель.

Істотні відмінності сільського господарства від інших в господарському комплексі – в галузевому поділі. Дві основні галузі – рослинництво і тваринництво, включають в себе галузі по виробництву окремих видів продукції (бджільництво, свинарство і т. д.).

В сільському господарстві створюється продукція, яка одночасно виступає в ролі засобів виробництва і предметів споживання. В зв'язку з цим необхідно дотримуватись вимог випереджаючого росту виходу продукції, що відноситься до засобів виробництва (насіння, корми, органічні добрива, маточне поголів'я худоби). Крім того, як засоби виробництва, використовується сільськогосподарська сировина в інших галузях, де проходить промислову переробку.

Соціально-економічною особливістю відтворення в сільському господарстві є наявність різних форм власності: державної, колективної і приватної.

Це вносить суттєві зміни в процес розподілу і нагромадження суспільного продукту і в методи організації розширеного відтворення в сільськогосподарських підприємствах різних типів. Проте в цілому процес відтворення в них здійснюється за тими ж законами і переслідує таку ж мету.

Процес відтворення сільськогосподарського виробництва визначається системою показників, об'єднаних у 5 груп, які характеризують:

1. Умови виробництва – землезабезпеченість, фондозабезпеченість, трудозабезпеченість, фондозабезпеченість, коефіцієнт основних фондів (питома

вага основних фондів у загальному розмірі виробничих фондів), коефіцієнт оборотних фондів (питома вага оборотних фондів у загальному розмірі виробничих фондів), соціальні умови (обсяг соціальної інфраструктури на жителя господарства).

2. Використання земельних, трудових і матеріальних ресурсів у процесі виробництва – урожайність, продуктивність тварин, рівень використання техніки, собівартість продукції і послуг.

3. Рівень розвитку, ефективність використання факторів виробництва, ефективність виробництва – рівень виробництва, продуктивність праці, трудомісткість, фондовіддача, норма прибутку, ефективність землі (валовий дохід на 1 га сільськогосподарських угідь), ефективність праці (валовий дохід на 1 л.-д., л.-год.), ефективність фондів (валовий дохід на 1 грн. фондів).

4. Економічну ефективність, окупність виробництва в умовах процесу відтворення і відображають соціально-економічну ефективність – норма рентабельності, норма чистого доходу, коефіцієнт валового доходу (питома вага валового доходу у вартості валової продукції), коефіцієнт споживання (питома вага фонду споживання у валовому доході), коефіцієнт фонду нагромадження (питома вага фонду нагромадження у валовому доході), норма нагромадження і т. д.

5. Процес відтворення факторів виробництва – земельних, трудових і матеріальних ресурсів.

Узагальнюючим показником є темпи зростання валової продукції. Основним джерелом розширеного відтворення є нагромадження. Відтворення і нагромадження – явища нерозривні. В умовах приватизації і переходу до ринку нагромадження відбувається тільки за рахунок власних джерел підприємства, тобто воно може здійснюватися лише тоді, коли виручка від реалізації товарної продукції покриває витрати виробництва і обігу, забезпечує нагромадження, необхідне для приросту виробничих фондів у відповідності з плановими темпами росту продукції.

Отже, процес відтворення в сільському господарстві є складним і економічно важливим. Його не можна розглядати ізольовано від інших галузей господарського комплексу країни.

Процес відтворення в сільському господарстві є складовою частиною відтворення всього господарського комплексу. В цьому головна роль відводиться міжгалузевим зв'язкам: промисловість – сільське господарство і навпаки.

13.2. Валова, товарна і чиста продукція сільського господарства

Валова продукція сільського господарства – це частина валового суспільного продукту, створеного в сільському господарстві, яка характеризує загальний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції.

Розрізняють валову продукцію сільського господарства і валову продукцію сільськогосподарських підприємств.

Валова продукція сільськогосподарських підприємств складається з продукції сільськогосподарських галузей і промислових підсобних підприємств, вартості реалізованих на сторону робіт і послуг, продукції капітального ремонту і капітального будівництва, що здійснюється господарським способом, продукції лісового господарства (вирощування і догляд за лісом, закріпленим за господарством).

Валова продукція сільського господарства складається з продукції рослинництва і тваринництва. До продукції рослинництва відносять продукти, одержані в результаті вирощування сільськогосподарських культур (зерно, цукрові буряки, овочі, картопля, корми, плоди, ягоди, виноград та ін.), а також вартість вирощування багаторічних насаджень (крім лісу) і вартість незавершеного виробництва (різниця на кінець і початок року).

Валова продукція рослинництва не включає заготовлені господарством дикорості плоди і ягоди, на вирощування яких не затрачено живої праці.

Валова продукція тваринництва включає вартість приплоду і приросту живої маси тварин, вартість молока, вовни, меду, воску, яєць та інших продуктів, одержаних в результаті господарського використання тварин, а також продукції риболовства, звірівництва і шовківництва.

У валову продукцію сільського господарства не включають продукти первинної переробки сільськогосподарської продукції (борошно, олія, масло, сухофрукти і ін.), продукти забою тварин (м'ясо, субпродукти, шкіри і т. д.), вилов риби у природних водоймах, продукцію мисливства і лісового господарства.

Обсяг валової продукції сільського господарства по кожному виду окремо визначають в натурі і обчислюють в кілограмах, центнерах, тоннах, штуках. Щоб визначити рівень виробництва чи споживання окремих видів продукції в розрахунку на душу населення по країні, для характеристики рівня продуктивності праці, трудо- і матеріаломісткості продукції використовують відносні показники валової продукції в натуральній формі.

Загальний розмір всієї продукції, що виробляється в господарстві за рік, обчислюють у вартісній формі в поточних або порівнянних цінах (тепер порівнянні ціни 2000 року). Це середньозважені ціни товарної і нетоварної частини валової продукції. Валова продукція в порівняльних цінах використовується для характеристики динаміки фізичного обсягу її виробництва за певний проміжок часу в цілому по сільському господарству або окремих галузях. Порівнянні ціни використовують для виключення впливу коливання поточних цін при обчисленні вартісних показників, що підлягають порівнянню.

Відносні показники валової продукції і в порівнянних цінах характеризують загальний рівень розвитку господарства (вихід продукції на 100 га с.-г. угідь); рівень продуктивності праці (вартість продукції на одного середньорічного робітника або людино-день), фондовіддачу (вартість продукції на 1 грн. фондів), фондомісткість (вартість фондів на 1 грн. продукції); матеріаломісткість (вартість матеріальних затрат на 1 грн. продукції); комплексну оцінку ресурсів

(нормативний вихід валової продукції на 1 га с.-г. угідь з урахуванням наявних ресурсів).

При визначенні валової продукції в поточних цінах товарну її частину оцінюють за фактичними цінами реалізації, а нетоварну — за собівартістю.

Валову продукцію в поточних цінах обліковують для визначення обсягу валового доходу. На основі цього показника визначають вартісну структуру валової продукції.

Продукцію, вироблену в поточному році і використану на виробничі потреби в тому ж господарстві, обліковують в сумі валової продукції двічі. Наприклад, вартість кормів, вироблених у поточному році, обліковують у складі продукції рослинництва, а якщо вони згодовані в цьому ж році худобі, то вартість їх включають і до продукції тваринництва. Такий спосіб обчислення валової продукції називають валовим оборотом. В сільському господарстві валовий оборот і валова продукція рівні, оскільки обсяг валової продукції обчислюється за методом валового обороту.

Вся валова продукція, вироблена в господарстві, поділяється на дві частини: одна використовується в господарстві і споживається населенням, друга — складає товарну продукцію. До складу товарної продукції включають всю продукцію, продану державі, заготівельним організаціям, на ринку, у власних магазинах і ларках, за бартерними угодами, окремим особам, залученими для роботи зі сторони, реалізовану в рахунок оплати праці.

Товарну продукцію, як і валову, оцінюють в поточних або порівняльних цінах.

За даними обсягу валової і товарної продукції обчислюють рівень товарності – це процентне відношення товарної продукції до валової:

$$T = \frac{П_т}{П_в} * 100,$$

де Т – рівень товарності,

Пт – товарна продукція,

Пв – валова продукція.

Якщо рівень товарності визначається по окремих видах продукції, або обсяг її може бути виражений в натуральних або вартісних показниках, при цьому валову і товарну продукцію оцінюють в однакових цінах. Найвищу товарність мають ті види сільськогосподарської продукції, які не беруть участі у наступному процесі відтворення і менше використовують для інших внутрішньогосподарських потреб. Це продукція технічних культур (цукрові буряки, льоноволокно), овочі, плоди і ягоди, деякі види тваринницької продукції.

Рівень товарності визначають також за показником кількості або вартості товарної продукції з розрахунку на 1 га земельної площі (посіву, орної землі). Наприклад, кількість проданого зерна на 1 га зернових культур, або на 1 га земель.

Вироблена в сільськогосподарських підприємствах валова продукція протягом року підлягає розподілу. Головна мета розподілу – забезпечити

відтворення в процесі виробництва засобів виробництва і створити достатню матеріальну базу для виробництва в наступні періоди. Розрізняють розподіл валової продукції в натуральній і вартісній формах.

В натуральній формі – це засоби виробництва (сировина для переробних галузей, насіння, корми, робоча і продуктивна худоба і т. д.) і предмети споживання (готова до використання продукція рослинництва і тваринництва).

У вартісній формі, як правило, з валової продукції, в першу чергу, відшкодовують матеріальні витрати на її виробництво (амортизаційні відшкодування на основні засоби виробництва, витрати на насіння, корми, добрива, нафтопродукти, витрати на поточний ремонт та інше). Цю частину вартості валової продукції називають фондом заміщення (с).

Частина вартості валової продукції, створеної живою працею працівників виражає заново створену вартість і називається чистою продукцією або валовим доходом (v+m).

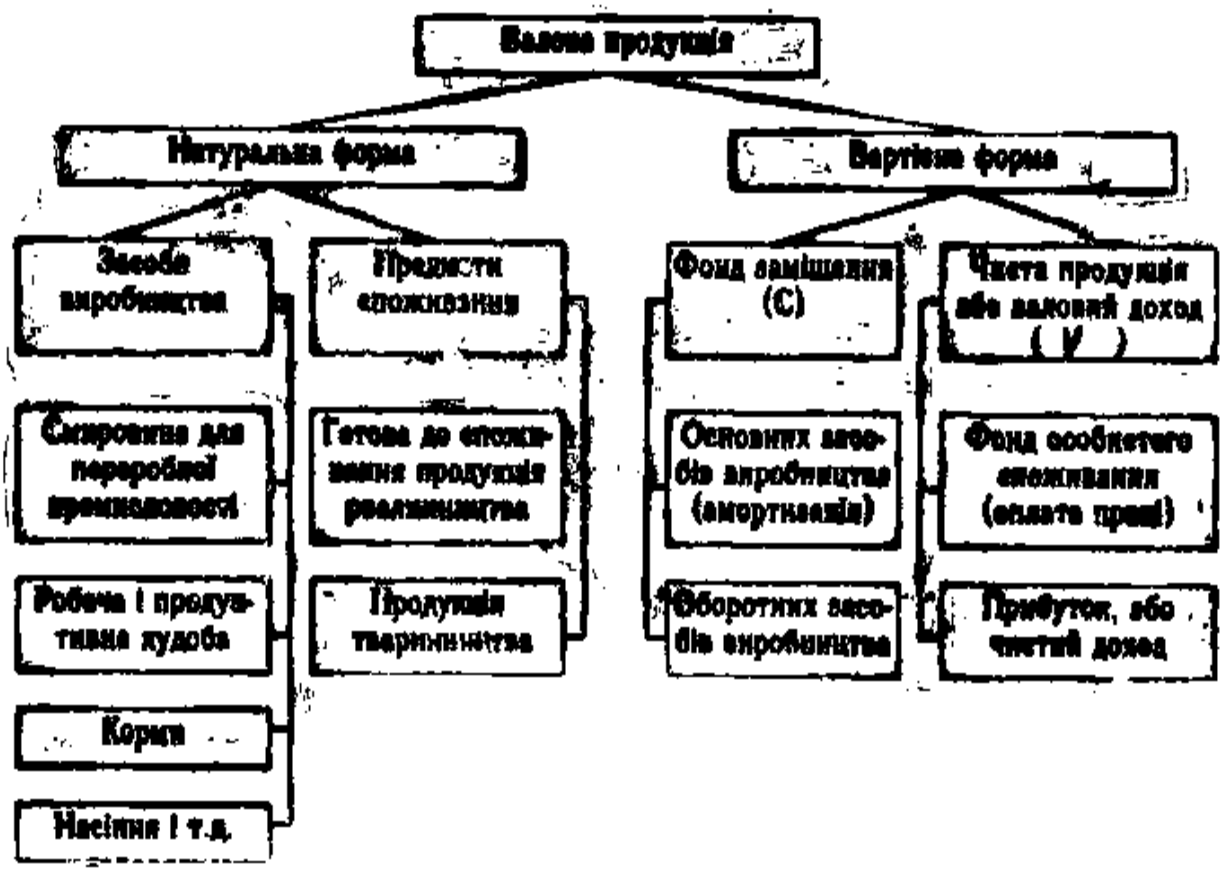

Рис. 13.1. Схема розподілу валової продукції сільськогосподарських підприємств

В сучасних умовах розвитку сільського господарства показник чистої продукції набирає все більшого значення як показник обсягу виробництва і оцінки результатів виробничої діяльності сільськогосподарських підприємств, незалежно від форм власності і господарювання. У зв'язку з тим, що чиста продукція виключає повторний облік предметів праці, вона виступає в якості одного з важливих елементів протизатратного механізму.

Різниця між чистою продукцією і валовим доходом в тому, що чиста продукція характеризує величину заново створеної вартості безпосередньо на стадії виробництва, а валовий дохід відображає її з урахуванням реалізації. Але у зв'язку з тим, що в господарській практиці обидва ці показники визначають шляхом віднімання із вартості валової продукції матеріальних затрат по цінах, а не безпосередньо по вартості, то суттєвої кількісної різниці між ними немає.

Чиста продукція більше підходить для визначення динаміки фізичного обсягу виробництва, продуктивності праці, фондовіддачі, тобто в тих випадках, коли потрібні розрахунки в порівняльних цінах.

В поточній господарській діяльності підприємств важливий валовий дохід, який відображає реалізовану частину заново створеної вартості.

При розрахунку валового доходу товарна продукція сільського господарства оцінюється за фактичними цінами реалізації: нетоварна – за собівартістю: спожиті оборотні засоби (насіння, корми, нафтопродукти, електроенергія, вода, дрібний інвентар і ін.) – за цінами придбання або собівартістю виробництва.

Розмір валового доходу в сільському господарстві залежить від обсягу виробленої продукції, цін на неї і величини матеріальних затрат. Він характеризує ефективність використання живої праці і засобів виробництва.

13.3. Розподіл валового доходу та прибутку в сільськогосподарських підприємствах

Сьогодні в умовах пореформеного розвитку аграрних підприємств роль валового доходу, як головного джерела відтворення робочої сили і формування необхідних нагромаджень, значно зростає. Він характеризує рівень ефективності сільськогосподарського виробництва, відображає економічні відносини з державою, іншими підприємствами щодо виробництва і розподілу і є складовою частиною національного доходу держави.

Валовий дохід сільськогосподарських підприємств складається з двох частин. Перша – фонд споживання, який є основною для відтворення робочої сили, забезпечує необхідний рівень життя і добробуту працівників. Розмір фонду оплати праці визначають відповідно до Положення про оплату праці, прийнятого в господарстві.

За рахунок одержаного валового доходу сільськогосподарські підприємства проводять відрахування в централізований державний фонд соціального страхування і соціального забезпечення відповідно до діючого законодавства.

Розподіл валового доходу на виробничий і соціальний розвиток, а також на оплату праці є виключно правом загальних зборів членів колективного сільськогосподарського підприємства.

Друга частина валового доходу, що залишається після оплати праці і відрахувань, становить чистий дохід аграрного підприємства. Розрізняють чистий дохід, створений протягом року, і реалізований. Реалізований чистий дохід відповідає прибутку підприємства. Якщо чистий дохід характеризує всю

вартість додаткового продукту, то прибуток – тільки ту його частину, яку одержують при реалізації товарної продукції.

Прибуток (або збиток) є основним показником результатів виробничо-фінансової діяльності підприємства, який характеризує сталість, платоспроможність, конкурентоспроможність, перспективність діяльності підприємства, рівень господарювання.

Він складається з результату від реалізації продукції (робіт і послуг), основних засобів, нематеріальних активів, цінних паперів, валютних цінностей та інших видів фінансових ресурсів, прибутку від орендних (лізингових) операцій, а також від позареалізаційних операцій.

Прибуток або збиток від реалізації продукції (робіт, послуг) визначається як різниця між виручкою від реалізації продукції та сумами нарахованого (сплаченого) податку на добавлену вартість (ПДВ), акцизного збору, ввізного митного збору, інших обов'язкових зборів і платежів, передбачених законодавством, а також сумами витрат, які включаються у собівартість реалізованої продукції (робіт, послуг).

Загальна сума прибутку або збитку за звітний період називається балансовим прибутком.

Якщо підприємство створює за рахунок чистого прибутку фонди економічного стимулювання і спеціального призначення, то зазначені витрати відшкодовуються за рахунок відповідних фондів.

Розподіл частини чистого доходу (прибутку) по індивідуальних паях є виключно правом загальних зборів колективу. Тільки збори встановлюють процентну ставку від суми чистого прибутку для виплати дивідендів.

Отже, валовий дохід і прибуток є фокус, в якому відображаються всі складові ефективності господарської діяльності підприємства: продуктивність праці та її оплата; матеріаломісткість продукції і зниження собівартості; вплив якості продукції через ціну, збільшення розміру прибутку або доходу. Їх величина в значній мірі залежить від обґрунтованості рівня закупівельних цін на продукцію і правильного їх співвідношення на окремі види.

Важкий економічний і фінансовий стан сільськогосподарських товаровиробників ускладнився через порушення паритету цін. Ціни на сільськогосподарську продукцію зростали значно нижчими темпами, ніж на промислову продукцію і послуги, що надавалися сільському господарству. За останні 8 років зросли відповідно у 19,4 тис. і 4,5 тис. разів.

Реформування відносин власності в агропромисловому секторі виробництва України створює потужний сектор, який є економічною основою подальших кардинальних перетворень. Важлива роль при переході до ринку відводиться розвитку суб'єктам підприємницької діяльності (бізнесу), які існують на орендній, акціонерній власності, спільному партнерстві, колективній власності (фермерські господарства, малі підприємства, кооперативи, акціонерні товариства і т. д.).

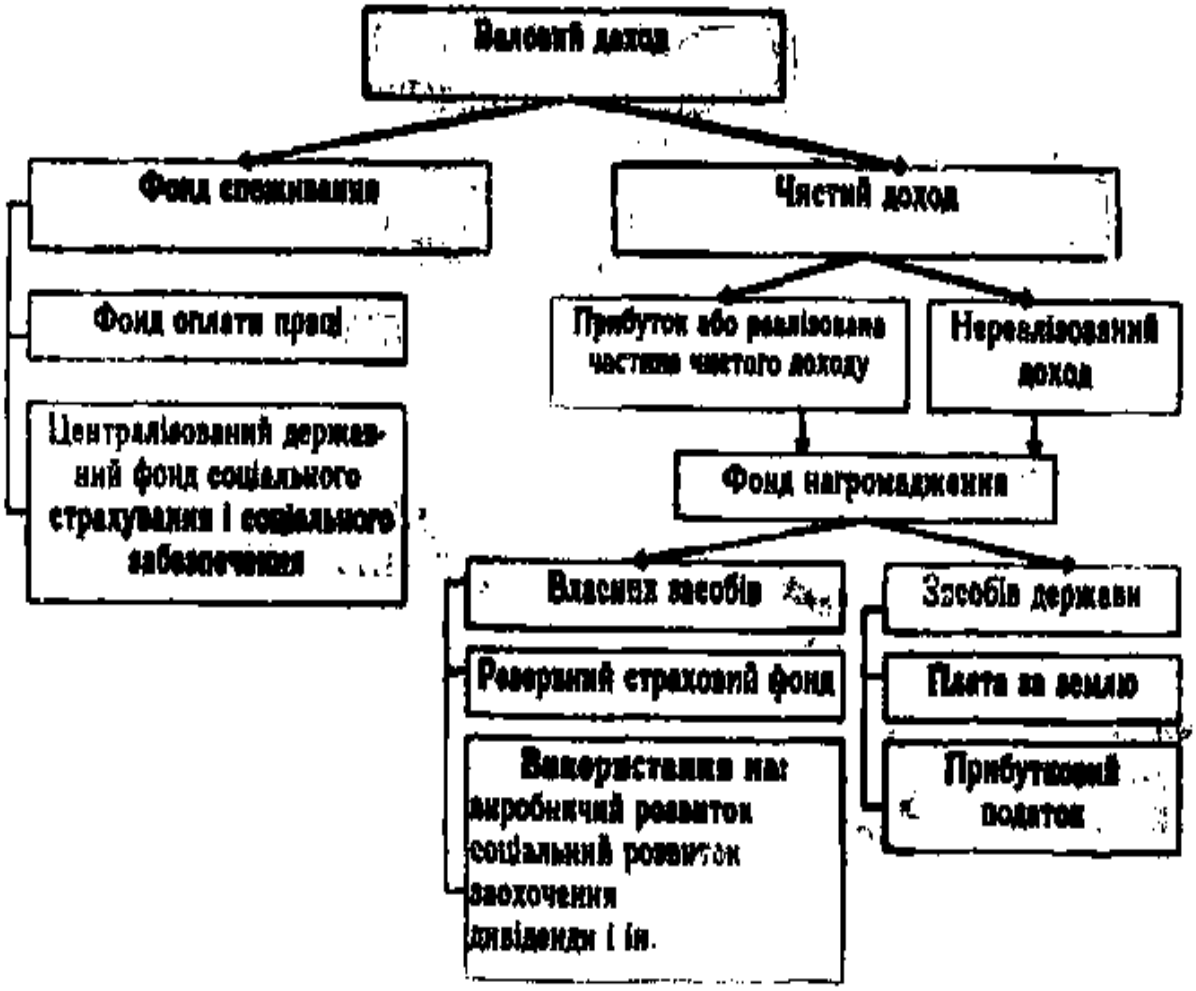

Рис. 13.2. Схема розподілу валового доходу підприємства

Внаслідок використання права власності підприємець отримує доход. Правове регулювання створення і використання доходу здійснюється за спеціальними законодавчими актами: «Про підприємницьку діяльність», «Про оподаткування».

Власником підприємницького доходу може бути приватна особа, колектив і держава. Вони визначаються Статутом підприємства або Засновницьким договором.

Підприємницький доход визначається як різниця між валовим доходом від різних видів підприємницької діяльності у грошовій чи натуральній формі та документально підтвердженими витратами, що пов'язані з отриманням доходу. В підприємницький доход включаються доходи від дольової участі в прибутках спільного підприємства, дивіденди по акціях, відсотки по депозитних сертифікатах та інших цінних паперів комерційних банків, доходи від індивідуальної трудової діяльності тощо. Дивіденди по цінних паперах, що випускаються державою згідно з Законом «Про прибутковий податок», підприємницьким доходом не вважаються і не підлягають оподаткуванню.

В засновницьких документах передбачається обов'язкове відрахування від прибутку, який залишається у розпорядженні підприємства, до визначення підприємницького доходу. До таких першочергових відрахувань відноситься

відрахування до страхового фонду. Щорічно в цей фонд направляється 5 % прибутку, що залишається в розпорядженні підприємства. Відрахування проводять до тих пір, поки сума цього фонду не досягне 10-20 % статутного фонду, далі підтримується на цьому рівні. Наявність страхового фонду допомагає уникнути банкрутства при нестабільній економічній ситуації.

В числі першочергових відчислень передбачаються відрахування з прибутку до фонду соціального розвитку підприємства. Основою його формування повинна бути угода із профспілковими органами колективу підприємства або трудові контракти з конкретними найманими працівниками. Створення таких фондів є доцільним, оскільки держава не в силі забезпечити навіть мінімальні соціальні гарантії найманому працівнику. Розмір цього фонду не перевищує 1 % від прибутку, що залишається у розпорядженні підприємства.

Після відрахувань з прибутку до вищезгаданих фондів, залишається загальна сума підприємницького доходу. Вона розподіляється серед всіх засновників підприємства. У практиці вільного підприємництва існує декілька способів розподілу підприємницького доходу, які ще вивчаються, вдосконалюються стосовно конкретних умов.

Підприємницький доход в обов'язковому порядку підлягає оподаткуванню відповідно до Законів України «Про прибутковий податок з громадян» та «Про оподаткування прибутку підприємств». Лише після цього підприємницький доход повністю надходить у розпорядження підприємця і набуває форми чистого прибутку.

13.4. Якість продукції та її вплив на збільшення доходів

Серед найважливіших проблем підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, мабуть, найбільш гострою і невідкладною є якість продукції і робіт.

Висока якість продукції і роботи – це один з вирішальних факторів досягнення найвищих кінцевих результатів виробництва, забезпечення ресурсозбереження, гарантія конкурентоспроможності продукції на ринку.

Підвищення якості продукції – це одночасно і вирішення проблеми кількості. Наприклад, підвищення жирності молока, зниження фізичної забрудненості цукрових буряків впливають на збільшення залікової ваги, а підвищення цукристості буряків збільшує вихід цукру з 1 гектара посіву.

Якість сільськогосподарської продукції визначається своєрідними особливостями, у зв'язку з чим вона може мати характер кінцевої продукції (молоко, овочі, фрукти), проміжної (насіння, корми) і як сировина для переробної промисловості.

Якість продукції – це важлива економічна категорія, що тісно пов'язана із взаємовідносинами людей в процесі виробництва і споживання продукції. Вона залежить від цілого ряду факторів, що характеризують якість виробництва і виробничі ресурси. Наприклад, якість ґрунтів і кліматичні умови визначають для

господарства не лише набір культур у сівозміні, але й впливають на якість вирощеної продукції, її кількість.

Використання насіння районованих сортів високих посівних якостей дозволяє не тільки підвищити урожайність сільськогосподарських культур, але і їх якість. На підвищення якості продукції тваринництва, збільшення кількості впливає якість кормів, поголів'я.

Крім цього, краща якість матеріальних ресурсів впливає на зниження трудомісткості, фондомісткості і матеріаломісткості продукції, що веде до скорочення витрат виробництва.

Виробництво кращої продукції вимагає додаткових затрат на одиницю продукції, на 1 га посіву, чи голову тварин. Тому все більшого значення набирає проблема визначення економічного ефекту від поліпшення якості продукції. Критерієм економічної ефективності таких заходів є перевищення додаткових доходів від реалізації продукції вищої якості над додатковими затратами.

Підвищення якості продукції – це підвищення якості роботи, якості праці.

Якість роботи – це узагальнюючий показник, який поєднує такі виробничо-економічні фактори: чітка організація виробництва, дотримання технологій, економне витрачення сировини, матеріалів, господарське ставлення до техніки, взаємоповага в праці.

Якість праці – це здатність фізичної і розумової діяльності людини задовольнити потреби суспільного виробництва в праці до її кваліфікації. Це здійснюється через реалізацію набутих знань, навиків, поглядів, прийомів роботи відповідно до своєї професійної, загальноосвітньої і спеціальної підготовки. Такий рівень трудової діяльності визначає культуру виробництва.

Якість продукції – це кінцевий результат, що не тільки складається з багатьох виробничо-економічних факторів, а й охоплює широке коло моральних проблем. Перше, від чого залежить її показник у цілому – це совість людини, рівень свідомості, розуміння свого обов'язку. Другою умовою є сувора відповідальність керівництва за організацією роботи, чітке уявлення ним усіх виробничих процесів – від планування до кінцевих результатів роботи. Тобто якість роботи визначається рівнем професіоналізму.

Питання якості ніколи раніше не стояло для виробництва так гостро. Це зумовлено, перш за все, змінами форм власності, появою конкуренції і необхідністю економічного споживання. На ринку з'являється багато різноманітних товарів, але вони далеко не всі задовольняють смаки сучасних покупців. Основна особливість нашого стану розвитку економіки й полягає саме в тому, що поряд з кількісними показниками на перший план виходять вимоги бездоганності до товарів та послуг: з новою силою розгортається конкурентна боротьба і за розширення асортименту, і за підвищення якості продукції.

Вихід з такої ситуації – це реальна орієнтація на споживача, використання різноманітних методів вивчення ринку, аналіз попиту і споживання, виявлення вимог і реакції покупців на якість та асортимент продукції. Отже, виробництво високоякісної сільськогосподарської продукції вимагає постійного вдосконалення

технологій, організації праці, росту рівня кваліфікації майстерності безпосередніх виробників, запровадження нових сортів культур і порід тварин, підвищення загальної культури виробництва.

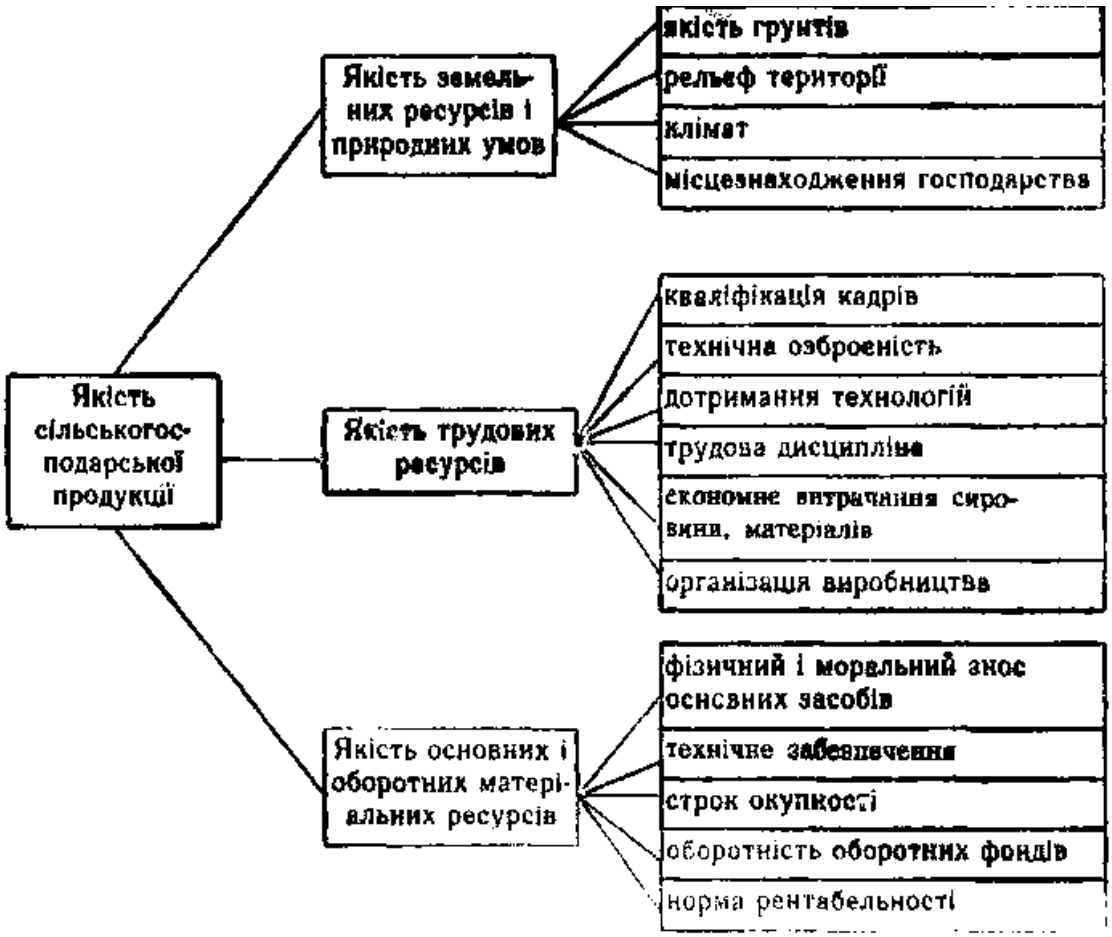

Рис. 13.3. Схема формування якості сільськогосподарської продукції

Основні якісні ознаки, яким повинна відповідати сільськогосподарська продукція, визначаються стандартами: ДСТУ – державні стандарти України, ГСТУ – галузеві стандарти, СТТУ – технічні і СТП – стандарти підприємств.

Стандартизація в сільському господарстві дозволяє регламентувати і більш ефективно вирішувати проблеми спеціалізації виробництва і сортового районування, визначати найбільш раціональні способи виробництва і переробки продукції.

Якість продукції або відповідність її встановленому стандарту в межах держави, визначається і регламентується відповідною сертифікацією. Сьогодні – це один з головних засобів контролю за дотриманням стандартів і підвищення якості продукції.

В стандартизації і сертифікації продукції знаходять своє відображення, з одного боку, вимоги населення до якості продукції, з другого боку – рівень розвитку виробництва, перспективи розвитку сільського господарства і переробної промисловості.

14.1. Поняття про ефективність виробництва

Основною проблемою людства є розв'язання суперечності між всезростаючими потребами і відносно обмеженими можливостями (ресурсами). Повністю розв'язати названу суперечність неможливо, оскільки потреби мають властивість зростати безмежно (задоволення потреб одного рівня породжує потреби вищого рівня), а ресурси характеризуються відносною щодо потреб обмеженістю або рідкістю. Мова може йти лише про згладжування ступеня невідповідності між обмеженими ресурсами і всезростаючими потребами. Існує лише один шлях розв'язання цієї проблеми: ефективне, раціональне використання ресурсів. Іншого людство поки що не придумало. Тобто найважливішим його завданням є вести виробництво якомога ефективніше. Таким чином, ефективність виробництва – надзвичайно важлива і разом з тим складна, багатогранна економічна категорія. Аграрні підприємства в процесі виробництва використовують в певному співвідношенні чотири групи ресурсів (факторів): основні засоби, землю, оборотні засоби, робочу силу. Споживаючи їх в процесі виробництва, отримують певні споживні вартості. Тобто, будь-яке виробництво передбачає певні витрати ресурсів і отримання певних результатів. Але на однакову кількість спожитих (використаних) ресурсів підприємства, як правило, отримують різні за величиною результати. В такому разі кажуть, що підприємства ведуть виробництво з різною ефективністю.

Отже, ***ефективність*** – це економічна категорія, що відображає співвідношення між одержаними результатами виробництва і витраченими на їх досягнення ресурсами. Іншими словами, йдеться про віддачу ресурсів. Схематично ефективність виробництва можна зобразити наступним чином

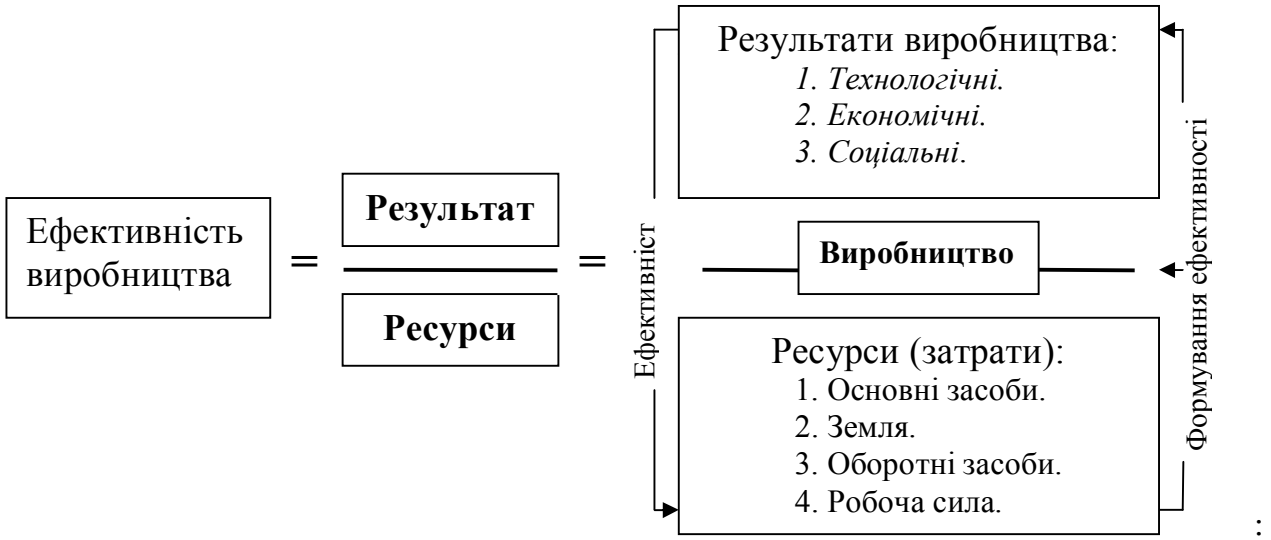

Рис. 14.1. Схематичне зображення ефективності виробництва

І ресурси, і результати виробництва можуть бути представлені у різних формах. Зокрема, *ресурси* – а) застосовувані (авансовані), тобто за їх повною первісною (переоціненою) вартістю; б). спожиті, тобто за частиною їх вартості у формі виробничих витрат; *результати* – а) у натуральній формі, б) у вартісній; в) у соціальній формі. Співставлення таких різноманітних форм представлення ресурсів і результатів виробництва породжує систему видів і показників ефективності. Тобто ефективність виробництва не можна охарактеризувати якимось одним інтегральним показником, а їх *системою*.

Стосовно специфіки сільськогосподарського виробництва, варто розрізняти такі види ефективності: технологічну, економічну і соціальну.

Технологічна ефективність – це результат, що сформувався внаслідок такої взаємодії факторів виробництва, яка забезпечила певну продуктивність живих організмів (рослин і тварин), які використовуються в сільському господарстві впродовж всього періоду виробництва як засоби виробництва.

Показники технологічної ефективності:

1. В рослинництві: а) врожайність сільськогосподарських культур (за результат приймається валовий збір кожної культури і цей результат зіставляється з ресурсом – з посівною площею даної культури); б) основні параметри якості рослинницької продукції – вміст в зерні білка, в цукрових буряках – цукру, в картоплі – крохмалю, в насінні соняшнику – олії тощо (такий біологічний результат можна також зіставляти з ресурсом - посівною площею даної культури, помноживши врожайність останньої на коефіцієнт (норму) виходу відповідної органічної речовини).

2. В тваринництві: а) продуктивність худоби і птиці – надій молока на корову, приплід телят на сто корів, вихід поросят на свиноматку, несучість курей, настриг вовни на одну вівцю, середньодобові прирости живої маси худоби та птиці, тощо (за результат діяльності підприємства тут приймають вироблену продукцію, а за ресурс, з яким зіставляється цей результат, – поголів'я тварин); б) основні параметри якості тваринницької продукції – вміст жиру і білка в молоці, категорія вгодованості тварин (худа, нижче середня, середня, вища), якість вовни тощо.

Показники технологічної ефективності відображають, як бачимо, специфіку сільськогосподарського виробництва, пов'язану з використанням у цій галузі специфічного засобу виробництва – землі, а також живих організмів як засобів виробництва. Названі показники можна оцінювати в динаміці, в порівнянні з середніми показниками по галузі, регіону, країні, з кращими господарствами. При цьому виявляються резерви зростання технологічної, а, значить, і економічної ефективності, оскільки досягнутий рівень технологічної ефективності досить істотно впливає на економічну ефективність виробництва, насамперед через існування так званих постійних витрат, які з розрахунку на одиницю площі і голову тварин в короткостроковому періоді є незмінними, а, отже, зростання технологічної ефективності призведе до зниження собівартості і зростання прибутковості виробництва.

Економічна ефективність – це співвідношення між результатами виробництва і ресурсами, що відображає в першу чергу окупність, дохідність, прибутковість використання ресурсів і виражене, як правило, у вартісних показниках ефективності. При цьому можливі три варіанти даного співвідношення: а) ресурси і результати вражені у вартісній формі; б) ресурси – у вартісній, а результати – у натуральній формі; в) ресурси – у натуральній, а результати – у вартісній формі.

Всі показники будуються переважно таким чином, щоб вони повністю розкривали дві взаємопов'язані і взаємодоповнюючі результативні сторони діяльності агарних підприємств – *раціональність використання землі* через показники загального ефекту, приведені до одиниці сільськогосподарських угідь і *економічність виробництва*, показники якої розкривали б якою ціною досягнуто цей ефект. Приміром, важливо не тільки виявити рентабельність виробництва, яка є основою конкурентної позиції підприємства, а й встановити валове виробництво соціально важливої сільськогосподарської продукції на 100 га сільськогосподарських угідь. Таким чином, виміряти економічну ефективність одним показником неможливо. Лише система показників здатна адекватно відобразити таке багатогранне явище, яким є економічна ефективність виробництва.

До *системи показників економічної ефективності* діяльності аграрних підприємств можна віднести, зокрема, наступні показники:

1. Маса прибутку (доходу) на 1 га сільськогосподарських угідь.
2. Рентабельність виробництва, рентабельність продаж.
3. Норма прибутку.
4. Собівартість продукції.
5. Ціни реалізації і якість продукції.
5. Продуктивність праці.
6. Фондовіддача (фондомісткість).
7. Матеріаловіддача.
8. Землевіддача (виробництво валової продукції, доходу на 1 га угідь).
9. Інші часткові показники окупності авансованого капіталу (коефіцієнти ефективності додаткових вкладень в авансований капітал, ефективності додаткових поточних виробничих витрат, окупності прибутком додаткових поточних витрат тощо).

Всебічну оцінку ефективності виробництва дають насамперед показники дохідності (прибутковості): маса прибутку, норма прибутку, рентабельність. Вони акумулюють не лише економічну, технологічну і соціальну ефективності, а й вплив усіх факторів – природних, економічних, організаційно-господарських і, що особливо важливо, відбивають дію зовнішнього середовища, яке суттєво впливає на підприємство, хоча останнє впливати відповідно на нього не може. Дані показники потребують окремого поглибленого спеціального розгляду.

Соціальна ефективність – це такий результат виробничого використання ресурсів, що забезпечує належні умови для повноцінного відтворення трудового

потенціалу, покращання соціальних параметрів праці і проживання людей. Йдеться про різні види доходів та соціальних умов (зарплата, дивіденди, наявність і доступність дитсадків, шкіл, навчальних закладів, робочих місць з належними умовами праці, торгових і побутових точок, медичних, культурних і духовних закладів тощо), які переважно є наслідками виробничої діяльності і забезпечують можливості для відтворення населення, здобуття освіти, фаху, зайнятості, покращання умов праці і проживання, збереження здоров'я, проведення дозвілля, задоволення культурних, духовних запитів і таке інше. Соціальна ефективність є, по суті, похідною від економічної ефективності. Визначити її в повному обсязі кількісними показниками не завжди вдається. Але достатню увагу про *рівень соціальної ефективності* можна судити за наступною *системою її показників*:

1. Питома вага прибутку, направлена на соціальний розвиток.
2. Маса прибутку, направлена на соціальний розвиток з розрахунку на одного працівника, на 1 га сільськогосподарських угідь.
3. Розмір заробітної плати в цілому і в розрізі категорій працюючих.
4. Питома вага прибутку, що направляється на дивіденди і розмір дивідендів на одного працівника.
5. Забезпеченість соціальними закладами і послугами відповідно до існуючих нормативів (дитсадочками, школами, медичними закладами, закладами торгівлі, громадського харчування і побутового обслуговування, рівень газифікації, водопостачання, забезпечення житлом тощо).
6. Рівні зайнятості і безробіття.
7. Питома вага працівників, зайнятих важкою фізичною ручною працею.
8. Питома вага працівників, що отримали допомогу на оздоровлення і т.д.

Названі індикатори соціальної ефективності варто аналізувати в динаміці, в порівнянні з іншими підприємствами, що знаходяться в аналогічних умовах, з іншими населеними пунктами і регіонами.

Слід також мати на увазі, що соціальна ефективність має і зворотний зв'язок: високий її рівень помітно сприяє зростанню економічної ефективності.

14.2. Прибутковість (дохідність) підприємства як основний показник його економічної ефективності. Рентабельність виробництва.

Виходячи з суті економічної ефективності, що полягає у співвідношенні між витратами ресурсів і отриманими результатами, найбільш повно її характеризують показники прибутковості (дохідності). При цьому потрібно розрізняти поняття прибутковість і дохідність, які хоч і близькі за економічним змістом, але не тотожні. Дохідність вираховується по виробленій продукції, а прибутковість – по реалізованій. Якщо прибуток – це різниця між виручкою (ціною) і затратами на реалізовану продукцію, то дохід є різницею між вартістю усієї виробленої продукції і затратами на виробництво всієї продукції. Зрозуміло, в умовах ринкових відносин особлива роль відводиться прибутку, як

основному чиннику завоювання конкурентних переваг, джерелу розширеного інвестиційно-інноваційного відтворення та соціального розвитку. Працювати прибутково означає не лише покривати виручкою витрати на спожиті ресурси, але й отримувати належні прибутки.

Прибутковість, а, значить, і економічну ефективність виробництва в сільськогосподарському підприємстві найбільш повно характеризують наступні *показники:* рівень рентабельності (збитковості); норма прибутку; маса прибутку, приведена до одиниці сільськогосподарських угідь.

1. *Рентабельність* – це явище, що характеризує економічну ефективність виробництва і має місце, коли підприємство за рахунок грошової виручки від реалізації продукції (послуг) повністю відшкодовує витрати на її виробництво і отримує прибутки. Відповідно, *збитковість* має місце тоді, коли підприємство не покриває вартість витрачених ресурсів на виробництво продукції (послуг). Для вимірювання рентабельності застосовують показник – рівень рентабельності.

Рівень рентабельності (Р) – це процентне відношення суми валового прибутку від реалізації продукції (П) до виробничої собівартості цієї продукції (С), тобто до виробничих витрат на реалізовану продукцію:

$$P = \frac{П}{C} \cdot 100$$

Рівень рентабельності вказує на ступінь віддачі спожитих в даному році ресурсів прибутками. Приміром, рівень рентабельності 58 % засвідчує, що підприємство за рахунок одержаної грошової виручки повністю відшкодувало витрати виробництва на реалізовану продукцію і додатково отримало на кожну гривну цих витрат по 0,58 грн. прибутку. Тобто, кожна гривна виробничих витрат (спожитих виробничих ресурсів) принесла 58 копійок чистого прибутку.

У тих випадках, коли грошова виручка від реалізації продукції не покриває витрати на її виробництво, визначають показник ***рівня збитковості*** (Зб) як процентне відношення суми збитку (З) до собівартості цієї продукції (С):

$$Зб = З/С \times 100$$

Рівень рентабельності можна також визначити наступним чином. Спочатку визначають *коефіцієнт віддачі* витрат товарною продукцією (КВтп), як різницю від ділення вартості товарної продукції за поточними цінами реалізації (ТП) на витрати на цю продукцію (С): КВтп = ТП/С. Звідси *рентабельність* можна розрахувати і так: Р = (ТП – С) / С × 100, або так Р = (КВтп – 1) × 100.

2. *Норма прибутку*. Показниками рівня рентабельності, які відображають віддачу лише спожитих виробничих ресурсів, не можна в повній мірі охарактеризувати ефективність виробництва. Адже в такому разі не робиться оцінка використання всього авансованого капіталу, що бере участь у виробництві у формі застосовуваних основних і оборотних фондів. Тому для визначення ефективності використання основних і оборотних фондів застосовують показник норми прибутку.

Норма прибутку (Н) – це процентне відношення суми валового прибутку від реалізації продукції (П) до суми середньорічних вартостей основних виробничих фондів (Фос) і оборотних фондів (Фоб):

$$H = \frac{П}{Ф_{ОС} + Ф_{ОБ}} \cdot 100$$

Показник норми прибутку, з економічної точки зору, засвідчує величину грошових одиниць прибутку, яку приносить кожна грошова одиниця функціонуючих виробничих фондів.

Норма прибутку є достатньо важливим показником ступеня економічної ефективності сільськогосподарського виробництва. Адже і фондозабезпеченість, і, особливо, фондомісткість підприємств, галузей і окремих виробництв досить різна. Тобто, фонди можуть застосовуватись більш чи менш раціонально. А тому часто однаковий рівень рентабельності (ефективності спожитих фондів) підприємств не створює ще рівних умов для забезпечення однакових темпів зростання обсягів виробництва на цих підприємствах, що пояснюється їх різною фондомісткістю. Норма прибутку, до речі, використовується також і як критерій для оцінки ефективності інвестицій.

3. *Маса прибутку приведена*. Рівень рентабельності і норма прибутку разом теж не повністю характеризують результативність господарювання, його економічну ефективність. Якщо користуватися лише показником рівня рентабельності, може скластися невірне уявлення по економічну ефективність, а, значить, і про ступінь вигідності виробництва тієї чи іншої продукції на підприємстві. Адже при однаковому рівні рентабельності чи нормі прибутку, маса чистого прибутку може бути різною. А саме вона, є джерелом і нагромадження і споживання, забезпечує повноцінне відтворення. Тобто, чим вища маса прибутку, тим більше можливостей має підприємство для інвестування на розширення виробництва, для матеріального стимулювання працівників, зміцнення власних позицій на ринку.

Приведена маса прибутку (ПМП) – це обсяг одержаного підприємством валового прибутку (П) з розрахунку на одиницю площі сільськогосподарських угідь (S):

$$ПМП = \frac{П}{S}$$

Названі основні показники економічної ефективності – рівень рентабельності, норма прибутку і приведена маса прибутку – доповнюють один одного , а тому повинні застосовуватися у комплексі. Особливо для характеристики ефективності виробництва *окремих видів продукції,* яка вкрай необхідна для проектування напрямів зростання прибутковості підприємства в цілому. Щоб оцінити, які саме галузі на підприємстві найбільш прибуткові, а які низько дохідні, й на основі отриманих даних розробити проект щодо дальшого вдосконалення галузевої структури і підвищення прибутковості підприємства в цілому, визначають названі показники (крім норми прибутку) окремо по

рослинництву і тваринництву, а також по всіх виробництвах, продукція яких набула товарної форми.

Зокрема, ***по рослинництву*** в цілому визначають рівень рентабельності і приведену масу прибутку від цього комплексу галузей на гектар ріллі. А по кожній культурі слід вираховувати три показники: рівень рентабельності, масу прибутку на гектар посіву і масу прибутку на реалізований центнер продукції.

При цьому слід брати до уваги дві наступні обставини. По-перше, при визначенні прибутковості рослинництва в цілому, потрібно прибуток від рентабельних рослинницьких галузей зменшити на суму збитків від нерентабельних галузей. По-друге, масу прибутку на гектар посіву певної культури (Мк) необхідно визначати з обов'язковим врахуванням коефіцієнту товарності цієї культури (Тк) за формулою:

Мк = Пк / Sк – Тк,

де Пк – маса прибутку від певної культури; Sк – площа посіву даної культури. Такий підхід дає можливість об'єктивно оцінити дохідність галузі. Якщо, для прикладу, з одного гектара цукрових буряків при його стопроцентній товарності отримали 2500 грн. чистого прибутку, а з одного гектара зернових при 50 % рівня товарності без його врахування – лише 1250 грн. то це зовсім не означає, що ефективність зернових вдвічі нижча. Якби половина зерна не використовувалась на насіння, корми та інші внутрігосподарські потреби, а була реалізована, то з одного гектару посівів зернових підприємство отримало б стільки ж прибутку, як з такої ж площі посіву цукрових буряків:

Мзерн. = 1250 / 1,05 = 2500 грн.

По тваринництву в цілому визначають рівень рентабельності і приведену масу прибутку на гектар сільськогосподарських угідь. І знову ж таки: прибуток від рентабельних тваринницьких галузей зменшується на суму збитків нерентабельних. А по окремих тваринницьких галузях вираховують рівень рентабельності, масу прибутку на середньорічну голову і масу прибутку на центнер реалізованої продукції.

В умовах ринкової економіки і конкуренції для оцінки економічної ефективності дуже важливо визначати такий показник як ***рентабельність продаж (Рп)***. Його розраховують за формулою: **Рп = П / ТП – 100,** або, що одно і те ж саме за економічною суттю: **Рп = (ТП – С) / ТП**, де ТП – вартість товарної продукції за поточними цінами реалізації; С – собівартість реалізованої продукції; П – прибуток від реалізованої продукції.

Показник рентабельності продаж демонструє питому вагу прибутків у загальній масі грошової виручки від реалізації продукції. Цілком зрозуміло, що із підвищенням рівня цього показника, за рівних інших умов, економічний стан підприємства зміцнюється. Тобто, економічна ефективність зростає. Але цей показник характеризує і інший аспект – *конкурентоспроможність* товару від ціни., тобто із зростанням показника рентабельності продаж, підприємство має можливість забезпечувати цінову перевагу над конкурентами (продавати товар по нижчих ніж у конкурентів цінах і в такий спосіб розширяти ринки збуту).

Якщо, скажімо, показник рентабельності продаж становить 43 %, то це означає, що ціна, по якій підприємство реалізує продукцію, може бути знижена навіть на 43 відсотки і при цьому підприємство не нестиме збитків, досягаючи нульової рентабельності. Показник рентабельності продаж слід розраховувати по кожному виду продукції, яка набуває товарної форми. Це дає змогу об'єктивно оцінити ступінь ефективності і цінової конкурентоспроможності кожної з галузей і приймати зважені рішення щодо вдосконалення галузевої структури підприємства і своєчасно реагувати на зміни його зовнішнього середовища.

14.3. Окремі методичні підходи до аналізу прибутковості підприємства.

З метою виявлення проблем, їх причин, резервів та шляхів зростання ефективності виробництва, проводять всебічний аналіз прибутковості підприємств. Такий аналіз прибутковості можна проводити за наступними напрямками.

1. ***Аналіз впливу чинників на рівень рентабельності***. Із формули рівня рентабельності випливає, що він залежить від двох основних чинників, вплив яких потрібно визначити: від реалізаційної ціни центнера продукції і його собівартості.

а) Вплив зміни реалізаційної ціни одиниці продукції на зміну рівня рентабельності (ΔРц) можна розрахувати за формулою:

$$\Delta P_{Ц} = \frac{Ц_1 - Ц_0}{C_1} \cdot 100,$$

де $Ц_1$ і $Ц_0$ – ціна реалізації центнера продукції відповідно у звітному і базисному роках; C_1 – собівартість центнера продукції у звітному році. Реалізаційна ціна у свою чергу залежить від якості реалізованої продукції та від кон'юнктури ринку, а тому проводять поглиблений аналіз названих чинників.

б) Вплив зміни собівартості на зміну рівня рентабельності (ΔРс) також можна розрахувати за формулою:

$$\Delta Pc = \left(\frac{Ц_1 - C_0}{C_1} \right) \cdot 100 - P_0,$$

де Ро – рівень рентабельності у базовому періоді; Со – собівартість одного центнера продукції у базовому періоді. Потім, аналогічно, проводять поглиблений аналіз динаміки і структури собівартості всіх видів продукції

2. Закономірності зміни рентабельності під впливом змін собівартості і реалізаційних цін. При аналізі і проектуванні прибутковості підприємства до уваги слід брати наступні закономірності зміни рентабельності під впливом двох основних чинників – собівартості і ціни.

а). За будь-якої величини собівартості центнера продукції кожний процент зростання ціни зумовлює підвищення рівня рентабельності більш ніж на один процентний пункт (при умові, що собівартість центнера продукції нижча за ціну її реалізації).

б). За одного і того ж рівня собівартості продукції кожний процент зростання ціни зумовлює збільшення рівня рентабельності на одну і ту ж величину (в процентних пунктах).

в). Кожний процент зростання ціни (при підвищенні рівня рентабельності завдяки зниженню собівартості) забезпечує все більший приріст рівня рентабельності (процентних пунктів) порівняно з таким же приростом за нижчого рівня рентабельності.

г). За однієї і тієї ж ціни кожен процент зниження собівартості забезпечує прогресуюче зростання рівня рентабельності (процентних пунктів).

Названі закономірності можна розглянути на умовних прикладах.

*Приклад 1. У*явимо, що ціна 1 ц продукції становить 50 грн., а собівартість – 46 грн. Рівень рентабельності в такому разі буде 8,69 % [(50-46):46]·100). При зростанні ціни на 1 % рівень рентабельності дорівнюватиме 9,78 % [(50 · 1.01) – 46] : 46 · 100, а його приріст – 1,09 процентних пункти (9,78 – 8,69), тобто отримуємо приріст більший одного процентного пункту (проявляється закономірність *а*). При зростанні ціни на 2 % рівень рентабельності підвищиться до 10,87 % [(50 · 1,02) – 46] : 46) · 100), а приріст даного показника не зміниться і знову становитиме 1,09 п.п. (10,87 – 9,78) і т.д.(проявляється закономірність *б*).

Приклад 2. Проаналізуємо ситуацію, коли рівень рентабельності зростає завдяки послідовному зниженню собівартості за стабільної ціни. Вихідні дані візьмемо з попереднього прикладу. Припустимо, що собівартість продукції знизилась на 1 %. Тоді рівень рентабельності збільшиться до 9,79 % [50-(46·0,99):(46·0,99)·100], або на 1,10 процентних пункти (9,79-8,69). При зниженні собівартості на 2 % рівень рентабельності складатиме уже 10,91 %, а приріст – 1,12 п.п. При зниженні собівартості на 3 % приріст рівня собівартості уже становитиме 1,15 п.п., на 4 % – 1,16, на 5 % – 1,20, на 10 % – 1,31, на 20 % – на 1,68 п.п. Тобто підтверджується четверта закономірність (*г*).

В загальному підсумку зниження собівартості на 10 % забезпечило в нашому випадку зростання рентабельності проти вихідних даних на 12.8 процентних пункти (рентабельність зросла до 20,77 % [50-(46·0,9):(46·0,9)·100] при вихідній рентабельності 8,69 %, тобто приріст рентабельності 12,08 п.п. (20,77-8,69). І, для порівняння, зростання ціни на 10 % при тих же вихідних даних, тобто за початкового рівня рентабельності 8,69 %, зумовило зростання рівня рентабельності тільки на 10,87 п.п. (рентабельність зросла лише до рівня 19,56 % [(50·1,10)-46]:46·100, проти початкового рівня 8,69 %. Таким чином, зниження собівартості на 10 відсотків до початкового рівня призвело до вищого приросту рентабельності ніж зростання на 10 відсотків реалізаційної ціни (12,08 п.п. проти 10,87 п.п.). Це свідчить, що основним напрямком підвищення рівня рентабельності є зниження собівартості продукції, оскільки він забезпечує більший приріст рентабельності. І це тим більш важливо, що власне на собівартість продукції підприємство має реальні важелі впливу тоді як на ціну його вплив в більшості випадків суттєво обмежений або й зовсім неможливий.

3. Аналіз впливу чинників на масу прибутку. Уже зазначалось, що для підприємства надзвичайно важливо не лише досягати високого рівня рентабельності, але й сформувати якомога більшу масу прибутку, яка є джерелом інвестування, споживання, розв'язання соціальних проблем, ресурсом розширеного відтворення взагалі. А тому слід проаналізувати, які ж чинники вплинули на масу прибутку у звітному періоді порівняно з базовим і якою мірою цей вплив зумовив зміну його абсолютної величини. Виходячи з економічного змісту формування прибутку можна виділити три найважливіші чинники, що вплинули на масу прибутку підприємства чи конкретної галузі: обсяг виробництва і реалізації продукції, повна собівартість реалізованої одиниці продукції і середня реалізаційна ціна одиниці продукції.

Найпростіше це можна зробити за допомогою індексного методу. Щоб визначити *кількісний вплив кожного з названих чинників на зміну прибутку*, розкладемо загальний індекс прибутку на три взаємопов'язаних, часткових індекси:

$$\frac{\Sigma g_1(Ц_1 - C_1)}{\Sigma g_0(Ц_0 - C_0)} = \frac{\Sigma g_1(Ц_0 - C_0)}{\Sigma g_0(Ц_0 - C_0)} \cdot \frac{\Sigma g_1(Ц_1 - C_0)}{\Sigma g_1(Ц_0 - C_0)} \cdot \frac{\Sigma g_1(Ц_1 - C_1)}{\Sigma g_1(Ц_1 - C_0)},$$

де g_1 і g_0 - обсяг реалізації кожного виду продукції відповідно у звітному і базовому періодах; $Ц_1$ і $Ц_0$ – середня ціна реалізації одиниці продукції відповідно у звітному і базовому періодах; C_1 і C_0 – собівартість одиниці продукції у звітному і базовому періодах.

Індекс лівої частини формули є загальним індексом маси прибутку: в чисельнику маса прибутку у звітному році, а в знаменнику – у базовому. Перший індекс правої частини формули показує відносну зміну маси прибутку залежно від зміни обсягів реалізованої продукції у звітному періоді до базового. Відповідно, другий індекс демонструє зміну маси прибутку залежно від зміни середніх цін реалізації, а третій – від зміни собівартості продукції. Абсолютний вплив кожного чинника на зміну маси прибутку у звітному році знаходимо шляхом віднімання знаменників індексів від їх чисельників. Зрозуміло, що загальна маса прибутку, а також співвідношення і спрямованість дії названих чинників можуть бути різними, а це викликає необхідність продовжити поглиблений аналіз з метою з'ясування причин, що зумовили зміни в обсягах реалізації, рівнях цін і собівартості по кожному виду продукції і обґрунтувати, таким чином, головні напрямки підвищення прибутковості підприємства.

В плані такого поглибленого аналізу загального індексу маси прибутку можна по кожному виду продукції проаналізувати зміну маси прибутку від реалізації даного виду продукту *з розрахунку на центнер продукції*. А оскільки на такий показник будуть впливати два основних укрупнених чинники – середньо реалізаційна ціна і собівартість центнера продукції – то кількісний вплив цих чинників можна визначити за формулою:

$$\frac{M_1}{M_0} = \frac{Ц_1 - C_1}{Ц_0 - C_0} = \frac{Ц_1 - C_1}{Ц_0 - C_1} \cdot \frac{Ц_0 - C_1}{Ц_0 - C_0},$$

де M_1 і M_0 – маса прибутку на один центнер відповідного виду продукції у звітному і базовому роках. Другий індекс формули відображає те ж саме. Перший частковий індекс третьої частини формули дає змогу визначити вплив ціни на масу прибутку з розрахунку на центнер продукції, а другий – вплив собівартості. Зрозуміло, що для підприємства важливо максимізувати вплив обох чинників. Однак можливості для максимальної реалізації першого чинника – ціни – набагато нижчі. І все ж господарство повинно прийняти всі міри, щоб не тільки знизити собівартість продукції шляхом економії і раціоналізації витрат, але й покращити її якість та вжити інших маркетингових заходів, щоб продати продукцію якомога дорожче і отримати, таким чином, максимально можливий обсяг прибутку на один центнер реалізованої продукції за рахунок обох чинників.

Аналізом рівня рентабельності і маси прибутку обмежуватись не можна. Важливо прослідкувати вплив чинників на використання авансованого капіталу

4. Аналіз впливу чинників на норму прибутку від авансованого капіталу.

Рівень норми прибутку на авансований капітал (рентабельність активів), як один з узагальнюючих показників економічної ефективності виробництва, безпосередньо залежить від двох основних укрупнених чинників: а) рентабельності продаж; б) числа оборотів авансованого капіталу. Число оборотів авансованого капіталу (активів) – $Ч_{ак}$ – визначають за формулою: $Ч_{ак}$ = ЧП : АК, де ЧП – чистий продаж продукції; АК – авансований капітал підприємства (активи). Отож рівень прибутку на авансований капітал (ОП:АК) можна зобразити формулою:

$$\frac{ОП}{АК} = \frac{ОП}{ЧП} \cdot \frac{ЧП}{АК},$$

де ОП – операційний прибуток.

Ліва частина формули є не що інше як норма прибутку на авансований капітал ($Н_{ак}$). Перший частковий індекс правої частини формули відображає рентабельність продаж ($Р_п$), а другий - число оборотів авансованого капіталу ($Ч_{ак}$). Отже формулу норми прибутку на авансований капітал можна переписати так:

$$Н_{ак} = Р_п \times Ч_{ак}$$

Як видно з формули, досягти досить високого рівня загальної рентабельності (ефективності виробництва) можна навіть при низькому рівні рентабельності продаж за рахунок прискорення обороту всіх активів (фондів) підприємства. Однак, нерідко підприємства вкладають багато коштів у виробничі фонди, знижуючи число оборотів капіталу. Проте, такі вкладення забезпечують зростання рівня механізації виробництва, дотримання вимог технології, що приводить до суттєвого зростання прибутковості, яка з надлишком компенсує зниження рівня загальної рентабельності, спричиненого зниженням оборотності капіталу. Таким чином, з цього можна зробити висновок, що один і той же рівень загальної прибутковості (економічної ефективності) може бути досягнутий за різного співвідношення двох

розглянутих чинників. Тому-то кожне підприємство, виходячи з конкретних умов середовища, акцентує увагу на тому з них, де є більше невикористаних можливостей.

5. Розрахунок та аналіз інфляційної рентабельності. Інфляційний прибуток і, відповідно, інфляційна рентабельність мають місце в умовах інфляції та гіперінфляції. Їх *економічна суть* полягає в тому, що спожиті фонди включаються до собівартості продукції не проіндексованими відповідно до темпів інфляції, а за фактичними, значно нижчими цінами придбання їх в минулий період порівняно із значно вищими цінами на ці ресурси, які існують у даний час і які потрібно відшкодувати для здійснення чергового циклу відтворення. Отже в даному випадку собівартість продукції істотно занижується і, як результат, зростають прибутки та рентабельність. Але ж насправді цей прибуток штучний, інфляційний, він не має для підприємства реального наповнення коштами на рахунках в банку, які стали б джерелом відшкодування спожитих ресурсів.

Ознаками інфляційної рентабельності може бути одержання підприємством на папері, за обліковими даними, значних прибутків і досягнення високих рівнів рентабельності за майже повної або й цілком повної відсутності коштів на рахунках у банку.

Приклад механізму утворення і використання інфляційного прибутку. Нехай у базовому році собівартість 1 ц продукції становила 50 грн., середня реалізаційна ціна – 200 грн. Отож маса прибутку на 1 ц – 150 (200-50), а рівень рентабельності – 300 % [(150:50)·100]. Для того, щоб відтворити виробництво цієї продукції у звітному періоді в умовах стабільної економіки і цін, підприємству потрібно було б відшкодувати з грошової виручки 50 грн. на спожиті амортизацію і оборотні засоби, а решта виручки у сумі 150 грн. являла б собою чистий прибуток. Але насправді, внаслідок інфляції вартість ресурсів зростає. Припустимо, ціни зросли у 3,5 рази. Отже, підприємству слід відшкодувати не 50, а 175 грн. (50·3,5). Фактичний же фонд відшкодування становить у нашому випадку лише 50 грн. Тобто, решту вартості спожитих засобів в сумі 125 грн. (175-50) підприємство може відшкодувати лише за рахунок прибутку. Таким чином, фактичний реальний прибуток підприємства становить не 150 грн., а лише 25 грн..(150-125), а інфляційний прибуток – 125 гривень. Тоді інфляційна рентабельність становитиме 71,43 % [(125:175)·100], а фактична – тільки 14,29 % [(25:175)·100].

Отож, щоб мати реальну картину прибутковості, потрібно при її аналізі виявляти інфляційну прибутковість і віднімати від фактичної. А ще краще, з метою запобігання утворенню інфляційного прибутку, інфляційної рентабельності, необхідно своєчасно проводити індексацію основних і оборотних засобів та незавершеного виробництва відповідно до зростання індексу інфляції.

6. Оцінка ринкової позиції підприємства. Ринкова позиція підприємства, тобто його конкурентоспроможність, є надзвичайно важливим показником економічної ефективності його діяльності в ринковому середовищі. Оцінка

ринкової позиції здійснюється за багатьма параметрами, відпрацьованими в зарубіжній та вітчизняній практиці, за допомогою яких можна вияснити спроможність підприємства своєчасно повертати взяті кредити та інші боргові зобов'язання, в установлені строки сплачувати виставлені рахунки за одержані ресурси тощо. А ще ряд підприємств випускають цінні папери – акції, облігації, закладні, що вимагає оцінки стану таких підприємств на ринку капіталів, бо потенційні інвестори мають знати їх надійність. Ринкова позиція підприємства напряму залежить від рівня його прибутковості. Наведемо окремі фінансово-економічні показники, які доцільно використовувати при оцінці ринкової позиції підприємства.

а) Оцінка ринкової позиції підприємства за даними балансу на предмет платоспроможності, фінансової стабільності.

Коефіцієнт незалежності (автономії)($К_н$) визначають за формулою:

$$К_н = \frac{ВК}{АК}$$

де ВК – вартість власного капіталу; АК – валюта балансу, тобто вартість авансованого капіталу. Прийнято вважати, що критичне значення цього коефіцієнта становить не менше 0,5. В іншому випадку в активах підприємства домінуватиме позичковий капітал, що підвищує ризик банкрутства і є свідченням низької фінансової стабільності підприємства.

Коефіцієнт заборгованості ($К_з$):

$$К_з \frac{ПК}{АК},$$

де ПК – позичковий капітал. Очевидно, що названий коефіцієнт є доповненням до попереднього і $К_а + К_з = 1$. Слід зауважити, що при визначенні $К_з$ за даними балансу позичковий капітал береться в повному обсязі, тобто сума наступних розділів пасиву балансу: другого – „Забезпечення наступних витрат і платежів", третього – „Довгострокові зобов'язання", четвертого – „Поточні зобов'язання" і п'ятого – „Доходи майбутніх періодів". Щодо коефіцієнту заборгованості, то вважається, що він також не повинен перевищувати) 0,5. Якщо ж перевищує, то це свідчить що підприємство зловживає позичковим капіталом і характеризується внутрішньою нестабільністю фінансового стану і меншою привабливістю для зовнішніх партнерів. Однак, слід пам'ятати, що залучення позичкового капіталу в розумних межах дає змогу підприємству підвищити норму прибутку на власний капітал. А тому важливо визначити для підприємства цю розумну межу і не ставити за мету відмову від користування позичковим капіталом, що може привести до зниження ділової активності.

Коефіцієнт фінансової міцності (стійкості) ($К_{фм}$):

$$К_{фм} = \frac{ВК}{ПЗ - ДМП}$$

де ПЗ – поточні зобов'язання (термінові); ДМП – термінові доходи майбутніх періодів. Тобто, коефіцієнт показує якою мірою підприємство може покрити за рахунок власних коштів поточні зобов'язання. Чим менше даний

коефіцієнт відхиляється від одиниці, тим вища фінансова стійкість підприємства.

Коефіцієнт маневреності власних засобів ($К_м$):

$$К_м = \frac{ВК - НА}{ВК},$$

де НА – необоротні активи. Цей показник характеризує ступінь мобільності власних засобів. По суті, чисельник вказує на величину власного оборотного капіталу. Атому якщо в структурі авансованого капіталу будуть домінувати необоротні активи, коефіцієнт $К_м$ буде низьким. У такому випадку підприємству буде важко здійснювати поточні платежі, а отже задовольняти потребу в ресурсах, що надходять від постачальників, виплачувати зарплату.

б) Оцінка позиції підприємства на ринку капіталів. Показники такого роду дозволяють інвесторам судити про доцільність придбання тих чи інших цінних паперів. Їх оцінка ґрунтується на визначенні розмірів тієї частини активів підприємства, що матеріально забезпечує випущені ним цінні папери – звичайні і привілейовані акції, облігації.

Розмір активів, що залишаються для покриття облігацій ($А_о$) визначають так:

$$А_о = СА – НА – КЗ,$$

де СА – сукупні активи підприємства; НА – нематеріальні активи; КЗ – короткострокові зобов'язання.

Коефіцієнт покриття облігацій ($К_{по}$):

$$К_{по} = \frac{А_0}{В_0},$$

де $В_о$ – сумарна номінальна вартість облігацій. Чим менший даний коефіцієнт, тим більший ризик для тих, хто купляє облігації і, навпаки – з його підвищенням зростає ступінь надійності вкладень коштів у цей напрям інвестицій.

Розмір активів на покриття привілейованих акцій ($А_п$):

$$А_п = СА – НА – БЗ,$$

де БЗ – всі боргові зобов'язання підприємства.

Коефіцієнт покриття привілейованих акцій ($К_{ппа}$):

$$К_{ППА} = \frac{А_П}{Ч_{ПА}},$$

де $Ч_{па}$ – кількість (чисельність) привілейованих акцій.

Розмір активів на покриття звичайних акцій ($А_з$) (дивіденди) залишається після виплат за облігаціями і привілейованими акціями, тобто визначається за показником чистої балансової вартості активів:

$А_з = СА – НА – БЗ – НВП,$

де НВП – номінальна вартість привілейованих акцій.

Коефіцієнт покриття звичайних акцій ($К_{пза}$):

$$К_{ПЗА} = \frac{А_З}{В_{ЗА}},$$

де $В_{за}$ – сумарна вартість звичайних акцій.

В цілому прийнято вважати, що структура капіталізованих коштів, вкладених у цінні папери є більш-менш збалансованою, якщо в ній питома вага звичайних акцій становить 70-80 %, облігацій – 10-15, привілейованих акцій – 8-15 відсотків.

в)Оцінка ринкової позиції підприємства за показниками прибутковості.

Для інвесторів важливо знати хоча б окремі показники прибутковості підприємства, в яке вони збираються інвестувати.

Рентабельність продаж є найважливішим таким показником ринкової позиції підприємства, його цінової конкурентоспроможності, що вказує на частку прибутку у вартості товарної продукції (валовому обороті).

Коефіцієнт покриття процентного доходу за облігаціями прибутком ($КП_о$) свідчить про ступінь надійності облігацій , які випускає підприємство, з позицій одержання на них гарантованого процентного доходу:

$$КП_О = \frac{ОП + Д + ПД}{СК_В},$$

де ОП – операційний прибуток підприємства; Д – дивіденди, що одержує підприємство; ПД. – проценти, що одержує підприємство; $СК_в$ – сума коштів, що виплачується власникам облігацій у вигляді процентного доходу. Якщо $КП_о$ досягає рівня 4-5, то на Заході такий стан вважається надійним для забезпеченням виплати процентів за облігаціями.

Коефіцієнт покриття процентного доходу за привілейованими акціями чистим річним прибутком підприємства ($КП_{па}$) є орієнтиром надійності для інвесторів, орієнтованих на купівлю привілейованих акцій. Розраховується так:

$$КП_{ПА} = \frac{ЧРП}{С_{ПА}}$$

де ЧРП – чистий річний прибуток підприємства; $С_{па}$ – сума обов'язкових виплат за привілейованими акціями.

Коефіцієнт надійності доходів за звичайними акціями ($К_{за}$):

$$\frac{ЧРП - ФВ}{Ч_{ЗА}},$$

де ФВ – фіксовані виплати за привілейованими акціями; $Ч_{за}$ – кількість (чисельність) звичайних акцій, що знаходяться в обігу.

Інші показники прибутковості і ринкової позиції підприємства більш детально розглядаються в інших розділах посібника та в інших і дисциплінах.

14.4. Деякі методи проектування прибутковості підприємства.

В умовах ринкової економіки підприємству дуже важливо мати уяву про його фінансовий стан в майбутньому. Йдеться про проектування прибутковості, економічної ефективності. Методів проектування прибутковості підприємства чимало. Зокрема, розрахунково-конструктивний, абстрактно-логічний,

формальні (стандартні) моделі, економіко-математичні методи, особливо, симплекс-метод, методи експертних оцінок і побудови сценаріїв, графоаналітичні (екстраполяційні, трендові), крива досвіду, модель життєвого циклу товару, матричні методи проектування та інші. Названі методи є предметом вивчення відповідних дисциплін. Тут же зупинимось лише на окремих і, в першу чергу, на такому важливому методі, яким є визначення точки беззбитковості, критичного рівня виробництва.

1. Графічний спосіб визначення критичної точки продаж і проектування прибутковості. Менеджери підприємства повинні в першу чергу розрахувати обсяги виробництва і відповідно реалізації продукції, при яких досягається беззбитковість виробництва тобто нульова рентабельність. Такий обсяг продаж називають критичним, оскільки при його зменшенні підприємство починає зазнавати збитків. Водночас при збільшенні продаж понад критичний рівень забезпечується прибутковість виробництва. І тут найважливіше – розрахувати наскільки потрібно збільшити обсяги виробництва і продаж, щоб отримати бажану суму прибутку. При цьому встановити, як вплине на величину цього прибутку зміна витрат виробництва, які піддаються коригуванню.

Визначення критичного обсягу продаж та прогнозування прибутку ґрунтуються на використанні принципу класифікації витрат залежно від їх зв'язку з обсягами виробництва. Ми вже знаємо, що за цією ознакою витрати поділяють на постійні і змінні. Отож, якраз різне співвідношення між ними і їх абсолютна сума суттєво впливають на критичний обсяг продаж і прибутки підприємства.

Для визначення критичної точки продаж і проектування прибутковості застосовують графічний або математичний (формули) способи. Покажемо застосування **графічного способу** на умовному прикладі (рис. 2).

Визначимо критичну точку виробництва цукрових буряків рівень товарності яких становить сто відсотків, тобто врожайність дорівнює кількості проданих коренів з гектара. Припустимо, врожайність коренів становить 250 ц/га, реалізаційна ціна за один центнер – 15 грн., постійні витрати на 1 га – 800 грн., змінні – 1750 або 7 грн. з розрахунку на один центнер коренів.

Методика побудови графіку беззбитковості наступна. На осі абсцис через рівні інтервали відкладається врожайність. З показника врожайності, що відповідає фактичній врожайності на підприємстві (у нашому прикладі – 250 ц/га) вверх і вліво будується довільний (з точки зору зручності розміщення всього графіку) чотирикутник (у нас – ОАБВ). Поводимо лінію грошової виручки (ОБ), яка проходить по діагоналі названого чотирикутника. Тепер є можливість відкласти шкалу грошової виручки і витрат на осі ординат. Можна вважати, що лінія АБ в точці А вказує на обсяг максимальної виручки при фактичній врожайності – 3750 грн. (250·15). Поділимо цю суму на кількість інтервалів від нуля до 3750 і проградуюємо (інтервали в міліметрах кратні інтервалам врожайності) Можна провести градацію (відкласти шкалу) і так: з кожного інтервалу врожайності проводимо перпендикуляр на лінію виручки ОБ і з

отриманої точки перетину проводимо перпендикуляр на вісь ординат, паралельно осі абсцис.

Після цього відкладаємо лінію постійних витрат ГД паралельну осі абсцис з точки на шкалі, що відповідає сумі 800 грн. Тепер появляється можливість нанести лінію сукупних витрат (постійні + змінні). Їх сума 800+1750=2550 грн. знаходимо цю точку на шкалі ординат і проводимо лінію ЖЗ, паралельну осі абсцис. Знайдену точку З з'єднуємо з точкою Г тобто з ординатою постійних витрат і отримуємо таким чином лінію сукупних витрат ГЗ. Лінії грошової виручки ОБ і сукупних витрат ГЗ утворюють перетин в точці К, опустивши перпендикуляр з якої на вісь абсцис знаходимо *критичний рівень врожайності*, за якого досягається беззбитковість виробництва. В нашому прикладі цей рівень становить 100 ц/га.

За допомогою побудованого графіка є можливість аналізувати і проектувати параметри галузі (грошову виручку, суму змінних та постійних витрат і, особливо, прибуток) за різних рівнів врожайності. При цьому беремо до уваги, що на графіку утворилося два поля: поле ОГК –поле збитків і поле КБЗ, $КБ_1З_1$ і т.д.- поле прибутків. При перетині полів вертикальною лінією, яка відповідатиме фактичним чи проектним рівням врожайності, різниця між верхньою точкою перетину з полем і нижньою покаже на шкалі відповідний обсяг прибутку чи збитку. Наприклад, як видно з графіка, при проектуванні врожайності, скажімо, на рівні 350 ц/га виручка становитиме 5250 грн., сукупні витрати – 3250, змінні витрати – 2450, прибуток – 2000 (5250-3250).

Користуючись графіком, зокрема, полем прибутків і шкалою, можна також визначити, якої врожайності слід досягти при проектному рівні прибутків. Відмітимо, що аналогічний аналіз і проектування можна здійснити за загальним обсягом реалізації будь-якої іншої галузі. Але в усіх випадках, якщо змінюється величина постійних витрат з розрахунку на гектар посіву або ж сума змінних витрат на одиницю продукції потрібно будувати нові графіки стосовно змінених названих параметрів і за їх допомогою знаходити критичний рівень виробництва і прогнозувати прибутковість.

2. Знаходження точки беззбитковості і критичного рівня виробництва за формулою. Для цього скористаємося рівнянням:

$$ГВ – ЗВ = ПВ + НП,$$

де ГВ – грошова виручка від реалізації продукції; ЗВ – змінні витрати; ПВ – постійні витрати; НП – нульовий прибуток, який і відповідає точці беззбитковості. Рівняння цілком зрозуміле: якщо прибуток дорівнює нулю то, віднявши від грошової виручки змінні витрати отримаємо прямі витрати. Грошову виручку і змінні витрати можна визначити так: $ГВ=Ц \cdot G$; і $ЗВ=ЗВ_о \cdot G$, де Ц – ціна реалізації одиниці продукції; G – критичний обсяг реалізації продукції, за якого забезпечується нульовий прибуток, тобто беззбитковість; $ЗВ_о$ – змінні витрати на одиницю продукції. Підставивши дві останні формули у перше рівняння отримаємо вираз:

$$(Ц \cdot G) – (ЗВ_о \cdot G) = ПВ+НП.$$

Врахувавши, що НП дорівнює нулю, дане рівняння можна перетворити наступним чином: G(Ц–ЗВ₀)=ПВ, звідки і виводимо формулу критичного обсягу виробництва (реалізації) за якої забезпечується беззбитковість виробництва:

$$G = \frac{ПВ}{Ц - ЗВ_0}$$

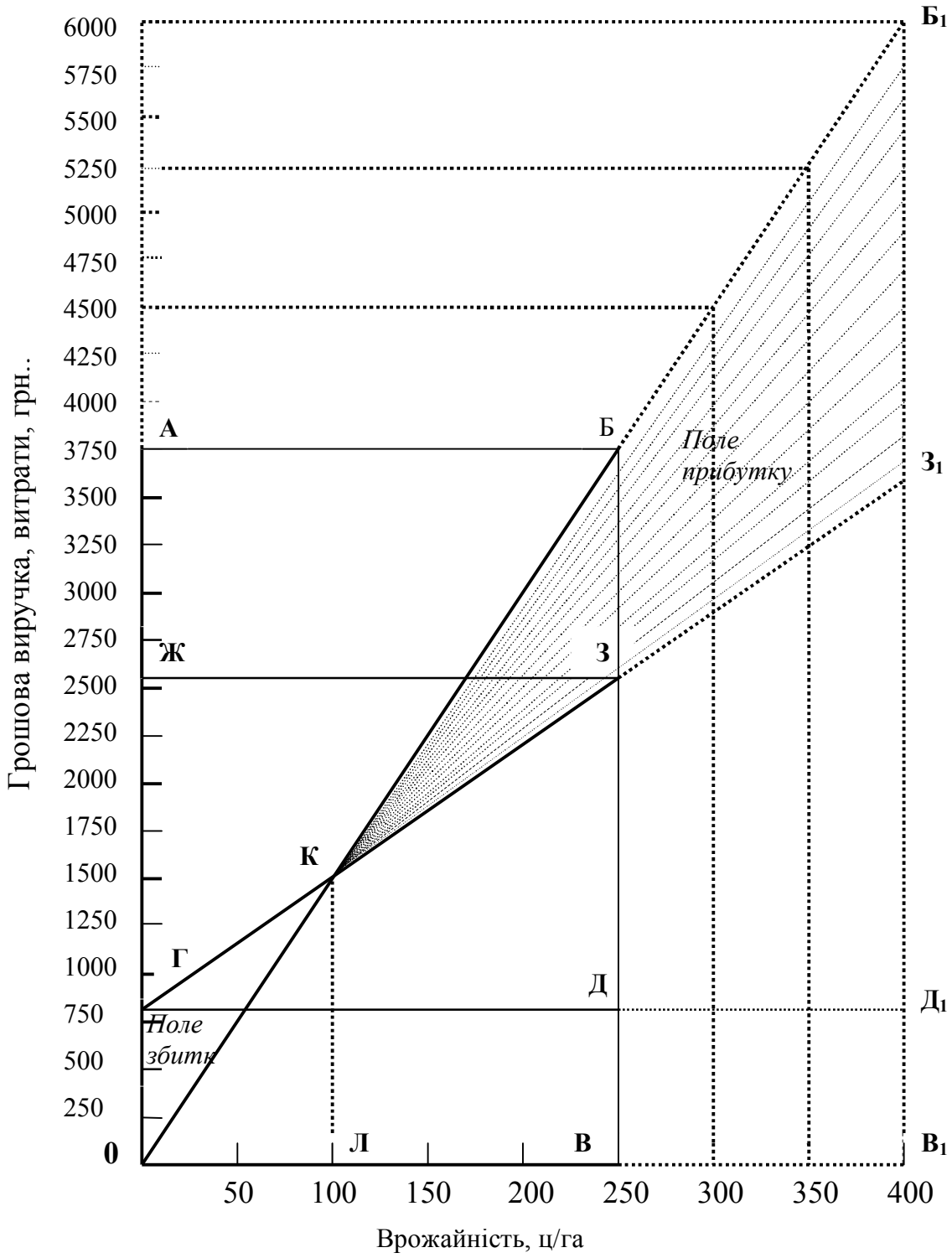

Рис. 14.2. Аналіз і прогнозування прибутковості

Підставивши наші вихідні дані переконаємось, що критичний рівень врожайності становить 100 ц/га [800:(15-7)], що збігається з показником критичної точки врожайності, розрахованої графічним способом (рис. 14.2).

3. Застосування формули норми беззбитковості. Норма беззбитковості виражається в процентах за формулою:

$$Н_б \frac{ПВ}{(Ц - ЗВ_0) \cdot q} 100,$$

де q – обсяг реалізації продукції в натуральних показниках.

Якщо процент, що становить норму беззбитковості, перемножити на обсяг фактичного виробництва (реалізації) і поділити на сто, знайдемо критичний обсяг виробництва (реалізації), який, у нашому випадку збігається з критичною точкою, встановленою графічним способом (рис. 2). За нашими вихідними даними норма беззбитковості становить 40 % [800:(15-7)·250]·100. Це означає, що прибутковість досягається при врожайності 100 ц/га (250·40:100).

4. Використання формули норми беззбитковості для прогнозування прибутковості (ефективності) виробництва. Виходячи з формули норми беззбитковості, можна стверджувати, що на прибутковість виробництва впливають чотири чинники: а) рівень виробництва (продаж); б) реалізаційна ціна; в) сума постійних витрат; г) змінні втрати з розрахунку на одиницю виробленої (реалізованої) продукції. Знаючи ступінь впливу кожного із названих чинників на прибутковість підприємства, менеджери можуть проектувати потрібний її рівень за рахунок тих чинників, які найбільш доступні для регулювання в даному господарстві.

Щоб відслідкувати ступінь впливу кожного із названих чинників на ефективність галузі, скористаємось нашими вихідними даними і формулою норми беззбитковості. Для цього дію кожного чинника змінимо на однакову величину, приміром, на 10 відсотків:

а) при зростанні *врожайності* на 10 % при стабільному значенні інших чинників норма беззбитковості становитиме 36,4 %, [800:(15-7)·250·1,1]·100, а критична врожайність відповідно 91 ц/га. Це означає, що у цьому випадку прибутковим виробництво може стати навіть при нижчій на 9 ц/га врожайності ніж у базовому періоді (100-91);

б) при зростанні на 10 % *реалізаційної ціни* норма беззбитковості також знижується – уже до 33,7 % [800:(15·1,1)-7)·250]·100, а критична точка врожайності досягається за 84,3 ц/га, тобто підприємству, щоб досягти беззбитковості, достатньо виростити на 15,7 ц/га коренів менше ніж у базовому періоді;

в) при збільшенні постійних витрат на 10 % норма беззбитковості становитиме 44 % [(800·1,1):(15-7)·250]·100, а критична точка врожайності – 110 ц/га. (250·0,44).Тобто, за такої умови, щоб досягти точки беззбитковості, господарству слід додатково виростити по 10 ц коренів на кожному гектарі;

г) при збільшенні на 10 % змінних витрат норма беззбитковості сягне 43,8 %, [800:(15-7·1,1)·250]·100, тобто беззбитковість досягається при врожайності 109,5

ц/га, що вимагає додаткового продажу з кожного гектара по 9,5 ц коренів для досягнення беззбитковості виробництва.

Як бачимо, однакове збільшення на 10 відсотків кожного з чотирьох зазначених чинників справило далеко не рівнозначний вплив на критичний рівень врожайності. Це власне і використовується менеджерами підприємства для прогнозування чи проектування прибутковості галузі. При цьому важливо усвідомити, що підприємство лише тоді починає отримувати прибуток, коли збільшує обсяги продаж понад його критичний рівень. Цей прибуток формується уже з першої одиниці приросту продукції в розмірі різниці між ціною і змінними витратами. Тому очевидно, що підприємство одержуватиме тим більший прибуток, чим більше продукції буде реалізовано понад критичний обсяг і навпаки.

Таким чином, підприємство має реальну можливість *проектувати прибутки* від реалізації продукції певної галузі. Для цього йому слід знати скільки необхідно продати продукції цієї галузі, щоб отримати проектовану суму прибутку. Для виконання названих завдань можна використати наступні формули.

Маса прибутку (П) розраховується так: $П = q(Ц – ЗВ_0) – ПВ$.

Приріст прибутку (ΔП) визначається як різниця між прибутком при збільшеному обсязі продажу ($П_1$) і прибутком при досягнутому (базовому) обсязі продаж ($П_0$), тобто $ΔП = П_1 – П_0$.

Отже у розгорнутому вигляді другу формулу можна записати наступним чином: $ΔП = П_1 – П_0 = [q_1 \cdot (Ц – ЗВ_0) – ПВ] – [q_0 \cdot (Ц – ЗВ_0) – ПВ]$.

Звідси *приріст продажу* продукції ($Δq$), за якого досягається необхідний підприємству *приріст прибутку*, визначається за формулою:

$$\Delta q = \frac{\Delta П}{Ц - ЗВ_0}$$

У нашому прикладі при врожайності 250 ц/га підприємство може отримати 1200 грн. прибутку [(250·15)-(250·7)-800]. Тобто $П_0 = 1200$. Якщо ж, приміром, підприємство проектує збільшити прибуток з одного гектара посівів цукрових буряків на 20 %, тобто на 240 грн. (1200·0,2), йому додатково прийдеться продати з кожного гектара по 30 ц коренів:

$$\Delta q = \frac{П \cdot 0.2}{Ц - ЗВ_0} = \frac{1200 \cdot 0.2}{15 - 7} = 30$$

Існує також методика проектування прибутковості у випадку, коли підприємство виробляє такі види продукції, за якими формуються спільні постійні витрати, та індивідуально – змінні. Зокрема, це стосується зернових колосових та інших.

Таким чином, аналіз, проектування і формування високої ефективності виробництва дає можливість досягнути значного кінцевого результату при економному використанні наявних ресурсів і забезпечити в такий спосіб розширене відтворення виробництва і соціальні потреби працівників.

Розділ XV. РОЗМІЩЕННЯ, СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ І КОНЦЕНТРАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

15.1. Суть і об'єктивні умови розвитку спеціалізації, її організаційні форми та показники

Розміщення і спеціалізація є формами суспільного поділу праці. Вони перебувають в органічній єдності і взаємообумовленості. Розміщення – це процес територіального поділу виробництва окремих видів продукції і характеризує кількісний бік суспільного поділу праці. Воно вказує, які види продукції, в якому розмірі й на яких площах виробляються на тій чи іншій території (зоні, області, районі, мікрозоні, окремій виробничій одиниці).

Спеціалізація аграрного виробництва – це форма (процес) суспільного поділу праці, при якому засоби виробництва і люди, які ними володіють (продуктивні сили), зосереджуються на виробництві певного виду продукції з врахуванням природно-економічних умов. Спеціалізація характеризує якісну сторону суспільного поділу праці і вказує, виробництво яких саме видів продукції є переважаючим на даній території (підприємстві, виробничому підрозділі).

В сільському господарстві спеціалізація має свої особливості і означає відбір тих галузей, виробництво продукції яких в даній природно-економічній зоні дає найвищий результат. Якщо в промисловості окремі галузі можуть існувати окремо і майже незалежно одна від одної, то в сільському господарстві, де головним засобом виробництва є земля – галузі можуть тільки спеціалізуватися на виробництві того чи іншого виду продукції, перебуваючи між собою у тісному зв'язку і взаємозалежності. Наприклад, підприємство спеціалізується на виробництві зернових. У структурі посівних площ вони займають 48 %, цукрові буряки – 22 %, кормові та інші – 30 %. Таким чином, хоч зернові культури є головними, проте і цукровим бурякам, кормовим та іншим культурам необхідно приділяти не меншу увагу, бо без належного попередника в сівозміні підприємство не досягне високого урожаю жодної з цих сільськогосподарських культур. Виходячи з цього, спеціалізація аграрних товаровиробників означає комплексний розвиток виробництва, поєднання різних галузей з наданням пріоритету в розвитку тих, які дозволяють найбільш повно використовувати землю, трудові і матеріальні ресурси та інвестиції.

Відмінності в економічних і природних умовах господарювання зумовлюють спеціалізацію аграрного виробництва як об'єктивну необхідність. Розвиток і вдосконалення спеціалізації відбувається в різноманітних формах. Залежно від ***об'єкта спеціалізації*** розрізняють такі її форми: територіальну, спеціалізацію аграрних підприємств і внутрішньогосподарську спеціалізацію.

Під *територіальною спеціалізацією* розуміють переважаюче виробництво тих чи інших видів сільськогосподарської продукції на певній території. Розрізняють чотири *види* територіальної спеціалізації – *зональну, мікрозональну, обласну і*

районну. Зональна спеціалізація характеризує виробничий напрям зони, в Україні вона в основному вже склалася. Мікрозональна спеціалізація притаманна відносно невеликим ареалам у межах відповідних зон, де вирощуються певні культури, що не мають широкого поширення в Україні. Сформувалися, наприклад, мікрозони вирощування хмелю, південних конопель. Обласна і районна спеціалізація вказує, виробництво яких саме видів продукції є основним, переважаючим на цих територіях. Вона формується під впливом зональної і мікрозональної спеціалізації. Визначальним тут є географічне розташування згаданих територіально-адміністративних одиниць.

Спеціалізація аграрних підприємств (господарська спеціалізація) – це переважаюче виробництво в них відповідного виду (видів) продукції, для якого тут є відносно кращі природно-економічні умови. Ця форма спеціалізації розвиває і поглиблює територіальну спеціалізацію. Якщо в межах останньої можуть бути сприятливі умови для виробництва, наприклад, 7 видів продукції і більше, то через внутрішньотериторіальну диференціацію природно-економічного фактора, в окремо взятому підприємстві можуть бути найкращі умови для виробництва лише частини видів продукції з усього їх переліку, що притаманний для даної зони, мікрозони, області і т.д.

На відміну від територіальної спеціалізації, яка має більш-менш стабільний характер, спеціалізація багатьох аграрних підприємств через її незавершеність перебуває в постійному русі. Найшвидше вона почала розвиватися в 60-і й 70-і роки минулого століття, коли централізовано в кожному адміністративному районі створювалися 1-2 спеціалізованих господарства з вирощування й відгодівлі молодняка великої рогатої худоби, 1-2 з відгодівлі свиней, 1 – з вирощування нетелів, решта аграрних підприємств району спеціалізувалась на виробництві молока та ін.

При ринкових відносинах господарювання критерієм спеціалізації аграрного виробництва є економічний інтерес товаровиробника. Водночас потрібно враховувати інші фактори, що впливають на процес розміщення і спеціалізації в умовах ринку.

Внутрішньогосподарська спеціалізація – являє собою подальший розвиток спеціалізації підприємства з відокремленням виробництва окремих видів продукції або його технологічних стадій в окремих внутрішньогосподарських підрозділах – бригадах, фермах, загонах та ін. Тобто, це поділ праці всередині аграрного підприємства між його виробничими підрозділами. Значення внутрішньогосподарської спеціалізації полягає в тому, що вона дозволяє врахувати існуючі в межах багатьох підприємств відмінності в умовах господарювання, а також підвищити концентрацію виробництва навіть тоді, коли певна галузь не є тут провідною, переважаючою. Завдяки цьому підвищується ефективність виробництва.

Основна відмінність територіальної спеціалізації і спеціалізації аграрних підприємств від внутрішньогосподарської полягає в тому, що вони стосуються виключно товарного виробництва продукції.

За ***технологічним принципом виробництва продукції*** розрізняють галузеву і внутрішньогалузеву спеціалізацію. *Галузева* – це така спеціалізація, за якої певна галузь функціонує в підприємстві за принципом замкнутого (закінченого) циклу виробництва. По суті, абсолютна більшість сільськогосподарських культур через свої біологічні особливості вирощуються від посіву (посадки) до одержання готової продукції на одній і тій самій земельній ділянці. В процесі такого вирощування підприємство виконує всі технологічні операції, оскільки їх неможливо вичленити і розподілити за іншими господарствами або їх підрозділами у вигляді самостійних виробництв. Тому для рослинництва характерна, як правило, галузева спеціалізація.

Ця форма спеціалізації притаманна і тваринництву, коли підприємство розвиває певну галузь комплексно – від одержання молодняку до виробництва кінцевої продукції.

Внутрішньогалузева спеціалізація – означає відокремленість виробництва в межах однієї і тієї самої галузі. Розрізняють два *види* внутрішньогалузевої спеціалізації: *якісно багаторівневу і постадійну*. Перша з них здійснюється з метою забезпечення якісного стану функціонування тієї чи іншої галузі. Наприклад, у зерновій галузі виділяються три або чотири якісно відмінних рівні виробництва зерна з повним технологічним циклом: 1) виведення нових сортів і гібридів зернових культур, здійснюється науково-дослідними інститутами і селекційними станціями; 2) виробництво насіння еліти і першої репродукції – елітно-насінницькими господарствами; 3) виробництво сортового насіння другої репродукції – в спеціалізованих підрозділах аграрних підприємств; 4) виробництво товарного зерна. В тваринництві також розвивається багаторівнева внутрішньогалузева спеціалізація. Наприклад, нові породи і лінії тварин виводять на племінних заводах і племінних станціях. *Постадійна спеціалізація* – це виділення в самостійні виробництва окремих стадій технологічного циклу в галузі. Вона в основному характерна для тваринництва. Наприклад, у скотарстві в самостійні виробництва можуть виділятися такі стадії, як вирощування нетелів і корів-первісток, виробництво молока, вирощування та відгодівля молодняка худоби. Кожна з цих стадій відокремлюючись, перетворюється на самостійне виробництво спеціалізованих підприємств. Постадійна спеціалізація має місце і в окремих галузях рослинництва. Наприклад, у буряківництві в самостійне виробництво виділяється насінництво, що ведеться спеціалізованими аграрним підприємствами, і товарне виробництво буряків, яке здійснюється в різних типах сільськогосподарських підприємств.

При встановленні спеціалізації аграрних підприємств необхідно враховувати наступні фактори: потребу (попит) на ринку у відповідних видах продукції, визначення головних, додаткових, допоміжних і обслуговуючих галузей, рівень концентрації та інтенсифікації виробництва, економічну ефективність спеціалізації. Основними методичними прийомами, що застосовуються при цьому, є наступні:

- вивчення і узагальнення масового досвіду спеціалізації аграрних підприємств в районі з використанням простих і комбінованих групувань, кореляційного і дисперсійного аналізу, динамічних рядів та індексів;
- вивчення і узагальнення передового досвіду спеціалізованих господарств за їх виробничими типами з використанням монографічного методу;
- розрахунково-конструктивний метод із використанням варіантних розрахунків;
- балансовий метод;
- розробка економіко-математичних моделей для визначення оптимального варіанта поєднання галузей аграрного підприємства.

Економічне значення спеціалізації сільського господарства полягає в тому, що вона сприяє концентрації виробництва певних видів продукції в зонах і районах з найбільш сприятливими природно-економічними умовами. Це дає змогу: нарощувати виробництво при значній економії матеріальних, трудових і фінансових ресурсів; створити найбільш сприятливі умови для впровадження науково-технічного, агро- і зоотехнічного прогресу, постійного удосконалення технології виробництва, застосування наукової організації праці і управління, підвищення кваліфікації кадрів, концентрувати матеріальні, фінансові і трудові ресурси на виробництві певних, найбільш необхідних для держави, видів продукції.

З метою правильного визначення спеціалізації треба враховувати особливості аграрного виробництва і функціонування його галузей. Тому при оцінці цього процесу слід застосовувати не один, а систему взаємопов'язаних показників, яка поділяється на дві групи. До першої належать показники структури товарної і валової продукції, посівних площ, поголів'я тварин, затрат праці, рівень товарності та ін. Їх використовують для визначення спеціалізації і структури аграрного виробництва. Другу групу утворюють показники, які характеризують ефективність спеціалізації: виробництво валової і товарної продукції на одиницю площі, продуктивність праці, собівартість продукції, рівень рентабельності.

Основним показником спеціалізації аграрного виробництва є структура товарної продукції різних галузей в підприємстві, яка визначається як питома вага (%) грошової виручки від реалізації окремих видів продукції у загальному обсязі грошової виручки по підприємству в цілому. Це зумовлено тим, що через товарну продукцію здійснюється економічний зв'язок галузей підприємства із усім господарським комплексом країни. Додаткові показники спеціалізації виробництва в аграрних підприємствах такі: структура валової продукції, структура затрат праці у галузях, структура матеріально-грошових затрат, структура засобів виробництва, структура посівних площ господарства, структура поголів'я тварин та ін. Маючи їх, можна приблизно встановити по чому спеціалізується дане підприємство, однак для науково обґрунтованого висновку необхідно користуватися передусім структурою товарної продукції. Використовувати дані слід за декілька останніх років.

Структура валової продукції не може бути основним показником спеціалізації аграрних підприємств через те, що значна її частина переходить в інші види продукції, наприклад, насіння – в зерно, чи іншу продукцію рослинництва, корми – в молоко, м'ясо та ін., тобто споживаються іншими галузями в самому підприємстві. Проте основним показником для визначення внутрішньогосподарської спеціалізації в аграрних підприємствах є структура валової продукції.

Процес поділу праці в підприємстві характеризує показник *рівень спеціалізації*. Він визначається як відношення суми вартості усіх або окремих видів продукції провідних галузей до суми всієї товарної продукції підприємства за формулою:

$$P_{сп} = \frac{\sum T_{ппг}}{\sum T_{п}} \times 100\%,$$

де $P_{сп}$ – рівень спеціалізації, %;

$\sum T_{ппг}$ – сума товарної продукції провідної (провідних галузей), грн.

$\sum T_{п}$ – сума товарної продукції підприємства, грн.

Чим вища питома вага товарної продукції провідної галузі, тим вищий рівень спеціалізації. Вважається, що при питомій вазі певного виду продукції від 25 до 35 % – низький рівень спеціалізації, від 35 до 48 % – середній рівень спеціалізації, від 48 до 61 % – високий рівень і вище 61 % – це рівень, який характеризує стан поглибленої спеціалізації.

Поглиблена спеціалізація характерна для вузькоспеціалізованих підприємств. Вони, як правило, займаються такими галузями як птахівництво, звірівництво, садівництво, виноградарство. Для функціонування цих галузей не потрібно мати польових сівозмін, наявність яких передбачає вирощувати різноманітні культури, а отже мати різні види кормів і, як наслідок, вирощувати декілька видів тваринницької продукції. Звідси висновок – наявність польової сівозміни означає існування багатогалузевого виробництва з низьким рівнем спеціалізації.

Однак, при визначенні рівня спеціалізації підприємств рівень розвитку їх залежить не лише від провідної (або провідних) галузей, а й додаткових та інших, тобто потрібний показник, який враховував би ступінь розвитку всіх галузей. З цією метою для визначення рівня спеціалізації враховують питому вагу основних галузей в структурі товарної продукції *(показник середньозваженої питомої ваги товарних галузей підприємства)*:

$$U_{c} = \sum_{j} \left(d_{ij} \right)^{2}$$

де $\sum (d_{ij})$ – сума квадратів питомої ваги кожної галузі в товарній продукції підприємства, %;

Наприклад, продукція м'ясного скотарства в структурі товарної продукції складає 60 %, зернового господарства – 25 %, картоплярства – 8 %, інших галузей – 7 %. В даному випадку середньозважений рівень спеціалізації буде рівним $(0,6)^2$

+ $(0,25)^2$ + $(0,08)^2$ + $(0,07)^2$ = 0,434. Чим менше в підприємстві товарних галузей, які розвиваються в порівняно невеликих розмірах, тим вищий загальний рівень спеціалізації.

Рівень спеціалізації можна визначати також за допомогою формули *(коефіцієнт спеціалізації,* або *коефіцієнт зосередження товарного виробництва)*:

$$U_c = \frac{100}{\sum p\,(2i-1)},$$

де p – питома вага кожної галузі в структурі товарної продукції;

i – порядковий номер виду товарної продукції в ранжированому ряді за питомою вагою, починаючи з найбільшої.

Продукцію, яка має питому вагу нижче 5-6 %, сумують. Низький рівень спеціалізації характеризує значення коефіцієнта від 0,25 до 0,35, середній – від 0,36 до 0,48, високий – 0,49-0,61, поглиблену спеціалізацію – 0,62 і більше.

Слід відзначити, що показники спеціалізації, обчислені за формулою коефіцієнта спеціалізації (зосередження товарного виробництва), кількісно є рівновеликими з показниками середньозваженої питомої ваги товарних галузей або близькими до них.

Наведемо приклад розрахунку коефіцієнта спеціалізації (зосередження товарного виробництва). В сільськогосподарському виробничому кооперативі "Промінь" за 1999-2004 рр. грошові надходження від реалізації зерна становлять 46 %, скотарства (молоко) – 30 %, цукрових буряків – 14 %, інших видів продукції – 10 %.

Підставивши у формулу відповідні дані, дістанемо:

$$U_c = \frac{100}{46\,(2\cdot 1-1)+30\,(2\cdot 2-1)+14\,(3\cdot 1-1)+10\,(4\cdot 2-1)} = 0{,}362,$$

тобто підприємство "Промінь" має середній рівень спеціалізації.

В більшості аграрних підприємств є дві-три провідних галузі, кожна з яких в структурі товарної продукції займає від 10-15 до 30-35 %. По таких підприємствах визначається їх *виробничий напрям* (напрям спеціалізації). У його зміст включають, як правило, дві, максимум три відносно переважаючих у господарстві галузі.

Наприклад, у господарстві "Промінь" найбільшу питому вагу в структурі товарної продукції займає реалізація зерна (46 %), на другому місці за цим показником перебуває реалізація молока (30 %) і на третьому – цукрових буряків (14 %), тоді виробничий напрям такого підприємства можна сформулювати як зерново-молочний з розвинутим буряківництвом.

Виробничий напрям підприємства вказує на загальне, найбільш поширене поняття про спеціалізацію, її основні риси і визначається розвитком основних галузей виробництва.

Він показує, які галузі розвиваються і яка галузь серед них головна, провідна. Спеціалізація, натомість, дає більш глибше і конкретніше уявлення про розвиток підприємства.

Приміром, можуть бути підприємства одного і того ж виробничого напряму, але різної спеціалізації. Наприклад, в Україні існують господарства свинарського напряму. Проте одні з них спеціалізуються тільки на вирощуванні поросят для продажу – свинарські підприємства-репродуктори, другі – на відгодівлі свиней – свинарські відгодівельні господарства.

Найбільш раціональною спеціалізацією є та, яка дозволяє за даних природно-економічних умов виробляти максимальну кількість продукції з найменшими затратами. Тому показники спеціалізації аграрного виробництва повинні не лише давати однозначну оцінку рівня спеціалізації, можливість порівнювати спеціалізацію підприємств, районів і областей, а також відображати *відносний рівень її економічної ефективності*.

Вдосконалення спеціалізації аграрних підприємств, її поглиблення – один із шляхів досягнення підприємствами більш високих економічних результатів: збільшення обсягу виробництва продукції і підвищення ефективності її виробництва. Тому при вирішенні питань раціональної спеціалізації виробництва в аграрних підприємствах виходять з критерію і системи показників ефективності спеціалізації, які відображають ефективність використання землі, робочої сили, виробничих фондів, поточних затрат.

До них належать: величина чистого доходу в розрахунку на одиницю площі сільськогосподарських угідь, одиницю затрат праці і 100 грн. поточних витрат; рівень рентабельності; собівартість продукції; затрати праці на одиницю продукції; вихід продукції на одиницю площі у вартісному вигляді чи в інших одиницях; вихід продукції на 100 грн. основних виробничих фондів, на 100 грн. затрат і т.д.

Критерій ефективності спеціалізації аграрного виробництва, за К.П. Оболенським, можна визначити за такою формулою:

$$E = \frac{\Delta(c + v + m) \text{ або } \Delta(v + m)}{\Delta c + \Delta v + \Delta m_a},$$

де E – ефективність спеціалізації, $\Delta (c+v+m)$ – сума приросту вартості валової продукції, $\Delta (v+m)$ – сума приросту валового доходу, Δc – сума приросту матеріальних виробничих затрат, Δv – сума приросту затрат на робочу силу, Δm_a – сума нагромадження додаткового продукту на приріст виробничих фондів.

15.2. Завдання, принципи і фактори розміщення сільського господарства

Розміщення сільського господарства суттєво впливає на темпи, пропорції і економічну ефективність розвитку всього суспільного виробництва. Значення цієї проблеми стає особливо актуальним у зв'язку з ростом населення, урбанізацією міст і промислових центрів, необхідністю забезпечити комплексний економічний і соціальний розвиток усіх зон України, охороною навколишнього середовища, раціональним використанням усіх природних ресурсів.

Основні завдання розміщення сільського господарства наступні: підвищення комплексності розвитку економічних зон, областей і районів України, формування територіальних агропромислових комплексів, удосконалення форм організації агропромислового виробництва, охорона навколишнього середовища, раціональне використання всіх ресурсів.

Ці завдання потребують розміщення сільського господарства за такими основними принципами:

- найбільш повне врахування природно-кліматичних умов для виробництва того виду продукції, для якого є найкращі умови і досягається найбільша економія матеріальних трудових і грошових ресурсів;
- принцип ефективного використання землі як основного засобу виробництва;
- наявність споживачів продукції та промислових підприємств, які б змогли максимально переробити сільськогосподарську сировину у своєму регіоні, зоні;
- скорочення транспортних витрат на перевезення сільськогосподарської продукції і забезпечення сировиною згідно з потребами провідних галузей регіону. Наприклад, коли в господарствах лісостепу вирощується достатня кількість картоплі і овочів, то немає потреби завозити їх із зони Полісся, де вони також вирощуються, і навпаки.
- рівномірне використання робочої сили протягом року та трудові навички населення. Відомо, що в сільському господарстві (рослинництві) існує сезонність виробництва: у весняно-літньо-осінній періоди не вистачає робочої сили, і пізню осінь і взимку наявна робоча сила не використовується. З метою пом'якшення негативного впливу сезонності необхідно розвивати допоміжні галузі, підсобні промисли тощо;
- раціональне поєднання галузей рослинництва і тваринництва враховує, що наявність у сівозміні певних культур (зернові, цукрові буряки, картопля тощо) зумовлює розвивати відповідні галузі тваринництва, кормами для яких буде як основна, так і побічна продукція;
- економічна політика нашої держави, яка впливає на розміщення і спеціалізацію сільського господарства через систему планування заготівель сільськогосподарської продукції, встановлення заготівельних цін, кредитування і фінансування тощо.

Розміщення і спеціалізація сільського господарства в Україні здійснюється під впливом наступних факторів: природно-кліматичні характеризують поверхню, структуру земельних угідь, ґрунти і їх родючість, кількість опадів, волого- і водозабезпеченість території, температурний режим, сонячне освітлення, біологічні властивості рослин і тварин; економічні – враховують можливості максимального використання трудових, матеріальних і фінансових ресурсів господарств, районів, зон, ринки збуту продукції, розміщення галузей по переробці сільськогосподарської продукції великих міст і промислових центрів.

Основними критеріями економічної ефективності раціонального розміщення сільськогосподарського виробництва є забезпечення виконання державного замовлення на виробництво і заготівлю продукції, розрахованого на повне задоволення потреб народного господарства і забезпечення регіональних потреб у сільськогосподарській продукції і у відповідному асортименті, економія затрат праці і коштів на одиницю продукції.

Розміщення і спеціалізація сільського господарства безпосередньо пов'язані з розміщенням промисловості, транспорту, сфери обслуговування, системою розселення, які в сукупності утворюють економічні райони. Економічний район – це територіально виробничий комплекс, що є частиною народного господарства країни, яка має свою виробничу спеціалізацію.

На території України склалося три економічних райони: Донецько-Придніпровський, Південно-Західний і Південний. Південний і Донецько-Придніпровський економічні райони спеціалізуються на виробництві зерна, технічних культур (соняшника і цукрових буряків), овочів, садівництва та продукції скотарства, свинарства і птахівництва, а Південно-Західний – продукції скотарства, технічних культур (цукрових буряків, льону-довгунця) та картоплі.

Під впливом природно-економічних умов та особливостей самого сільськогосподарського виробництва сформувалась його спеціалізація як в економічних і адміністративних районах, так і в природно-економічних зонах.

В Україні склалися такі сільськогосподарські зони: 1. Полісся; 2. Лісостеп; 3. Північний і Центральний Степ; 4. Південний Степ; 5. Передгірні гірські райони Криму; 6. Передгірні і гірські райони Карпат.

Полісся. Ця зона розміщена в північній і південно-західній частині України. Загальна земельна площа становить близько 12,3 млн. га або 18 % всієї території України. Якщо в середньому по Україні питома вага ріллі в структурі сільськогосподарських угідь рівна 79,3 %, то на Поліссі – лише 69,2 %. Тут на одного працездатного припадає від 1,8 до 3,0 га ріллі.

Полісся – зона розвинутого скотарства, льонарства і картоплярства. Скотарство тут має м'ясо-молочний напрям. На перспективу, здійснивши осушення земель, докорінне поліпшення лук і пасовищ, створивши повноцінну кормову базу, Полісся перетвориться в один із найбільш розвинених скотарських районів України. В багатьох мікрорайонах інтенсивно розвивається свинарство, а в окремих з них і вівчарство. У структурі товарної продукції на скотарство припадає 50 % (молоко – 18 % і яловичина – 30%), на свинарство – 5,5 %.

Рослинництво спеціалізується на виробництві льону-довгунця, картоплі і хмелю, а в південних районах – і на виробництві цукрових буряків. У структурі товарної продукції на льон-довгунець припадає 10 %, картоплю – 6,5 %, цукрові буряки – 5,5 %.

У структурі посівних площ зернові становлять 45 % (з них озима пшениця – 19,5 %), технічні – 8,1 (з них цукрові буряки — 4,3 % і льон-довгунець – 3,6 %), картопля – 10,6 % і кормові культури – 35 %.

З урахуванням виробництва і переробки сільськогосподарської продукції на Поліссі формуються і розвиваються різні аграрно-промислові об'єднання і агрофірми: скотарсько-буряко-переробні, льонарсько-льонопереробні, картоплярсько-спиртокрохмальні та ін.

Лісостеп. Загальна земельна площа зони займає 20,7 млн. га. Питома вага ріллі в усіх сільськогосподарських угіддях становить 85,6 %. На одного працездатного припадає від 1,5 до б га ріллі. Тут сільське господарство спеціалізується на виробництві молока, яловичини, цукрових буряків і зерна. Товарне значення має також картоплярство, в південних районах – соняшник, а в окремих господарствах – тютюн. У ряді районів розвивається промислове садівництво. В тваринництві товарне значення мають свинарство, вівчарство і птахівництво. В структурі товарної продукції на тваринництво припадає 59 %, з них скотарство – 41 (на яловичину – 24,5 %), свинарство – 12 % і птахівництво – 4%. Питома вага рослинництва в товарній продукції займає 40 %, в тому числі цукрові буряки – 19,5 %, зерно – 12 % і овочі – 2,5 %.

У структурі посівних площ зернові становлять 51 (озима пшениця – 29 %), технічні – 22,9 % (цукрові буряки – 10 % і соняшник – 2,4 %), картопля – 5,9 %, овочі – 1,4 % і кормові культури – 28 %.

Тут на основі виробництва і переробки сільськогосподарської продукції формуються різні агропромислові об'єднання і комбінати: буряково-цукрові, овочево-плодоконсервні скотарсько-переробні, зерно-картоплярсько-спиртокрохмальні та інші.

Північний і Центральний Степ. Загальна земельна площа зони становить понад 16,7 млн. га. Навантаження ріллі на одного працездатного становить 5,9-7,6 га. Середньорічна кількість опадів 425-600 мм, а в окремі роки 200-700 мм. Тут часто бувають суховії навесні і влітку, незначні опади восени, що наносить велику шкоду посівам.

Ця зона спеціалізується на виробництві зерна, соняшнику, продукції скотарства. Основною зерновою культурою тут є озима пшениця. Серед додаткових галузей у рослинництві розвивається садівництво, ягідництво, виноградарство та овочівництво. В структурі товарної продукції на тваринництво припадає 64 %, в тому числі на скотарство – 40 % (яловичину – 22 %), свинарство – 14 %, вівчарство – 1,5 % і птахівництво – 8 %. На рослинництво припадає лише – 36 %, з них на зерно – 14 %, соняшник – 8 % і овочі – 5 %. У структурі посівних площ зернові займають 54 % (озима пшениця – 22,5 %), технічні – 13 (цукрові буряки – 1,6 %, соняшник – 9,2%), картопля – 2,1 %, овочеві – 1,7 % і кормові культури – 28,4 %. Тут формуються такі агропромислові об'єднання і комбінати: овочево-плодоконсервний, соняшниково-олійний, скотарсько-птахівничо-переробний та інші.

Південний Степ. Загальна площа зони складає 7,7 млн. га, в тому числі 4,6 млн. га ріллі. Навантаження на одного працездатного становить 4,5-5,0 га ріллі. Клімат сухий з високими температурами в літній період. Річна кількість опадів

300-450 мм, в окремі роки 200-250 мм. Тут часто бувають посухи, сильні вітри і навіть чорні бурі.

В цій зоні господарства спеціалізуються на виробництві озимої пшениці, соняшнику, продукції скотарства. В окремих районах розвиваються також садівництво і виноградарство, овочівництво і баштанництво. У тваринництві, крім скотарства, свинарства і птахівництва, в деяких районах поширене тонкорунне вівчарство. В структурі товарної продукції на тваринництво припадає 55 %, у тому числі на скотарство – 31 % (молоко – 16 % і яловичина – 14 %), на свинарство – 12 % і на птахівництво – 9 %. Питома вага рослинництва у товарній продукції становить 45 %, в тому числі зернових – 15,2 %, овочевих і баштанних культур – 8 %, фруктів і ягід – 5 %. У структурі посівних площ зернові займають 55 % (озима пшениця – 28 %), технічні – 15 % (соняшник – 9,2 % і цукрові буряки – 1,6 %), картопля – 2,1 %, овочеві 1,7 % і кормові культури 26,5 %. На перспективу багато господарств цієї зони у зав'язку із зрошенням великих площ земель будуть спеціалізуватися на виробництві рису, різко збільшать вирощування овочів, плодів, ягід і винограду. Ця продукція поставлятиметься в інші райони України. Тут розвиватимуться овочево-плодоконсервні, виноградарсько-виноробні, скотарсько-свинарсько-птахівничо-переробні та інші агропромислові комплекси і комбінати.

Передгірні і гірські райони Криму. Ця зона відрізняється різноманітними природними умовами. Вона займає п'яту частину Кримського півострова. Середньорічна температура 4-12°, а кількість опадів – 350-1000 мм. Тут займаються садівництвом, виноградарством і овочівництвом. У багатьох господарствах вирощують ефіроолійні культури, тютюн та сою. Головними галузями тваринництва є: молочно-м'ясне скотарство, вівчарство і птахівництво.

У структурі товарної продукції на рослинництво припадає 68,5 % (на фрукти і ягоди – 21,5 %, виноград – 20,3 %, ефіроолійні культури – 16,7 %), а на тваринництво – 33,5 % (скотарство – 12 %, птахівництво – 16,2 %). На території цієї зони формуються виноградарсько-виноробні, овочево-плодоконсервні, ефіроолійні та інші агропромислові комплекси.

Навколо великих міст і промислових центрів Донбасу і Придніпров'я господарства спеціалізуються на виробництві свіжого молока, м'яса, дієтичних яєць, парниково-тепличних і теплолюбних овочів, ранньої картоплі тощо. Тут розміщені найбільші тепличні комбінати і овочеві фабрики, молочно-м'ясні комплекси і птахофабрики.

15.3. Галузева структура сільського господарства і виробничі типи господарств

Сільське господарство України поділяється на дві взаємопов'язані галузі – рослинництво і тваринництво. Рослинництво включає такі галузі: буряківництво, виробництво зерна, картоплярство, овочівництво, льонарство, садівництво тощо.

До тваринництва відносяться: скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво, конярство та інші галузі.

Галузь – це частина сільськогосподарського виробництва, яка відрізняється від інших видом продукції, складом засобів виробництва, технологією і організацією виробничих процесів. Виробнича спеціалізація аграрних підприємств зумовлюється складом і розмірами їх галузей.

Під галуззю розуміють частину виробництва, яка відрізняється видами вироблюваної продукції, організацією і технологією виробництва, застосовуваними засобами виробництва і особливостями кваліфікації працівників.

Повна класифікація галузей аграрного підприємства включає в себе *виробничі і невиробничі галузі*. В свою чергу, виробничі галузі поділяються на сільськогосподарські і не сільськогосподарські (промислові), а невиробничі – на організації житлово-комунального господарства і культурно-освітні та побутові заклади.

За видами продукції сільськогосподарські галузі в рослинництві поділяються на рільництво, овочівництво, садівництво, кормовиробництво і т.д., в тваринництві – скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, конярство, рибництво, звірівництво і т.д.

Промислові галузі здійснюють переробку сільськогосподарської продукції, виробництво і виготовлення необхідних матеріалів і виробів. Ними виробляється така продукція як мука, крупа, рослинне і тваринне масло, продукція переробки овочів, фруктів і винограду, м'ясо, цегла, черепиця, тара, меблі, посуд та ін.

За економічним значенням в підприємстві всі галузі поділяються на головні (основні), додаткові, допоміжні, підсобні і обслуговуючі.

Головні (основні) галузі забезпечують одержання основної кількості товарної продукції та відповідно грошових надходжень в підприємстві і визначають його виробничий напрям (напрям спеціалізації). В більшості господарств є не одна , а декілька головних галузей. Ними можуть бути виробництво зерна, цукрових буряків, картоплі, овочів, молока, м'яса, яєць та ін.

Основна, найбільша галузь визначає не лише виробничий напрям підприємства, а й правильне поєднання галузей, наявність і необхідність додаткових і підсобних галузей.

Додаткові галузі мають меншу питому вагу в структурі товарної продукції і забезпечують менший в порівнянні з головними галузями обсяг грошових надходжень в підприємстві, але дозволяють максимально використовувати природно-економічний потенціал, створюють більш сприятливі умови для розвитку основних галузей.

Додаткові галузі визначаються від наявності головних галузей. Приміром, згадуваний вище сільськогосподарський виробничий кооператив "Промінь" має зерново-молочний напрямок спеціалізації. Отже, тут дві головні галузі: у рослинництві – виробництво зерна, у тваринництві – виробництво молока. Основна питома вага грошових надходжень в кооперативі саме від цих видів

продукції. Разом з тим, якщо здійснюється виробництво молока, то проводиться регулярна заміна вибракуваних з основного стада тварин ремонтним молодняком – більш продуктивним. Вибракувані тварини ставлять на відгодівлю і пізніше реалізують на м'ясо. Тобто, об'єктивно повинна існувати додаткова галузь – м'ясне скотарство, вона дає менший обсяг грошових надходжень в СВК "Промінь" і служить доповненням до головної галузі – молочного скотарства.

У більшості аграрних підприємств в Україні до додаткових галузей відносять овочівництво, птахівництво та ін. При правильному поєднанні головних і додаткових галузей забезпечується раціональна галузева структура підприємства, що дає можливість більш раціонального використання трудових, матеріальних і фінансових ресурсів, землі.

Допоміжні галузі – їх розвивають, як правило, для більш кращого використання трудових ресурсів, використання специфічних природно-економічних умов господарювання. Вони складають невелику частку в структурі товарної продукції підприємства або взагалі використовуються для задоволення власних потреб в аграрних підприємствах. Інколи додаткові галузі ототожнюють з додатковими або підсобними, хоча це неправильно. До них можна віднести: бджільництво, шовківництво, садівництво, рибництво, звірівництво та ін.

Підсобні промислові підприємства і промисли – займаються переробкою сільськогосподарської продукції і виробництвом несільськогосподарської продукції. Сюди належать млини, овочеконсервні і м'ясопереробні цехи, цехи по виробництву соків, олії, вапна тощо, цегельні заводи, а також промисли як килимарство, різьбярство, гончарство, виробництво оздоблювальних матеріалів та ін.

Промисли – це виробництва, де реалізуються історично набуті навики населення, яке проживає на даній території. Як правило, тут переважає високомайстерна ручна праця.

Підсобні підприємства і промисли мають своїм завданням повніше використовувати наявні трудові ресурси, їх навики, пом'якшувати сезонність виробництва. Грошові надходження від цих галузей значно менші в порівнянні з головними і додатковими галузями. В багатьох господарствах Івано-Франківської, Чернівецької, Львівської і Закарпатської областей (гірської зони) вони по суті є головними галузями, оскільки традиційні рослинницькі і тваринницькі галузі не мають тут умов для існування.

Серед несільськогосподарських (промислових) галузей аграрних підприємств, крім підсобних підприємств і промислів, важливу функціональну роль виконують також *обслуговуючі галузі*. Вони, як правило, не мають товарного значення і обслуговують всі інші галузі в підприємстві. До них належать ремонтно майстерні, машинно-тракторний парк, автотранспорт, господарські електростанції, кузні, кормоцехи і кормокухні, їдальні та ін.

Спеціалізація аграрного виробництва вимагає його певного комбінування і поєднання розвитку головних, додаткових, допоміжних, обслуговуючих галузей і підсобних підприємств та промислів. Однак з метою організації

високоефективного конкурентноспроможного виробництва аграрні підприємства повинні розвивати таку кількість галузей і в таких розмірах, щоб найкраще використовувати виробничі ресурси та одержувати максимальний прибуток.

Галузева структура – це кількісне співвідношення різних галузей рослинництва і тваринництва. Головним показником, що характеризує галузеву структуру є структура валової продукції. Допоміжними показниками є структура матеріально-грошових витрат, структура стада і посівних площ.

Спеціалізація окремих аграрних підприємств, районів, зон носить виключно різнобічний характер. Під впливом кон'юнктури ринку, розвитку продуктивних сил вдосконалюються і змінюються характер і форми спеціалізації. Кризові умови негативно позначаються на спеціалізації аграрного виробництва і можуть викликати зворотні процеси.

Перш за все, аграрне виробництво спеціалізується за *виробничим типами господарств* – групами сільськогосподарських підприємств, які мають подібні природні, техніко-економічні умови і виконують однорідні функцію. Виробничий тип підприємства характеризує спільність раціональної організації виробництва. Виробничі типи характеризуються не лише певним складом галузей і їх поєднанням, а й рівнем інтенсивності виробництва, системою ведення галузей.

Отже, під *виробничим типом* аграрних підприємств розуміють не одне, а сукупність спеціалізованих підприємств з характерними і стійким особливостями спеціалізації і організаційно-виробничих структур, які близькі за природно-економічними умовами, виробничою спеціалізацією, формами організації праці, технологією виробничих процесів і складом технічних засобів, мають близькі показники рівня інтенсивності і економічної ефективності виробництва. В залежності від розмірів окремих підприємств, співвідношення галузей, виробничі типи можуть мати різновиди – підтипи.

Серед виробничих типів господарств розрізняють такі, що фактично склалися і раціональні. Тому типізація аграрних підприємств здійснюється в два етапи. Перший полягає у виділенні типів підприємств, які фактично склалися, другий – у розробці раціональних виробничих типів аграрних підприємств.

Головні галузі кожного виробничого типу повинні забезпечувати не менше 60 % грошових надходжень. Якщо при цьому буде досягнутий оптимальний рівень їх рентабельності, то це забезпечить високу економічну ефективність виробництва в цілому.

В Україні склалося близько 30 типів підприємств, наприклад, зерново-буряково-скотарський, зерново-картопле-свинарський, зерново-скотарський, зерново-свинарський, буряково-скотарський, буряково-свинарський, молочно-картоплярський, овочево-молочний та ін.

За кількістю головних галузей всі виробничі типи аграрних підприємств поділяють на три групи: *глибокоспеціалізовані, вузькоспеціалізовані (спеціалізовані), комбіновані (багатогалузеві)*.

До глибокоспеціалізованих належать підприємства, в яких є лише одна головна галузь, вона забезпечує 60-70 % грошових надходжень. До них належать підприємства по відгодівлі ВРХ, свиней, вирощуванні птиці, з виробництва рису, хмелю, винограду та ін. Деякі з них не мають додаткових галузей. В цьому випадку головна галузь дає 100 % грошових надходжень.

Вузькоспеціалізовані – це господарства з двома головними галузями, як правило, однією рослинницькою, другою тваринницькою, кожна з яких забезпечує не менше 30 % грошових надходжень, і 3-4 додатковими галузями (скотарсько-бурякові, овоче-молочні, садівничо-молочні, зерново-свинарські та ін.).

До комбінованого типу спеціалізації належать ті підприємства, в яких основними галузями є три галузі, кожна з яких забезпечує не менше 20 % грошових надходжень (скотарсько-зерново-буряківничі, овоче-молочно-картоплярські, скотарсько-льонарсько-картоплярські і т.п.).

З врахуванням специфічних особливостей в сільському господарстві і в перспективі будуть розвиватися всі три групи виробничих типів аграрних підприємств. Типізація аграрних підприємств дозволяє виявити найбільш раціональну виробничу структуру і організацію при різному поєднанні галузей. Господарства кожного типу намагаються розвивати такі галузі, які забезпечували б достатньо високий і стійкий дохід в конкретних-природно-кліматичних умовах.В Україні, як відомо з економічної літератури, склалося більше30типів господарств: наприклад зерново-скотарський, зерново-свинарський, зерново-вівчарський, буряково-скотарський, буряково-свинарський, льонарсько-молочний, молочно-картоплярський, овочево-молочний, садівницько-молочний, виноградарський тощо. Це зумовлено поглибленою спеціалізацією в сільському господарстві і різноманітними природно-економічними умовами.

Процес формування виробничих типів господарств безперервний, як і спеціалізація сільськогосподарського виробництва. З поглибленням поділу праці в сільському господарстві збільшується кількість виробничих типів. При дальшому поглибленні спеціалізації всередині виробничого типу господарств виділяються виробничі підтипи господарств, які в процесі свого розвитку можуть сформуватися у самостійний виробничий тип. Так, наприклад, в Україні вже сформовані свинарські господарства трьох виробничих типів: племінне свинарство, спеціалізовані свинарські господарства і промислове виробництво свинини. До першого виробничого типу відносяться такі підтипи господарств, як племінні заводи і племінні свинарські господарства, до другого — репродуктори, відгодівельні господарства без власного відтворення стада і спеціалізовані свинарські господарства з частковим оборотом стада, до третього — великі державні промислові комплекси з власним і без власного відтворення стада. Кожний виробничий тип господарства має свою організаційну і галузеву структуру, яка в значній мірі визначається зональними особливостями, рівнем інтенсивності сільськогосподарського виробництва та іншими факторами.

15.4. Концентрація сільськогосподарського виробництва

Поглиблення спеціалізації призводить до концентрації виробництва, під якою розуміють процес зосередження виробництва більшого обсягу продукції у відносно меншій кількості підприємств, районів, областей або зон відповідно до їх спеціалізації.

Концентрація має об'єктивний характер і ґрунтується на закономірностях розвитку продуктивних сил, науково-технічного прогресу і підвищенні рівня економічної ефективності сільськогосподарського виробництва. До основних показників, які характеризують рівень концентрації виробництва продукції як в цілому у господарстві, так і рослинництва і тваринництва належать: обсяг валової продукції, кількість працівників, розмір посівних площ під даною культурою, кількість продуктивної худоби і птиці, розмір виробничих фондів, валового і чистого доходу. Концентрація виробництва здійснюється за двома формами: перша – шляхом злиття, об'єднання земельних, матеріально-технічних і трудових ресурсів у одному господарстві, друга – шляхом інтенсивного розвитку підприємств.

Розвиток продуктивних сил та їх якісна зміна в умовах інноваційного розвитку визначають масштаби і межі об'єднання (розміри) господарств. Тому основною, найбільш бажаною, формою концентрації є інтенсивний розвиток господарств.

Об'єктивною основою процесу концентрації виробництва є дія ефекту масштабності в сільському господарстві. Вітчизняний і зарубіжний досвід показує, що більш успішними аграрними підприємствами в умовах ринкової економіки є ті, що мають більші розміри. Великі підприємства мають істотні переваги перед підприємствами малих розмірів, бо дають змогу підвищувати економічну ефективність виробництва шляхом впровадження прогресивних технологій, потокових методів, комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів у сільському господарстві.

Однак не можна протиставляти великотоварне і дрібнотоварне виробництва один одному. Великотоварне виробництво також має свої межі. Наприклад, зі збільшенням земельної площі господарства зростають транспортні витрати, ускладнюється управління та ін., що негативно позначається на ефективності виробництва, а надмірна концентрація сільськогосподарського виробництва у землеробстві, наприклад, дуже висока перенасиченість посівів високоінтенсивних культур, зумовлює деградацію ґрунтового покриву, його виснаження, появу хвороб і шкідників сільськогосподарських культур. У господарствах з великими площами технічних і просапних культур внаслідок їх багаторазового обробітку розвивається інтенсивна водна і вітрова ерозія, зменшується гумусний горизонт і родючість землі.

Надмірне укрупнення господарств спричинює далеке і нераціональне перевезення вантажів, утруднює управління господарством. Слід відмітити, що межі концентрації в сільському господарстві дуже динамічні і зумовлені для кожного конкретного стану рівнем розвитку продуктивних сил, суспільного

поділу праці та регіональними особливостями природно-економічних умов. Наприклад, зовсім різні масштаби і розміри концентрації сільськогосподарського виробництва мають господарства Полісся і Степу.

Розрізняють мінімальний, раціональний і оптимальний розміри господарств. Мінімальний рівень є нижчою межею застосування сучасного комплексу машин і устаткування, технологій, що забезпечують таку рентабельність, при якій можливе мінімальне розширене відтворення. Раціональний розмір забезпечує такі техніко-економічні параметри, при яких досягається високий рівень організації та індустріалізації виробництва, а звідси й рівень рентабельності, вищий за середньогалузеві показники. В оптимальних за розмірами господарствах створюються найкращі умови для спеціалізації, механізації та автоматизації виробничих процесів, більш ефективного використання ресурсного потенціалу, підвищення темпів розширеного відтворення й економічної ефективності сільськогосподарського виробництва.

15.5. Міжгосподарська кооперація та агропромислова інтеграція

З розвитком суспільного поділу праці та концентрації виробництва розширюються і поглиблюються виробничі зв'язки як між окремими галузями безпосередньо у господарстві, так і між спеціалізованими, підприємствами.

Міжгосподарська кооперація – це добровільне співробітництво, об'єднання юридично самостійних господарств для організації спільного виробництва певного виду продукції або надання відповідних послуг. Вона сприяє розвитку концентрації і поглибленню спеціалізації виробництва та зростанню його економічної ефективності, веде до вдосконалення суспільних виробничих відносин на селі та його економічно-соціального розвитку.

Кооперація здійснюється як по вертикалі, так і по горизонталі. Кооперація вертикальна – планомірно організоване співробітництво сільськогосподарських і промислових підприємств, які на основі поділу праці беруть участь у різних технологічних процесах; здійснюють виробництво сільськогосподарської продукції, її зберігання, переробку і реалізацію.

Кооперація горизонтальна – планомірно організоване співробітництво господарств, що спеціалізуються на виробництві певних видів сільськогосподарської продукції або напрямів своєї діяльності з метою найбільш ефективного використання наявних ресурсів.

Як при вертикальній, так і при горизонтальній кооперації окремі господарства і підприємства зберігають юридичну і економічну самостійність.

Об'єднання в агропромисловому комплексі всіх галузей сільськогосподарського виробництва, переробної промисловості і матеріально-технічного постачання створює сприятливі умови для розвитку міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції.

Економічне значення міжгосподарської кооперації полягає в тому, що вона дає змогу більш ефективно використовувати природні й трудові ресурси, основні

і оборотні фонди, застосовувати найновіші технології, комплексно механізувати виробничі процеси, постійно вдосконалювати форми організації праці, управління сільськогосподарського виробництва та підвищувати його економічну ефективність.

Господарства, підприємства і організації на основі об'єднання коштів, матеріально-технічних і трудових ресурсів створюють спеціалізовані міжгосподарські, державно-господарські підприємства і об'єднання індустріального типу з виробництва м'яса, молока, яєць, вовни, комбікормів, з племінної справи, насінництва, садівництва, виноградарства, овочівництва, зберігання і переробки сільськогосподарської продукції, спільного використання техніки, транспорту, виробництва будівельних матеріалів і виконання будівельно-монтажних робіт. Міжгосподарські підприємства (об'єднання) створюються на базі приватних, колективних і державних господарств, організацій шляхом добровільного об'єднання їх фінансових, матеріально-технічних і трудових ресурсів для організації виробництва, переробки і реалізації певних видів продукції, обслуговування основного виробництва, постачання основними засобами і паливно-мастильними матеріалами та надання відповідних послуг.

Широкий розвиток дістала кооперація як у сфері виробничого обслуговування, так і у невиробничій сфері по створенню спільних оздоровчих і культурно-побутових закладів.

Міжгосподарська кооперація розвивається за такими основними принципами: добровільність у співробітництві господарств, підприємств і організацій; науковий підхід до вибору організаційних форм і напрямів спеціалізації виробництва (врахування природно-економічних умов тощо); збереження господарської самостійності підприємств, що кооперуються між собою; матеріальна заінтересованість господарств та їх працівників у підвищенні економічної ефективності виробництва, забезпечення різкого збільшення обсягів виробництва і продажу державі сільськогосподарської продукції при одночасному зниженні питомих затрат праці і коштів; матеріальна відповідальність за результати діяльності тощо.

Міжгосподарські підприємства здійснюють свою діяльність на основі ринкових відносин відповідно до виробничо-фінансового плану та укладених договорів з господарствами-учасниками. Кожне господарство-учасник має власний баланс і є самостійною юридичною одиницею. Взаємовідносини учасників кооперації при цьому регулюються загальним положенням про міжгосподарське підприємство.

Агропромислова інтеграція – процес органічного злиття (об'єднання) сільськогосподарського виробництва з промисловістю і організація на цій основі агропромислових підприємств. Забезпечуючи підвищення ефективності промислового і сільськогосподарського виробництва, вона сприяє нарощуванню виробництва різних видів високоякісної продукції.

Розвивається агропромислова інтеграція у зв'язку з появою об'єктивних передумов для безпосереднього, органічного об'єднання сільськогосподарських

підприємств і галузей з промисловими. В основі такого об'єднання лежить спільність завдань з виробництва одного виду кінцевої продукції, тобто єдиний технологічний процес. Таке об'єднання сільського господарства з промисловістю дістало назву вертикальної агропромислової інтеграції.

Інтеграція, як наслідок суспільного поділу праці, відбувається на загальному народногосподарському рівні і на рівні окремих підприємств і міжгосподарських об'єднань. В першому випадку – це сукупність економічно і технологічно взаємозв'язаних галузей народного господарства, які беруть участь у виробництві сільськогосподарської продукції, її заготівлі, переробці, зберіганні, транспортуванні, збуті, виробництві засобів виробництва для сільського господарства і його обслуговування.

Ця сукупність галузей (виробництв) становить агропромисловий комплекс країни (АПК).

Другий напрям інтеграції – утворення нових форм підприємств на основі спільного сільськогосподарського і промислового виробництва під єдиним управлінням. Така агропромислова інтеграція веде до об'єднання господарств і підприємств, що спеціалізуються на виробництві певних видів сільськогосподарської продукції з підприємствами, які займаються її переробкою і випуском готової продукції для споживача.

Агропромислові підприємства – це форма організації виробництва, в якому органічно поєднуються виробництво і переробка сільськогосподарської продукції. Це найбільш проста і ефективна форма органічного злиття сільськогосподарського і промислового виробництва.

Розвиток агропромислової інтеграції здійснюється не тільки завдяки створенню агропромислових підприємств (господарств-заводів) а й організації агропромислових об'єднань, комбінатів і агрофірм з включенням до них підприємств, які здійснюють усі стадії процесу виробництва, переробки, зберігання і реалізації кінцевої продукції.

Інтеграційні формування – це єдині виробничо-господарські комплекси, в яких діяльність здійснюється на основі спеціалізації, концентрації та інтеграції виробництва, переробки, зберігання, а при певних умовах і торгівлі сільськогосподарською та кінцевою продукцією. До інтеграційних формувань входять господарства, міжгосподарські підприємства і організації з виробництва, переробки, зберігання сільськогосподарської продукції, торгівлі, автотранспортні та інші державні й кооперативні організації. Діють вони на принципах господарського розрахунку і єдиного планового і організаційного керівництва.

Серед інтеграційних формувань агропромислового комплексу особливе місце займають агропромислові об'єднання. За своєю організаційно-економічною суттю, метою і завданнями вони можуть бути дуже різноманітними: аграрними, агропромисловими, аграрно-промислово-торговими, науково-виробничими, галузевими, територіальними тощо.

В Україні функціонує 12 агрокомбінатів, 3 агрооб'єднання, 270 агрофірм, 170 науково-виробничих об'єднань і систем. Вони показали високу ефективність господарювання.

Відносно новою формою об'єднання є агропромислові комбінати (АПК). Серед них – АПК «Нікопольський» (Нікопольського району Дніпропетровської області), «Дністровський» (Білгород-Дністровського району Одеської області), «Рось» (Білоцерківського району Київської області) та інші.

Прогресивною організаційною формою агропромислової інтеграції є агропромислові фірми. Агропромислова фірма — це сукупність організаційно, економічно і технологічно об'єднаних сільськогосподарських і промислових підприємств, які здійснюють виробництво, зберігання, переробку і реалізацію сільськогосподарської продукції, а також обслуговування основного виробництва. Заслуговує на увагу досвід роботи таких агрофірм, як «Зоря» (Рівненського району Рівненської області), «Проскурів» (Хмельницького району Хмельницької області), «Вікторія» (Борщівського району Тернопільської області), «Прут» (Коломийського району Івано-Франківської області) та інші.

Дальший розвиток агропромислової інтеграції буде сприяти підвищенню ефективності агропромислового виробництва, вирішенню продовольчої проблеми та поліпшенню соціально-економічних умов життя.

16.1. Господарське значення рослинництва в економіці країни

Сільськогосподарське виробництво складається з двох великих взаємозв'язаних галузей – рослинництва та тваринництва. Рослинництво займається вирощуванням зернових, технічних, кормових, овочевих, плодових та інших сільськогосподарських культур.

Культурні рослини забезпечують населення країни продуктами харчування, тварин кормом, сировиною різні галузі легкої та харчової промисловості. У листках рослин під дією сонячного проміння відбувається фотосинтез, в результаті чого утворюються органічні речовини. Отже, рослини – єдине джерело органічних речовин на землі, без яких неможливе взагалі життя людей і тварин.

Рослинництво і тваринництво як галузі взаємозв'язані і доповнюють одна другу в забезпеченні потреб країни різноманітними продуктами та у використанні земельних, матеріальних і трудових ресурсів. Рослинництво дає корми для тваринництва. В польових сівозмінах вирощують на корм багаторічні та однорічні трави, зернофуражні та силосні культури. Крім того, при виробництві окремих сільськогосподарських культур разом з головною одержують побічну продукцію (солому, гичку цукрових буряків, стебла кукурудзи, а також відходи харчової промисловості (жом, макуха, брага), які тварини перетворюють в цінні продукти харчування (м'ясо, молоко та інші).

Таблиця 16.1

Продукція сільського господарства в порівнянних цінах 2005 р., млрд. грн. (в усіх категоріях господарств)

Роки	В середньому за рік				
	Всього, млн. грн.	в тому числі продукція			
		рослинництва		тваринництва	
		млн. грн.	в %	млн. грн.	в %
1990	145874,9	66559,7	45,6	79315,2	54,4
2000	77889,4	43573,0	55,9	34316,4	44,1
2001	85795,2	49074,5	57,1	36720,7	42,9
2002	86784,3	48113,1	55,4	38671,2	44,6
2003	77271,1	41104,8	53,1	36166,3	46,9
2004	92530,7	55637,9	60,1	36892,8	39,9
2005	92585,6	53975,6	58,2	38610,0	41,8
2006	94894,6	54908,9	57,8	39985,7	42,2

У валовій продукції сільського господарства питома вага рослинництва змінюється в залежності від різних умов соціального і економічного характеру. В багатьох економічно розвинутих країнах світу в сільському господарстві

переважає продукція тваринництва — в країнах Західної Європи до 68 %, в США і Канаді – до 60 %. У слаборозвинутих країнах переважає продукція рослинництва. З наведених у таблиці 16.1 даних видно, що в сільському господарстві України у 1990 р. переважала частка продукції тваринництва. Починаючи з 1996 р. почала зростати частка продукції рослинництва. Але це не за рахунок її збільшення в абсолютних величинах, а в зв'язку з різким зменшенням виробництва продукції тваринництва

Основним завданням рослинництва є його дальша інтенсифікація, перехід на прогресивні екологічно чисті технології вирощування культур, впровадження нових форм господарювання. Це забезпечить підвищення ефективності використання сільськогосподарських культур та поліпшення якості продукції.

16.2. Галузева структура рослинництва

Рослинництво – це велика і складна галузь сільськогосподарського виробництва. Залежно від виду рослин, продукції, що виробляється та засобів виробництва, які застосовуються, виділяють більш вузькі галузі рослинництва. Це такі як виробництво зерна, технічних культур, картоплярство, овочівництво і баштанництво, плодівництво і виноградарство, кормовиробництво та ін. Перелічені галузі поділяють на ще дрібніші галузі виробництва окремих видів продукції.

Галузева структура рослинництва характеризується співвідношенням посівних площ сільськогосподарських культур, валовим і товарним виробництвом продукції. Вона не є сталою і залежить від потреб народного господарства в тій чи іншій продукції, природно-кліматичних і економічних умов землеробства.

Розглянемо динаміку і структуру посівних площ України (табл. 16.2).

Таблиця 16.2

Посівні площі сільськогосподарських культур (всі категорії господарства)

Групи культур	I990 р.		2000 р.		2006 р	
	млн. га	%	млн. га	%	млн. га	%
Зернові	14,6	44,8	13,6	50,1	14,5	55,9
Технічні	3,7	11,3	4,1	15,1	6,1	23,5
Картопля	1,4	4,3	1,6	5,9	1,4	5,4
Овочеві і баштанні	0,5	1,5	0,5	1,8	0,4	1,5
Кормові	12,0	36,8	7,0	25,8	3,2	12,3
Вся посівна площа	32,6	100,0	27,1	100,0	25,9	100,0

Як видно з таблиці, питома вага посівів зернових культур збільшилася. Те саме стосується і посівів технічних культур. Спостерігається значне скорочення площ під кормовими культурами. Питома вага овочевих і баштанних мало змінюється.

Зменшення виробництва продукції рослинництва відбувається як за рахунок скорочення посівних площ, так і при зниженні врожайності. Як видно з таблиці 16.2, вся посівна площа у 2006 р. зменшилася на 6,7 млн. га, проти 1990 р., а це значить, що є можливість збільшити валове виробництво рослинницької продукції за рахунок розширення площ. Крім того потрібно підвищувати продуктивність землі, тобто підвищувати врожайність. При цьому особливе значення має збільшення виробництва тих видів рослинницької продукції, на які зростає попит.

Особливе місце серед галузей рослинництва займає виробництво зерна. Без розвитку зернового виробництва неможливо спеціалізувати економічні райони на виробництві технічних культур, продукції тваринництва, розвивати інші галузі рослинництва. Тому ця галузь займає найбільшу питому вагу в посівах сільськогосподарських культур.

Частину зернових культур вирощують як сировину для виробництва спирту, крохмалю, декстрину та іншої продукції; з соломи виготовляють папір, целюлозу, мати, різні побутові речі.

Зерно добре зберігається, тому особливе значення має для створення державного резерву продуктів і кормів. Стан зернового господарства характеризується складом і розміром посівних площ, урожайністю і валовим збором продукції, економічною ефективністю виробництва.

Структура посівів зернових культур змінюється і їх співвідношення наведені в таблиці 16.3.

Як видно з даних таблиці, найбільшу питому вагу займає озима пшениця. Це пояснюється тим, що вона краще використовує вологу весняно-літнього періоду і дає вищий врожай, що забезпечує більш стійкі валові збори зерна. Причому, зерно пшениці має високі продовольчі якості й широко використовується для виробництва різноманітних продуктів. Вирощують озиму пшеницю в Степу і Лісостепу, а на Поліссі площі невеликі. Тут переважає менш вимогливе озиме жито. Порівняно з 1913 р. в Україні площі жита в 1990 р. зменшились в 9 разів, а у 2006 р. його посіви збільшились на 28,0 % проти 1990 р.

Друге місце за питомою вагою в посівних площах займають кормові культури, оскільки від них залежить розвиток тваринництва. Однак польове кормовиробництво товарної продукції не дає, тому інтенсифікація його менша, ніж інших галузей.

Значну питому вагу займають технічні культури 23,5 %, але в товарній продукції вони посідають друге місце після зернових. Особливо в Україні розвивається буряківництво і вирощування соняшника.

Площі під картоплю за останні роки різко скоротились у сільськогосподарських підприємствах, тоді як в особистих селянських

господарствах розширились. Ця культура досить трудомістка і рівень механізації робіт по вирощуванню і збиранню її невисокий. Площі овочевих і баштанних культур залишаються на одному рівні.

Таблиця 16.3

Посівні площі зернових культур України (всі категорії господарств)

Культура	1990 р.		2001 р.		2006 р.	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
1	2	3	4	5	6	7
Зернові – всього	14583	100,0	15586	100,0	14515	100,0
у тому числі озимі	8649	57,9	8593	55,1	5884	40,5
з них: пшениця	7568	51,9	6831	43,8	5089	35,0
жито	518	3,6	923	5,9	373	2,5
ярі всього	5934	42,1	6993	44,9	8631	59,4
у тому числі:						
пшениця	8	0,0	–	–	494	3,4
ячмінь	2201	15,1	3590	23,0	4883	33,6
овес	492	3,4	594	3,8	474	3,2
просо	205	1,4	354	2,3	136	0,9
гречка	350	2,4	713	4,6	398	2,7
рис	28	0,2	19	0,1	22	0,1
Зернобобові	1424	9,8	432	2,8	406	2,7
Кукурудза на зерно	1234	8,5	1291	8,3	1777	12,2

Значне місце в структурі товарної продукції займають садівництво і виноградарство. Але площі садів і виноградників не включаються в посівні площі, оскільки це багаторічні насадження і їх характеристику буде проведено окремо.

16.3. Економічні показники виробництва основних сільськогосподарських культур

Задоволення потреб людей в різноманітних продуктах харчування і товарах народного споживання значною мірою залежить від стану й розвитку виробництва зерна.

Зерно – основний продукт харчування для населення у вигляді хліба, круп, макаронних і кондитерських виробів та інших продуктів, які відзначаються високими поживними і смаковими якостями.

В кормовому балансі тваринництва понад 25 % складають зерно і його відходи, а в свинарстві та птахівництві – 70-90 %. Для годівлі тварин використовують зерно ячменю, вівса, кукурудзи, а також побічну його

продукцію – солому, полову, зелену масу та ін. Солому використовують як підстилку для худоби.

Площі фуражних культур (ячменю, вівса, кукурудзи) займають 27,0-37,9 % і в останні роки збільшуються. Найбільше сіють ярого ячменю. Не зменшились площі під такою цінною високоврожайною культурою як кукурудза. Невиправдано зменшились посівні площі під зернобобовими – з 9,8 у 1990 р. до 2,7 % у 2006 р. ці культури є основним джерелом кормового білка, їх посіви потрібно розширити. Серед інших зернових культур в останні роки розширились площі під озимим ячменем.

Одним з найважливіших показників рівня ведення зернового господарства є врожайність. При вищій врожайності потрібну кількість зерна можна одержати з меншої площі. Це дуже важливо зараз, коли посівні площі сільськогосподарських культур зменшуються.

Дані про врожайність зернових культур в Україні наведені в таблиці 16.4.

Найвища врожайність у кукурудзи на зерно, і в останні роки вона перевищує 30 ц/га, а найнижча у круп'яних культур — проса і гречки, особливо у гречки низька урожайність – в межах 6,4-9,5 ц/га, це у 3-4 рази менше, ніж у пшениці.

Таблиця 16.4

Врожайність окремих зернових культур в усіх категоріях господарств України, ц/га

Культура	У середньому за 1986-1990 рр.	2001 р.	2002 р.	2006 р.
зернові – всього	30,7	27,1	27,2	24,1
пшениця озима	36,4	31,4	30,8	25,6
жито озиме	21,1	20,7	20,2	16,2
пшениця яра	27,3	20,6	21,2	22,1
ячмінь ярий	32,5	25,5	24,9	21,5
овес	23,4	20,0	18,9	15,6
просо	17,8	10,6	10,5	10,8
гречка	9,5	6,7	6,8	6,4
рис	42,5	36,6	40,0	46,0
зернобобові	18,7	20,1	18,2	19,2
кукурудза на зерно	35,2	32,4	35,2	37,4

Дальше підвищення врожайності по групі зернових культур у цілому можна досягти завдяки удосконаленню структури їх посівних площ, зокрема збільшенню питомої ваги площ високоврожайних і зменшенню низьковрожайних культур. При цьому слід враховувати потреби країни в необхідній кількості зерна різного господарського призначення — хлібного, круп'яного, технічного і фуражного.

Важливим показником рівня виробництва зерна є валовий збір, який наведений у таблиці 16.5.

Питома вага валового виробництва пшениці становила у всі роки, крім 2006 р., понад 50 % від загальної кількості виробленого зерна в Україні. Поряд із збільшенням виробництва зерна особливе значення має підвищення якості. Велика роль в цьому грунтово-кліматичних умов зони вирощування даної культури. В південних областях України, де достатня кількість світла, озима пшениця має вищий вміст білка, ніж у північно-західних областях.

Таблиця 16.5

Валовий збір окремих зернових культур в усіх категоріях господарств України, тис. тонн

Вид продукції	1990 р.	1999 р.	2001 р.	2002 р.	2006 р.
Пшениця озима	30348	13128	20794	19978	12880
Жито озиме	1259	916	1821	1569	582
Ячмінь ярий	7216	5761	8737	9017	10359
Овес	1303	760	1116	943	690
Гречка	420	222	388	209	229
Рис	118	64	69	75	100
Зернобобові	3266	628	827	810	747
Кукурудза	4737	1737	3641	4180	6426
Всього зерна	51009	24581	39706	38804	34258

Економічну ефективність зернових культур визначають за такими показниками: продуктивність площі, собівартість продукції, ціна реалізації, рентабельність виробництва.

Вирощування зернових культур – найбільш високомеханізоване порівняно з іншими культурами. Система машин, яка застосовується на виробництві зерна, дає змогу максимально механізувати всі процеси, пов'язані з підготовкою ґрунту, сівбою, доглядом, збиранням врожаю і після збирання обробкою зерна. Це сприяє значному підвищенню продуктивності праці.

Трудомісткість виробництва зерна визначає рівень його собівартості. Аналіз структури собівартості зерна показує, що матеріальні затрати (насіння, добрива, засоби захисту рослин, експлуатація сільськогосподарської техніки) в господарствах України становить близько 74-75 % усіх витрат. На оплату праці в середньому припадає близько 15-16 % загальних витрат. Значні також накладні витрати – 9-10 %.

Разом продуктивність праці і собівартість зерна в свою чергу впливають на рентабельність зернового виробництва. Важливою умовою підвищення рентабельності виробництва зерна є реалізаційні ціни. Вищі ціни на високоякісне зерно зумовлюють високу рентабельність твердих і сильних сортів пшениці.

У цілому найефективніше виробництво зерна в степових і лісостепових областях України. Це зумовлено тим, що на родючих ґрунтах одержують вищий врожай, менші затрати праці на його виробництво і нижча собівартість. Проте вирощування окремих зернових культур у різних зонах дає неоднакові результати. Так, високі врожаї кукурудзи, озимої пшениці, проса у Лісостепу і Степу зумовлюють вищу економічну ефективність, а на Поліссі більш ефективним є вирощування озимого жита, вівса, гречки.

Щоб уникнути випадковостей, зокрема впливу несприятливих кліматичних умов в окремі роки, економічну ефективність виробництва зерна треба визначити за середніми даними останніх 3-5 років. На підставі цих даних визначають розміщення зернових культур по природнокліматичних зонах і областях країни.

Технічні культури забезпечують сировиною легку, харчову та інші галузі промисловості. Після їх переробки на заводах і фабриках одержують тканини, цукор, спирт, олію та інші види продукції. Відходи переробки (жом, макуха, шроти) використовують для годівлі тварин.

В Україні вирощують понад 25 видів технічних культур: цукрові буряки, соняшник, льон, коноплі, озимий ріпак, коріандр, м'яту, троянду, тютюн, махорку, хміль та інші. Вирощування технічних культур економічно вигідне для господарств. При високій врожайності та якості продукції вони забезпечують набагато вищі доходи з гектара посіву, ніж зернові культури. Тому збільшення виробництва продукції технічних культур поліпшує економічний стан господарств і характеризує підвищення інтенсивності сільськогосподарського виробництва.

Серед технічних культур, які вирощують в Україні, найбільшу площу займають соняшник, цукрові буряки, і льон-довгунець (табл. 16.6).

Таблиця 16.6

Структура посівних площ технічних культур України (всі категорії господарств)

	1990 р.		1995 р.		2002 р.		2006 р.	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
Технічні культури у тому числі:	3751	100	3748	100,0	4072	100,0	6105	100
цукрові буряки	1607	42,8	1475	39,3	897	22,0	815	13,3
соняшник	1636	43,6	2020	53,8	2834	69,5	3964	64,9
соя	93	2,4	25	0,6	108	2,6	751	12,3
льон-довгунець	172	4,5	98	2,6	29	0,7	14	0,2

Цукрові буряки — одна з основних технічних культур України та інших країн з помірним кліматом. З них виробляють цукор, вміст якого становить від 16 до 20 %. Гектар цукрових буряків при врожайності 350 ц забезпечує в середньому вихід 52,5 ц цукру, а кращі сорти при застосуванні нових технологій

можуть дати до 10 т. З 1 тонн цукрових буряків одержують 140 кг цукру, 70 кг сухого жому і 40 кг меляси. З меляси виробляють спирт і гліцерин.

Крім того, гичка цукрових буряків використовується для годівлі тварин. Урожай гички становить від третини до половини урожаю коренеплодів, а в окремих випадках їх маси одинакові. При врожайності коренеплодів 250-300 ц/га тільки гичка і жом дають разом узяті 35-40 ц кормових одиниць з гектара, що за поживністю дорівнює 35 ц зерна вівса.

При переробці коренеплодів одержують відходи – дефекат, який використовують для вапнування кислих ґрунтів. Цукрові буряки є інтенсивною культурою, яка потребує великих матеріально-грошових затрат і забезпечує високий вихід валової продукції в грошовому виразі в розрахунку на 1 га посіву. Виробничі затрати на 1 га цукрових буряків у 6 разів вищі, ніж на 1 га зернових культур.

Економічна ефективність виробництва цукрових буряків визначається такими важливими показниками, як врожайність, вміст цукру в коренеплодах, продуктивність праці, собівартість і рентабельність.

Врожайність цукрових буряків до початку дев'яностих років в Україні зростала (таблиця 16.7), а в останні роки вона зменшилася.

Таблиця 16.7

Динаміка врожайності і валового збору цукрових буряків (в усіх категоріях господарства)

Показники	У середньому за		2001 р.	2002 р.	2006 р.
	1981-1985 рр.	1986-1990 рр.			
Врожайність, ц/га	230	267	182	188	285
Валовий збір, млн., т	38,9	43,8	15,6	14,4	22,4
Закупка цукрових буряків, млн. т	38,9	43,6	14,2	13,1	21,0

Скорочення посівних площ і зниження врожайності призвело до значного зменшення валового збору коренеплодів. Для дальшого збільшення виробництва цукру в перспективі потрібно підвищувати врожайність, а також цукристість коренів.

Другою за значенням для України з технічних культур є соняшник. Ця культура має велике господарське значення. Насіння сучасних високоолійних сортів містить 50-55 % олії і 16 % протеїну, а ядро відповідно 65-67 % і 22 %. Соняшникова олія має високі смакові якості. Її використовують в їжу, для виготовлення овочевих та рибних консервів, у хлібопекарській і кондитерській промисловостях. Після рафінування й гідрогенізації її застосовують для виготовлення маргарину.

Нижчі сорти олії використовують у лакофарбній та миловарній промисловості, для виробництва стеарину, лінолеуму, водонепроникних тканин.

Соняшникова макуха і шроти, які одержують при переробці насіння на олію, є цінним концентрованим кормом для худоби. Лузгу насіння соняшника

використовують для виробництва етилового спирту, кормових дріжджів та фурфуролу, який застосовують у виробництві лаків і пластичних мас. З 1 га посіву соняшника при врожайності 2 т/га можна мати 900-950 кг олії, 340 протеїну, 35-40 – меду і 460-520 кг лузги. Соняшник – економічно вигідна культура, має високий рівень рентабельності 54,5-78 % і вище.

Таблиця 16.8

Динаміка врожайності і валового збору соняшнику в Україні (в усіх категоріях господарств)

Показники	У середньому за рік		2001 р.	2002 р.	2006 р.
	1981-1985 рр.	1986-1990 рр.			
Урожайність насіння, ц/га	14,6	17,3	9,4	12,0	13,6
Валовий збір насіння, млн. т	2,2	2,7	2,25	3,3	5,3
Реалізовано соняшнику, млн., т	1,8	2,2	1,8	2,3	3,1

Найсприятливіші грунтово-кліматичні умови для соняшника є в степовій зоні України, де зосереджено до 80 % посівів і останніх 20 % в зоні лісостепу. В зоні Полісся соняшник не вирощують.

Динаміка врожайності і валового збору соняшника в Україні наведена в таблиці 16.8. Як видно з даних, в останні роки знизилася його врожайність. Валове виробництво соняшнику у 2006 р. зросло за рахунок значного збільшення посівів культури.

Дальше підвищення врожайності соняшника є головним завданням перед цією галуззю. Такі можливості господарства мають, про що свідчать врожаї соняшника на сортодільницях, де збирають його у 2 рази більше, ніж в цілому по Україні. Багато передових господарств одержують по 25-30 ц насіння з 1 га. Значно підвищити врожайність соняшника можна на основі зміцнення матеріально-технічної бази, зрошення, хімізації, впровадження нових сортів і вдосконалення технології вирощування.

Основною технічною культурою Полісся України є льон-довгунець. Він вирощується для одержання волокна і насіння.

Волокно льону характеризується високими технологічними якостями, міцністю, гнучкістю. За міцністю воно у 2 рази перевищує бавовняне і в 3 рази шерстяне. З нього виготовляють багато побутових, технічних, тарних і пакувальних тканин. Тканини з льону міцні, стійкі проти гниття, мають високі гігієнічні якості. В стеблах льону міститься в середньому 26 % волокна, а в окремих сортів до 32 %. З 1 т такого волокна можна виготовити майже 2,5 тисячі метрів полотна.

Насіння льону містить 35-42 % висихаючої олії і близько 25 % білкових речовин. Олію використовують в харчовій, лакофарбній, миловарній, паперовій, електротехнічній промисловості та в медицині.

Побічним продуктом переробки насіння є макуха – цінний концентрований корм для тварин. З короткого волокна льону виготовляють мотузки, шпагати. З

костриці виробляють плити для виробництва меблів, папір, картон, целюлозу. Посівні площі льону-довгунця в нашій країні за останні 15 років зменшились, що призвело до зменшення валового збору і закупки волокна (таблиця 16.9).

Таблиця 16.9

Врожайність, валовий збір і закупки льоноволокна (в усіх категоріях господарств України)

Показники	У середньому за рік		2001 р.	2002 р.	2006 р.
	1981-1985 рр.	1986-1990 рр.			
Врожайність, ц/га	4,7	5,7	5,2	4,5	5,1
Валовий збір, тис. т	104,0	110,0	14,0	11,0	5,0
Державні закупки, тис. т	103,3	108,7	-	-	-

В Україні виробництво льону зосереджено в Житомирській, Чернігівській, Волинській, Львівській, Рівненській та Івано-Франківській областях.

Льон – економічно вигідна культура, але й одночасно трудомістка. Це зумовлено тим, що виробництво льону ще мало механізоване. В структурі собівартості льонопродукції найбільшу питому вагу займають витрати на насіння й оплату праці. Зниження витрат по цих статтях дозволить значно знизити витрати виробництва.

На економічну ефективність виробництва льону значно впливає якість продукції. Ціна на тресту волокна встановлюється за 13 номерами – від 0,5 до 5,0 і різниця дуже велика.

Підвищення ефективності виробництва льону-довгунця можна забезпечити шляхом зміцнення матеріально-технічної бази, розширення посівних площ в найбільш сприятливих ґрунтових і кліматичних умовах та впровадження інтенсивної технології.

Серед сільськогосподарських культур одне з перших місць за універсальністю використання в народному господарстві займає картопля. Вона є основною продовольчою, кормовою і технічною культурою. Бульби картоплі мають високі смакові якості та сприятливий для здоров'я людини хімічний склад. Крохмаль картоплі легко засвоюється, а білок має високу біологічну цінність. У зимовий період картопля є основним джерелом різних вітамінів для людини. З картоплі можна приготувати більше 100 різних страв і в народі недаром її називають другим хлібом.

Бульби картоплі, а також відходи переробки бульб (барда, вичавки та ін.) використовують у тваринництві як цінний корм. Картопля – цінна сировина для виробництва спирту, крохмалю, глюкози, декстрину та іншої продукції. Врожай картоплі з 1 га дає можливість виробити в 3-4 рази більше спирту, ніж із зернових культур.

Вирощують картоплю в усіх областях України, але зоною товарного виробництва є Полісся і західна частина України.

Таблиця 16.10

Посівна площа, врожайність і валовий збір картоплі (в усіх категоріях господарств України)

Показники	У середньому за рік		2001 р.	2002 р.	2006 р.
	1981-1985 рр.	1986-1990 рр.			
Площа, млн. га	1,5	1,4	1,6	1,6	1,4
Урожайність, ц/га	123	121	103	104	133
Валовий збір, млн. т	20,0	18,0	17,3	16,6	19,4

Основні показники розвитку картоплярства в Україні наведені в таблиці 30.

Важливою умовою успішного розвитку виробництва картоплі є підвищення його ефективності. Як видно з даних таблиці, урожайність картоплі навіть знизилась, а звідси погіршилися економічні показники – собівартість і рентабельність. Причиною цього є те, що картоплю вирощують в усіх господарствах на невеликих площах, рівень механізації робіт невисокий. Картопля трудомістка культура і 70 % затрат праці припадає на збирання урожаю.

Дальший розвиток виробництва повинен відбуватися на основі впровадження інтенсивних технологій, зменшення втрат при збиранні й зберіганні урожаю.

Овочівництво забезпечує населення незамінними продуктами харчування, багатими на вуглеводи, білки, вітаміни, мінеральні речовини, органічні кислоти та біоактивні речовини. Завдяки тому овочі мають великий вплив на життєдіяльність людини, підвищують стійкість організму до різних захворювань, мають дієтичне значення. Споживання овочів сприяє кращому засвоєнню інших продуктів харчування. Більшу частину овочів споживають свіжими, а частина є сировиною для консервної промисловості.

Виробництво овочів порівняно з іншими сільськогосподарськими культурами має свої особливості. Овочеві культури більш вимогливі до родючості і вологості ґрунту. Овочівництво вимагає кращого забезпечення робочою силою, транспортними засобами для перевезення продукції і гарантованого збуту. Це вимагає концентрації виробництва овочів у приміських зонах великих міст або в сировинних зонах переробної промисловості.

Вирощують багато видів овочевих культур — капусту, помідори, огірки, цибулю, моркву, часник та ін. Ці культури неоднаково вимогливі до ґрунту і температури. Наприклад, капуста краще росте при високій відносній вологості повітря, а для помідорів і цибулі такі умови несприятливі. Овочеві культури потребують у два рази більше органічних добрив, ніж польові культури. У північних областях України в структурі посівів овочевих культур переважають капуста, морква, столові буряки, а в південних — помідори, огірки, цибуля, перець та інші теплолюбиві культури.

Розвиток овочівництва відкритого ґрунту в нашій країні характеризують такі дані (таблиця 16.11).

В середньому по Україні рекомендується споживати на одну особу 164 кг овочів і баштанних культур. Фактично в останні роки споживання овочів складало близько 89 кг. Щоб забезпечити населення цінним продуктом харчування потрібно збільшити виробництво овочів і розширити асортимент, збільшити постачання свіжих овочів у зимовий і весняний періоди.

Таблиця 16.11

Урожайність і валовий збір овочевих культур
(в усіх категоріях господарств України)

Показники	У середньому за рік		2001 р.	2002 р.	2006 р.
	1981-1985 рр.	1986-1990 рр.			
Урожайність, ц/га	142	142	123	124	171
Валовий збір, тис. т	7,4	7,5	5,9	5,8	8,0
Державні закупки, тис. т	5,0	4,9	-	-	-

Ріст урожайності овочевих культур при одночасному поліпшенні якості залежить від освоєння овочевих сівозмін, хімізації і меліорації земель. Інтенсифікація овочівництва вимагає великих затрат будівництва парниково-тепличного господарства, овочесховищ, придбання техніки і спеціального транспорту.

Овочівництво – трудомістка галузь сільського господарства. Для зниження собівартості овочів потрібно механізувати всі робочі процеси під час вирощування і збирання врожаю.

Головні показники, які характеризують економічну ефективність виробництва овочів – це урожайність, якість продукції, затрати праці на одиницю продукції, її собівартість, ціна реалізації, прибуток і рівень рентабельності.

Садівництво відіграє важливу роль в економіці сільського господарства України. Плоди, ягоди і продукти їх переробки містять цінні для організму людини цукор, білки, кислоти, вітаміни і мінеральні речовини. Норма споживання плодів, ягід і винограду на одну людину становить 110-120 кг на рік. В даний час споживається в Україні 36-38 кг. Споживання плодів і ягід у свіжому вигляді має лікувально-дієтичне значення, сприяє лікуванню багатьох хвороб і поліпшує засвоєння організмом білкових сполук. Значна частина плодово-ягідної продукції переробляється харчовою промисловістю на соки, компоти, вино, джем та інші продукти харчування.

З підвищенням життєвого рівня населення зростає попит на плоди, ягоди і виноград. Тому збільшення виробництва плодів і ягід – одне із найважливіших завдань агропромислового комплексу України.

Садівництво в Україні високими темпами розвивалося в 1950-1970 роки, коли площі під садами збільшилися у 2 рази (таблиця 16.12). З 70-х років площі садів зменшуються. Хоч за цей період урожайність садів підвищувалася, але валовий збір плодів різко зменшився, і він далеко недостатній для забезпечення населення країни плодами і ягодами відповідно до науково обґрунтованих норм.

Таблиця 16.12

Розвиток садівництва України (всі категорії господарств)

Показники	1950 р	1970 р	1990 р	2001 р	2006 р.
Площа садів, тис. га	549	1243	851	402	299,2
У т. ч. в плодоносному віці	361	888	680	363	256,0
Урожайність, ц/га	21,2	25,9	42,7	30,5	55,5
Валовий збір, тис. тонн	765	2350	2902	110,6	142,2

Специфічною особливістю багаторічних насаджень є те, що вони мають тривалий строк вирощування до періоду плодоношення, при тому сума капіталовкладень на 1 га щорічно зростає. Плодоносні сади відносяться до основних фондів, на які нараховується амортизація. Рівень механізації робіт найнижчий, порівняно з іншими галузями сільського господарства. У зв'язку з низькомеханізованим вирощуванням плодів затрати праці на 1 га і на 1 ц продукції залишаються високими і мало знижуються.

Таблиця 16.13

Динаміка собівартості 1 ц продукції рослинництва в сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області, в грн.

Види продукції	Роки		
	1990 р.	2001 р.	2006 р.
Зернові (без кукурудзи)	х	34,8	52,5
Цукрові буряки	х	13,2	15,9
Картопля	х	43,0	69,7
Овочі	х	33,0	43,2
Затрати праці на 1 ц продукції, *л*/год.			
Зернові (без кукурудзи)	1,4	2,7	2,6
Цукрові буряки	0,9	2,4	2,6
Картопля	2,1	6,8	4,7
Овочі	6,5	13,8	13,2
Рівень рентабельності, в %			
Зернові	235,0	14,5	6,6
Цукрові буряки	26,9	-8,0	23,8
Картопля	0,9	3,0	38,3
Овочі	2,1	збиткове	88,1

Нова інтенсивна технологія плодівництва передбачає підвищення щільності насаджень (замість 250-300 дерев зерняткових порід з сильнорослою кроною,

незручною для догляду і збирання урожаю щільність підвищується до 600-2000 дерев на низькорослих підщепах) і формування крон прогресивного типу.

Важливими умовами інтенсифікації садівництва є заміна традиційних сортів на сучасні, більш продуктивні, з кращими смаковими якостями і доброю лежкістю плодів.

Немаловажне значення має хімізація, внесення добрив, хімічна боротьба з шкідниками і хворобами рослин, механізація виробництва і зрошення.

Економічна ефективність виробництва плодів і ягід визначається такими показниками: урожайність з виділенням урожайності літніх, осінніх і зимових сортів яблук, затрати праці на 1 ц і на 100 гривень собівартості 1 ц літніх, осінніх і зимових сортів, рентабельність в середньому і окремо по літніх, осінніх і зимових сортах яблук.

У визначенні ефективності виробництва продукції садівництва є свої особливості. Так, її розраховують на основі 4-річних даних і більше парних років. Це пов'язано з тим, що в садівництві спостерігається періодичність плодоношення – чергування урожайних і неурожайних років.

Основними показниками ефективності виробництва рослинницької продукції є собівартість, затрати праці, рівень рентабельності. Ці показники по зонах України мають значне коливання. Так, наприклад, в умовах Західного Лісостепу, до якого належить Тернопільська область, вони характеризуються такими даними: (табл. 16.13).

16.4. Інтенсифікація основних галузей рослинництва та їх економічна ефективність

Розвиток рослинницьких галузей, як і інших галузей народного господарства, може здійснюватися двома шляхами: екстенсивним або інтенсивним. Екстенсивний шлях розвитку рослинництва передбачає збільшення обсягу виробництва продукції за рахунок розширення площ орних земель без додаткових витрат на одиницю площі. Такий розвиток рослинництва розрахований на використання природної родючості ґрунту і характеризується невисокою врожайністю сільськогосподарських культур.

На відміну від екстенсивного відомий інтенсивний шлях, спрямований на більш напружене використання землі, тобто на підвищення врожайності за рахунок збільшення, зосередження концентрації коштів і праці на одиницю площі. Інтенсифікація виробництва є генеральною лінією рослинництва.

Для рослинництва інтенсивний шлях розвитку є об'єктивно необхідний історичний процес, зумовлений, з одного боку, зростанням потреби у продукції і, з іншого – тим, що основні екстенсивні фактори зростання виробництва (збільшення площ сільськогосподарських угідь і трудові ресурси) практично вже вичерпані. Тепер увесь приріст продукції рослинництва треба одержувати за рахунок підвищення врожайності і продуктивності праці.

Важливою складовою частиною інтенсифікації рослинництва, як і всього сільського господарства, є науково-технічний прогрес. Під науково-технічним прогресом розуміють безперервне вдосконалення техніки і технології виробництва, зміну засобів виробництва.

Зараз головними напрямами науково-технічного прогресу рослинництва є: комплексна механізація і автоматизація виробництва, широка хімізація і меліорація земель. Але розвиток цих головних напрямів науково-технічного прогресу в рослинництві великою мірою залежить від вивчення і врахування біологічних закономірностей в природі, від розвитку і впровадження у виробництво досягнень біологічної та сільськогосподарської науки.

Вирішальне значення в інтенсифікації рослинництва має комплексна механізація і автоматизація виробництва, яка передбачає впровадження системи машин з метою збільшення виробництва дешевої продукції з кожного гектара землі. Нова сучасна техніка дозволить в рослинництві замінити важку, малопродуктивну ручну працю на високопродуктивну роботу машин.

Вже тепер основні польові роботи в господарствах повністю механізовані. Техніка вдосконалюється, підвищується продуктивність і якість машин. Починається випуск агрегатів, які за один прохід виконують декілька технологічних операцій (наприклад, підготовка ґрунту, внесення добрив і сівба).

Завершальним, вищим етапом комплексної механізації є автоматизація виробництва. При цьому машинами і механізмами виконуються не тільки всі основні й допоміжні виробничі операції, а й саме керування системами машин здійснюється автоматично за допомогою контрольно-керуючих і кібернетичних приладів.

Для збільшення врожайності сільськогосподарських культур, підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції, захисту культурних рослин від шкідників і хвороб важливе значення має хімізація рослинництва. Провідне місце в хімізації належить застосуванню мінеральних і органічних добрив, а також хімічних засобів захисту рослин.

Добрива – найбільш швидкодіючий засіб підвищення врожайності. Але ефективність їх використання великою мірою залежить від грунтово-кліматичних, біологічних і агротехнічних умов вирощування сільськогосподарських культур, від способів зберігання і внесення добрив.

Особливе місце в процесі інтенсифікації рослинництва належить меліорації земель, оскільки вона забезпечує вирощування високих гарантованих урожаїв. Меліорація об'єднує великий комплекс заходів, спрямованих на підвищення продуктивності землі: зрошення, осушення, обводнення земель, захист ґрунтів від ерозії.

Ефективність інтенсифікації рослинництва значною мірою залежить від стану впровадження досягнень науки і техніки в окремі галузі, такі як виробництво зерна, буряківництво, картоплярство, кормовиробництво, овочівництво і садівництво.

Основою сільськогосподарського виробництва є зернове господарство. Від рівня його розвитку залежить багато інших галузей. Для збільшення валових зборів зерна при високій його якості в усіх зонах України науково-дослідні інститути розробили систему організаційно-технологічних заходів інтенсифікації цієї галузі. Вона включає в себе: створення і впровадження у виробництво нових сортів інтенсивного типу і вирощування їх з урахуванням фізіологічних особливостей та дотриманням сортової агротехніки. Розміщення зернових культур по найкращих попередниках на основі прийнятих сівозмін. Забезпечення оптимальних норм внесення добрив з тим, щоб найповніше використати потенціальну продуктивність сорту, вологи та тепла. Перехід від окремих заходів боротьби з шкідниками, хворобами і бур'янами до інтегрованих систем боротьби з ними, ефективним поєднанням агротехнічних, біологічних та хімічних методів, повне технологічне забезпечення вирощування зернових культур з урахуванням конкретних умов кожного району і господарства.

Інтенсифікація виробництва цукрових буряків можлива лише при впровадженні індустріальної технології, яка поєднує високий рівень механізації всіх технологічних процесів, науково-обґрунтовані системи сівозмін, хімізації і догляду за рослинами. Основою цієї технології є висока культура землеробства. Лише на чистих окультурених полях можна ефективно застосовувати малі норми висіву насіння й повністю механізувати всі технологічні процеси вирощування та збирання цукрових буряків.

Практика передових господарств свідчить, що найкращі умови для вирощування цукрових буряків створюються при впровадженні науково обґрунтованих сівозмін, тобто розміщенням по найкращих попередниках.

Для підвищення ефективності внесення добрив під цукрові буряки потрібно розраховувати оптимальні норми для одержання запланованого урожаю з урахуванням природної родючості ґрунтів, зволоження, сортових особливостей та інших умов. Перспективним напрямом є широке використання рідких мінеральних добрив, які за своєю дією на урожай та технологічні якості цукрових буряків переважають їх тверді форми.

Індустріальна технологія вимагає удосконалення системи обробітку ґрунту з урахуванням умов виробництва. Після збирання попередника застосовують поліпшений або напівпаровий обробіток ґрунту. Передпосівний обробіток повинен створити сприятливі умови для дружнього і повного проростання насіння, знищення проростків і сходів бур'янів. Система боротьби з бур'янами складається із агротехнічних і хімічних заходів. Агротехнічні заходи застосовують на всіх полях сівозміни, щоб максимально знизити загальний рівень засміченості полів, посівів і на цьому фоні досягти найбільшої ефективності гербіцидів.

Істотні зміни проводяться в галузі захисту цукрових буряків від шкідників та хвороб. Створюються і впроваджуються у виробництво стійкі до ураження сорти, поширюються біологічні методи захисту рослин і лише в окремих випадках застосовують хімічні засоби.

Одним з найвідповідальніших елементів індустріальної технології є сівба цукрових буряків. Лише при своєчасному і високоякісному її проведенні, використанні насіння з добрими посівними якостями створюються умови для одержання дружніх повних сходів, застосовування механізмів при формуванні густоти насадження і наступного обробітку міжрядь. Особливо ефективні вони на зрошуваних землях і у зонах достатнього зволоження.

Важливим напрямом збільшення виробництва кормів є підвищення врожайності кормових культур за рахунок добору інтенсивних сортів та впровадження досконаліших технологій вирощування, заготівлі та зберігання кормів.

Серед кормових культур найбільш продуктивними є кормові буряки. Біологічні особливості росту і розвитку кормових буряків вимагають високого рівня агротехніки. Особливо трудомісткими технологічними прийомами при їх вирощуванні є формування густоти насадження і збирання врожаю.

У кормовиробництві важливе місце мають прогресивні технології заготівлі кормів з додаванням хімічних консервантів, що дозволяє значно зменшити втрати поживних речовин.

Важливе значення має своєчасне і високоякісне виконання робіт по збиранню коренеплодів.

Інтенсифікація картоплярства охоплює всі елементи агротехніки вирощування цієї культури; впровадження сортів інтенсивного типу, нові способи підготовки ґрунту і догляду за рослинами, внесення органічних і мінеральних добрив, посадкового матеріалу, боротьба з шкідниками, хворобами і бур'янами, механізоване збирання і прогресивні способи зберігання врожаю.

В Україні близько 90 % кормів одержують з орних земель. Тому важливим фактором інтенсифікації польового кормовиробництва є вдосконалення структури посівних площ кормових культур. Насамперед, необхідно розширити площі посіву багаторічних трав і травосумішок за рахунок зменшення посівної площі під менш урожайними однорічними травами. Вагомим резервом збільшення виробництва кормів є розширення площ проміжних, післяжнивних і ущільнених посівів кормових культур.

В овочівництві інтенсифікація має свої особливості, пов'язані з видовим і сортовим складом культур. Найперше для підвищення врожайності овочевих культур є кращі попередники, тобто впровадження овочевих сівозмін. Це дозволяє здійснювати більш повне впровадження прогресивної технології виробництва овочів.

Дрібне насіння овочевих культур вимагає більш якісного обробітку ґрунту, щоб якісно провести посів і догляд за рослинами. Важливе значення має система боротьби з шкідниками, хворобами, бур'янами.

Значне збільшення врожаю овочевих культур забезпечує зрошення. Однак поки що в Україні на поливних землях розміщується лише 50 % посівів овочевих культур.

Складним залишається питання збирання врожаю овочевих культур, особливо таких, як огірки, помідори, рання капуста, плоди яких збирають в декілька прийомів. Тому особливого значення набуває впровадження сортів, придатних для машинного збирання, тобто, щоб плоди одночасно дозрівали.

До найбільш високоінтенсивних галузей сільського господарства належить садівництво. Головною умовою інтенсифікації садівництва є створення необхідної матеріально-технічної бази. У структурі затрат праці в садівництві близько 90 % припадає на збиральні роботи та догляд за деревами, які поки що майже повністю виконуються вручну.

17.1. Господарське значення тваринництва

Тваринництво – це великий комплекс взаємопов'язаних галузей, які виробляють висококалорійні продукти харчування (молоко, м'ясо, яйця, мед) та цінну сировину (вовна, шкура, хутро, пір'я) для галузей переробної промисловості. До складу тваринництва входять такі галузі: скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, конярство, рибальство, бджільництво, звірівництво та інші. Тваринництво істотно впливає на розвиток рослинництва, підвищує ефективність рільництва, забезпечуючи його органічними добривами. Деякі продукти тваринництва і його відходи широко використовуються у фармацевтичній промисловості для приготування лікарських препаратів.

В економіці сільського господарства країни тваринництво відіграє важливу роль. У структурі валової продукції воно займає близько 40 %. Забезпечуючи більш-менш рівномірне надходження продукції, тваринництво сприяє згладжуванню сезонності в сільському господарстві, регулярному надходженню коштів від реалізації продукції цієї галузі. Таким чином, організація високопродуктивного тваринництва та збільшення виробництва його продукції дасть змогу значно зміцнити економіку країни і на цій основі поліпшити добробут нашого народу.

Слід відмітити, що різні галузі тваринництва виконують свої специфічні функції в задоволенні потреб населення в продуктах харчування.

Скотарство – найбільша галузь тваринництва, яка забезпечує країну молоком і яловичиною. В галузі зосереджено понад 65 % продуктивного умовного поголів'я тваринництва. Питома вага виручки, одержаної від реалізації продукції скотарства, у товарній продукції тваринництва становить понад 75 %. В скотарстві виділяють такі напрями спеціалізації: молочний, молочно-м'ясний, м'ясомолочний, м'ясний. При характеристиці скотарства потрібно враховувати, що воно споживає найбільш дешеві корми, відходи продукції рослинництва.

Свинарство – галузь, яка займає друге місце в м'ясному балансі країни. Вона забезпечує одержання 1/3 всього виробництва м'яса. Тут зосереджено 15 % умовного поголів'я продуктивного тваринництва. Ця галузь дає м'ясо, сало, шкіри, щетину та іншу сировину для переробної промисловості. Залежно від типу годівлі у свинарстві розрізняють беконний, м'ясний, напівсальний та сальний напрями. Велика плодючість, короткий ембріональний період розвитку, скороспілість, добра окупність кормів і високий вихід м'яса при забої забезпечують значні економічні переваги свинарства.

Вівчарство – питома вага в м'ясному балансі країни – становить близько 6 %. Воно постачає незамінні види сировини: вовну, хутрові й шубні овчини, смушки і шкіри, а також цінні харчові продукти. Залежно від якості і призначення

продукції розрізняють тонкорунне вівчарство, напівтонкорунне, напівгрубововняне, смужкове, шубне, м'ясосальне і м'ясововновно-сальне.

Птахівництво – джерело дієтичних продуктів харчування (яйця і м'ясо). Крім того, галузь дає пір'я – сировину для легкої промисловості, пташиний послід – цінне органічне добриво. Птиця характеризується високою плодючістю, скороспілістю та продуктивністю, доброю оплатою корму, праці й коштів.

Вирішення продовольчої проблеми, поліпшення структури харчування населення України висувають завдання прискореного розвитку галузей тваринництва. Для їх розвитку та значного збільшення виробництва продукції вирішальна роль належить інтенсифікації, яка повинна здійснюватися в наступних напрямках.

1. Підвищення загального рівня годівлі худоби завдяки створенню міцної кормової бази на основі дальшого розвитку землеробства, кращого використання природних кормових угідь, розширення виробництва комбікормів і розвитку мікробіологічної промисловості в Україні.

2. Підвищення рівня селекційно-племінної роботи з використанням методів біотехнології для поліпшення породного складу худоби в господарствах. Для цього необхідно широко впроваджувати промислове схрещування на основі підбору порід з врахуванням їх генетичних особливостей.

3. Дальше поглиблення спеціалізації та концентрації тваринництва, впровадження інноваційних методів організації виробництва, комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів тощо.

17.2. Динаміка галузевої структури виробництва продукції тваринництва

Галузева структура тваринництва як відношення окремих галузей до загального обсягу виробництва, відображає певні виробничо-економічні взаємовідносини сільськогосподарських галузей на рівні підприємства. Раціональна галузева структура забезпечує найбільший вихід продукції з кожного гектара земельних угідь або одиниці виробничих ресурсів. Вона найповніше характеризується поголів'ям худоби, обсягами валової товарної продукції, величиною трудових і матеріальних затрат (табл. 17.1).

Зменшення поголів'я худоби в Україні у 1922 і 1950 роках зумовлено наслідками громадянської і Великої Вітчизняної війн, а різке скорочення чисельності тварин в 1991-2003 роках відбулося внаслідок реформування АПК та загострення кризових явищ у народному господарстві країни. Негативним є те, що в господарствах країни різко скоротилося поголів'я коней, яких доцільно використовувати для перевезення вантажів, виконання робіт в землеробстві й тваринництві, у біологічній промисловості (виготовлення профілактичних і лікувальних препаратів) тощо. Виходячи із цього, перед трудівниками сільського господарства України поставлено завдання в найближчі роки стабілізувати чисельність худоби і птиці на рівні 1990 року та нарощувати обсяги виробництва продукції тваринництва на основі його інтенсифікації.

Таблиця 17.1

Динаміка поголів'я продуктивної худоби в Україні (усі категорії господарств)

Вид худоби	На кінець року						
	1913	1940	І960	1980	1990	2000	2006
Україна, млн. гол.							
Велика рогата худоба	9,1	11,0	17,6	25,4	24,6	9,4	6,1
в т. ч. корови	4,1	6,0	7,8	9,3	8,4	4,9	3,3
Свині	6,5	9,2	18,2	19,8	19,4	7,7	8,0
Вівці і кози	6,9	7,3	10,6	9,1	8,4	1,9	1,6
Коні	6,5	4,7	1,8	0,8	0,7	0,7	0,5
Перерахунок худоби в умовне поголів'я*	16,4	17,4	22,3	26,9	25,8	10,4	8,8
в т. ч. Тернопільська область, тис. гол.							
Велика рогата худоба	-	463	679	912	931	388	247,2
в т. ч. корови	-	318	303	310	303	190	141,5
Свині	-	268	670	531	528	277	329,4
Вівці і кози	-	128	266	139	153	16	12,5
Коні	-	241	71	39	38	40	36,9
Перерахунок худоби в умовне поголів'я	-	743	837	890	899	443	347

*Коефіцієнти перерахунку худоби і птиці в умовне поголів'я: корови – 1,00; молодняк ВРХ – 0,60; свині – 0,30; вівці – 0,10; птиця – 0,02; коні – 1,00.

Галузі тваринництва розвиваються по-різному, що веде до змін галузевої структури тваринництва. В рамках кожної галузі структура виробництва також не є стабільною. В основі цих структурних змін лежать зміни в обсязі виробництва кормів, в потребі тих чи інших продуктів, в умовах їх виробництва.

Слід відмітити, що при встановленні галузевої структури тваринництва і розмірів виробництва різних видів його продукції необхідно враховувати

виробничий напрям землеробства і склад сільськогосподарських угідь. Так, у господарствах Полісся з високою питомою вагою сіножатей і пасовищ в сільськогосподарських угіддях основну галузь тваринництва – м'ясо-молочне скотарство – доцільно поєднувати з вівчарством, а в господарствах з високою питомою вагою ріллі — молочне скотарство з свинарством. Обов'язковою умовою рентабельного ведення виробництва в бурякосійних господарствах Лісостепу є поєднання молочно-м'ясного скотарства з птахівництвом. У Степовій зоні ефективне використання земельних угідь забезпечується розвитком молочного скотарства з вівчарством.

Слід відмітити, що нарощування виробництва тваринницької продукції відбулося значною мірою за рахунок екстенсивних факторів. Так, в Україні поголів'я великої рогатої худоби зросло з 1960 по 1990 роки з 17,6 до 24,6 млн. голів, або на 39,8 % поголів'я всіх видів у перерахунку на умовне поголів'я – з 22,3 до 25,8 млн. голів, або на 15,7 %. Збільшення поголів'я тварин і підвищення їх продуктивності призвели до зростання виробництва тваринницької продукції (табл. 17.2). Однак упродовж 1991-2006 рр., як видно з таблиці, відбулось значне зменшення обсягів виробництва продукції, що зумовлено кризовим станом в АПК.

Таблиця 17.2

Виробництво продукції в усіх категоріях господарств

Роки	Україна				в т.ч. Тернопільська область			
	м'ясо, тис. т	молоко. тис. т	яйця, млн. шт.	вовна, тис. т	м'ясо. тис. т	молоко, тис. т	яйця млн. шт.	вовна, тис. т
1913	1122	4667	3005	14,8	-	-	-	-
1940	1127	7114	3273	13,5	-	-	-	-
1950	1195	6804	3490	11,9	-	-	-	-
1960	2068	13 995	7187	27,6	86,6	553,1	284,5	445
1970	2850	18712	9202	24,8	133,7	654,6	235,6	391
1980	3500	21 100	14 606	27,2	157,7	656,6	336,2	375
1990	4358	24 500	16 287	29,8	123,3	808,3	359,2	379
2000	1663	12658	8809	3,4	48,2	505,6	234,5	6
2003	1725	13661	11477	3,3	51,2	490,2	292,7	5
2006	1723	13287	14235	3,3	39,5	469,7	385,0	4

Великі зрушення в галузевій структурі тваринництва пояснюються змінами в структурі внаслідок розвитку таких галузей: скотарства, вівчарства, птахівництва та інших.

При аналізі структури м'ясного балансу країни в її динаміці виявлена тенденція до зниження питомої ваги свинини і баранини, підвищення частки яловичини і м'яса птиці. Однак при обґрунтуванні розвитку окремих галузей тваринництва потрібно враховувати місце їх у громадському секторі і в особистих господарствах. Різні галузі тваринництва мають неоднакову питому вагу в особистому підсобному господарстві. Тому тенденції розвитку особистих господарств населення певною мірою впливають на динаміку окремих галузей сільського господарства. Треба розвивати галузі тваринництва в усіх формах господарювання.

17.3. Продуктивність тварин і шляхи її підвищення

Продуктивність тварин – це здатність їх організму забезпечувати одержання певної продукції за відповідний період часу. У різних видів тварин ця властивість виявляється по-різному. Так, у скотарстві її потрібно розглядати стосовно до його напрямів: у молочному – через надої на фуражну корову (добовий, річний); у м'ясному – через середньодобові прирости та живу масу однієї і голови худоби, а також у молочно-м’ясному – через вихід телят на 100 корів. У свинарстві показники продуктивності такі: середньодобові прирости свиней на відгодівлі, вихід поросят на 1 свиноматку за один опорос чи за рік . Вівчарство характеризується такими показниками продуктивності: середньорічний настриг вовни в розрахунку на одну вівцю, вихід ягнят на 100 вівцематок. У птахівництві – вихід яєць на 1 курку-несучку за рік, а також вихід м'яса у м'ясному птахівництві (табл. 17.3).

Незважаючи на підвищення продуктивності громадського тваринництва, рівень її був невисоким, а, починаючи з 1992 року, спостерігається різке зниження продуктивності всіх видів тварин. Головною причиною різкого зниження продуктивності є недостатня і неповноцінна годівля тварин, слабка кормова база. В результаті господарства як Тернопільської області, так і України щорічно недоодержують значну кількість продукції. Наприклад, лише в Тернопільській області щорічно недоодержують від кожної корови в середньому по 1,5-2 тис. кг молока та 0,2-0,3 % вмісту жиру в молоці у порівнянні. з генетичною продуктивністю 4000 кг молока з вмістом жиру 3,70—3,85 %.

Важливими фізіологічними властивостями тварин, які мають велике значення для їх продуктивності, є енергія росту і темпи розвитку, скороспілість, тривалість ембріонального розвитку, окупність кормів, вихід продукції залежно від статево-вікових особливостей.

Ці біологічні особливості по-різному проявляються в окремих видів тварин, що має велике значення для практики. Так, наприклад, енергія росту тварин, їх скороспілість неоднакові у різних видів тварин.

Таблиця 17.3

Продуктивність худоби і птиці в сільськогосподарських підприємствах України

Роки	Середньорічний надій на 1 корову, кг		Середньорічний настриг на 1 вівцю, кг		Середньорічна несучість 1 курки-несучки, шт.	
	Україна	в т. ч. Тернопільська обл.	Україна	в т. ч. Тернопільська обл.	Україна	в т. ч. Тернопільська обл.
1960	1878	1827	2,4	1,6	75	64
1965	2052	2022	2,7	2,3	120	91
1970	2371	2312	3,0	2,5	152	122
1975	24Ь6	2486	3,1	2,6	190	180
1980	2290	2217	3,0	2,7	191	182
1985	2595	2754	3,1	2,6	207	193
1990	2941	2930	3,4	2,5	214	223
2000	1614	1493	3,0	-	202	202
2003	2043	2151	3,3	-	254	259
2006	3652	3285	3,6	-	271	243

Якщо у великої рогатої худоби жива маса від народження до року збільшується у 8,5 разів, а овець – в 15-20, то у свиней – в 150-200 разів. Це дуже важливо при вирішенні питання про те, за рахунок яких галузей і конкретних умов можна в найкоротші строки забезпечити необхідний приріст продукції. У кожного виду тварин є період, який характеризується більшою енергією росту. В цей період для одержання одиниці продукції потрібно найменше кормів. З урахуванням цього для кожного виду худоби можна вибрати найбільш оптимальні строки відгодівлі.

Відомо, що одна частина кормів використовується тваринами для підтримання життя, а друга – для утворення продукції. Так, наприклад, величина підтримуючого корму для дорослих корів приблизно становить 1 кормову одиницю на 100 кг живої маси. На утворення 1 кг молока витрачається кількість кормів, рівноцінна за поживністю 0,5 кормових одиниць.

Виникає питання: які ж тварини ефективніше використовують корми?

Так, наприклад, корова живою масою 450 кг дала 7,2 кг молока за добу (2160 кг – фактично досягнутий середній надій у 1995 році по Тернопільській області, то на це витрачається всього 8,1 кормових одиниць, з них на молоко 3,6 (7,2 кг х 0,5 корм. од.). Корова вагою 450 кг, але з добовим надоєм 13,5 кг (генетична середня продуктивність – 4000 кг молока на корову по Тернопільській області)

повинна споживати 11,25 кормової одиниці, з них на молоко – 6,76 (13,5 кг х 0,5 корм. од).

В першої корови частка продуктивного корму складає 44,4 %, а витрати кормів розрахунку на 1 кг молока – 1,13 кормової одиниці.

В другої – частка продуктивних кормів становить 60 %, а на 1 кг молока витрачається лише 0,83 кормової одиниці. Тут на кожному кілограмі молока зекономлено 0,30 кормової одиниці. Досягається це за рахунок збільшення частки продуктивного корму, тобто скорочення невиробничих витрат.

В першому випадку невиробничі витрати кормів на 1 кг молока становить 0,63 корм. од. (4,5 корм, од.: 7,2 кг), а у другому вони скорочуються майже наполовину – 0,33 корм. од. (4,5 корм, од.: 13,5 кг).

Отже, при умові досягнення генетичної продуктивності, виходячи з наявного поголів'я корів у господарствах Тернопільської області, економія кормів становить 708 216 ц кормових одиниць, що рівноцінно забезпеченню кормами на рік 14 755 корів з надоєм 4000 кг. Наведені цифри переконливо свідчать про необхідність підвищення продуктивності тварин як основи інтенсифікації галузі.

Слід зазначити, що при постійній недогодівлі худоби збільшується перевитрата кормів. Якщо забезпечити тварину кормами у відповідності з її фізіологічною продуктивністю, то ми використовуємо цю продуктивність на 100 %. А при дефіциті годівлі вона падає у подвійному розмірі. Наприклад, якщо скоротити дачу кормів на 25 %, то надій зменшиться на 50 %. При цьому різко зростають витрати кормів на одиницю продукції.

Різні види тварин вимагають неоднакових кормів. Наприклад, для великої рогатої худоби потрібно багато грубих кормів, у кормовому балансі свиней і птиці переважають концентрати, що слід враховувати при розміщенні галузей тваринництва на території країни. Так, виробництво молока доцільно розміщувати біля великих міст і промислових районів з використанням власних грубих кормів. Свинарство розміщують у зернових районах, тому що свинину перевозити вигідніше, ніж корми для свиней. Вівчарство краще розміщувати в районах великих природних пасовищ. Виробництво яєць вигідніше розміщувати в районах їх споживання. Тут краще здійснювати доставку кормів на птахофабрику, ніж готову продукцію до споживача.

Основними напрямами підвищення продуктивності тварин є забезпечення повноцінної годівлі тварин на основі зміцнення кормової бази в кожному господарстві; удосконалення селекційно-племінної роботи в напрямі якісного оновлення основного стада, різкого підвищення питомої ваги породних і висококласних тварин; обґрунтування збалансованості поголів'я худоби і обсягів кормової бази як фактора, який не потребує додаткових ресурсів; перехід на інтенсивне вирощування ремонтного молодняку; впровадження прогресивних способів утримання тварин з урахуванням їх фізіологічно-вікового стану; широке використання досягнень науки і передового досвіду ведення галузей тваринництва та ін.

17.4. Кормова база та напрями її розвитку

Зростання обсягів виробництва тваринницької продукції насамперед залежить від рівня розвитку кормової бази, структури і якості використовуваних кормів.

Кормова база – це обсяг, структура і якість кормів, система їх виробництва, зберігання, приготування і використання для забезпечення потреб тваринництва. Вона включає корми: польового виробництва (зернофураж, соковиті, грубі, зелені); з природних кормових угідь (сіно, зелена маса), відходів переробної промисловості (відвійки, перегін, м'ясо-кісткове борошно тощо); індустріальне виробництво кормів силами комбікормової і мікробіологічної промисловості.

Сучасна кормова база в кожному господарстві повинна будуватися за такими принципами:

- виділення системи кормовиробництва в самостійну галузь, переведення її на внутрігосподарський розрахунок;
- максимальне виробництво кормів у розрахунку на 1 га земельних угідь при мінімальних витратах на 1 ц кормових одиниць;
- організація системи кормовиробництва із застосуванням промислової переробки вирощеної сировини і, дозованим збагаченням комбікормів;
- широке впровадження високоефективних технологічних прийомів використання кормів у тваринництві із мінімальними витратами праці та засобів на підготовку їх до згодовування тощо.

Питома вага окремих видів кормів по галузях тваринництва в господарствах різних зон неоднакова. Співвідношення різних видів їх загальної поживності у господарстві становить структуру кормової бази, а співвідношення окремих видів кормів визначає структуру раціону годівлі худоби в цілому. Структура кормової бази істотно відрізняється по зонах України. Це зумовлено природно-економічними умовами та спеціалізацією тваринництва.

При формуванні кормової бази важливо забезпечити не тільки загальний обсяг кормів, а й збалансованість їх за поживними речовинами. Ефективність годівлі, продуктивність худоби, оплата кормів виходом тваринницької продукції повністю залежить від повноцінності годівлі. Для повноцінної годівлі необхідно згодовувати щороку на умовну голову худоби 35 ц кормових одиниць з вмістом перетравного протеїну 100-120 грамів. Фактично витрачається не більше 25 кормових одиниць з вмістом перетравного протеїну – до 70 грамів. На жаль, темпи збільшення виробництва кормів відстають від потреб тваринництва, а за 1991-2006 роки навіть допущено зменшення загального обсягу виробництва кормів. Причиною цього є низька врожайність зернофуражних і кормових культур. Як свідчить статистика, у Тернопільській області (середня врожайність зернових за 1990-2006 роки становила 32,2 ц/га, картоплі – 112, кормових буряків – 261, кукурудзи на силос і зелений корм – 236 ц/га, а в середньому по Україні ці показники ще нижчі. Відтак врожайність зернових можна (і це підтверджує практика) збільшити у 1,5 разів, а деяких кормових культур ми можемо збирати у 2-3 разів більше.

Отже, підвищення врожайності всіх сільськогосподарських культур є основним напрямом зміцнення кормової бази в кожному господарстві нашої країни.

Потреба в протеїні у 2008 році зросте до 13-13,5 млн. т, або досягне 100 г на одну кормову одиницю. Частка рослинного білка становитиме 94 %. При існуючій структурі кормових культур неможливо виконати поставлене завдання через більшість середньо- та низькопротеїнових кормів. Таку кількість протеїну можливо заготовити шляхом збільшення виробництва високобілкових кормів: шроти сої, соняшника і ріпаку, яких у найближчі роки потрібно 3,5 млн. т, а в перспективі – 5 млн. т. Для цього в зонах лісостепу і степу (крім південної частини) посіви сої необхідно розширити спочатку до 300 тис. га, а потім до 500 тис. га, а валовий збір насіння сої довести відповідно до 0,5 та 1 млн. т. В зоні Полісся значно розширити посіви люпину, кормових бобів і ріпаку.

Необхідно змінити структуру нашого зернового клину, розширити частку зернофуражних культур з 45 до 70-75 % і збільшити посівні площі гороху, кукурудзи, ячменю. Доцільність цього підтверджується досвідом розвинутих країн. У Данії, наприклад, горох займає в структурі посівних площ близько 25 %, у Німеччині та Франції його виробництво за останні роки зросло у 6, а у Швеції – у 3 рази. У Нідерландах, Великобританії, Бельгії, Данії урожайність гороху не буває меншою 50 ц/га.

Для збільшення виробництва кормів у найближчі роки необхідно розширити застосування прогресивних технологій, зокрема:

- інтенсивної технології вирощування люцерни на кормові цілі на площі 1 млн. га, в тому числі на Поліссі – 100 тис. га, Лісостепу – 400, в Степу – 500 тис. га. Це дасть можливість забезпечити підвищення врожайності на 25-30 % і вихід кормового протеїну з 1 га посівів — 35-40 %;
- комплексної технології вирощування кукурудзи на силос у західних і північних районах Лісостепу та в зоні Полісся на площі 1,2 млн. га, що сприятиме збільшенню збору сухої речовини з 1 га на 25-30 ц;
- вирощування багатокомпонентних сумішей однорічних кормових культур на площі 1-1,2 млн. га та проміжних посівів — 2,5-3 млн. га, що дозволить підвищити її урожайність на 35-40 % і продовжити період використання зеленого корму на 50-60 днів;
- індустріальної технології вирощування кормового буряка у зоні Полісся на площі 80-100 тис. га, Лісостепу – 300-350, Степу – 100-150 тис. га. Ця технологія забезпечує врожайність коренеплодів 600-800 ц/га, а на зрошених землях — до 1000-1500 ц/га.

Пріоритет у групі кормового зерна має належати кукурудзі. її частку в зерновому балансі потрібно збільшити з 18 % спочатку до 25 %, а в перспективі до 33—35 %, розмістивши її в зоні Лісостепу і Північного Степу.

У США, наприклад, кукурудза в посівах зернових культур займає 40 %, у валовому виробництві зерна – 65 %, а в кормовому – 83 %.

Слід зазначити, що умови ринкової економіки змусять виробників тваринницької продукції задуматися над проблемою зменшення собівартості продукції, спонукають раціонально використовувати зерно на фуражні цілі. Його варто застосовувати при годівлі лише у вигляді повноцінних і якісних комбікормів, що дає змогу збалансувати раціони за перетравним протеїном. На жаль у структурі наявних комбікормів частка зерна становить понад 80 %, тоді як у США в середньому – 53 %, а в країнах ЄС – 38 %.

Інтенсивніше необхідно вести лучне кормовиробництво. В Україні природних угідь майже 7 млн. га або 41 % кормової площі. Однак вихід кормів з них становить лише біля 10 % загального виробництва. На цих землях доцільно створити культурні пасовища, що дасть змогу, як свідчить передовий досвід, довести вихід кормових одиниць з 1 га до 70-80 ц або збільшити у 7-8 разів. Отже, докорінне поліпшення і раціональне використання природних кормових угідь – важливий резерв зміцнення кормової бази.

Велике значення для збільшення виробництва кормів матиме максимальне використання відходів промисловості і, зокрема, борошномельної, цукрової, спиртокрохмальної, а також розвиток комбікормової промисловості. Комбікорми, збалансовані за поживними речовинами і збагачені вітамінами й мікроелементами, як свідчить досвід, підвищують продуктивність тварин на 25-30% при економному витрачанні кормів, особливо зернофуражу.

В Україні дефіцит кормового білка становить 1,8-2 млн. т. Через це щорічно перевитрачається 7 млн. т. кормів, в тому числі понад 5 т зернофуражу, недобирається 35-40 % продукції тваринництва, на її виробництво витрати кормів зростають у 1,8-2,5 раз.

У забезпеченні тваринництва повноцінними кормами чимало важить ліквідація їх втрат при зберіганні, переробці й підготовці до згодовування. Треба будувати кормосховища, сушарки, кормокухні та правильну систему згодовування кормів протягом року. Все це сприятиме поліпшенню повноцінності годівлі тварин і підвищенню їх продуктивності.

Правильна організація кормової бази, забезпечення тварин необхідними кормами — це не тільки умова збільшення виробництва тваринницької продукції, а й основний резерв зниження її собівартості.

17.5. Товарність галузей і поліпшення якості продукції тваринництва

Товарна продукція галузей тваринництва – це частина валової тваринницької продукції, яку реалізують. Товарність продукції галузей тваринництва визначається процентним відношенням товарної частини до загальної суми валової продукції. Товарність тваринницької продукції обчислюють у вартісній і натуральній формах.

Товарність – один з найважливіших економічних показників рівня розвитку тої чи іншої галузі тваринництва. Підвищення товарності галузей тваринництва є

важливим фактором дедалі більшого забезпечення населення продовольчими товарами, а промисловості – сировиною.

Отже, кожна галузь тваринництва повинна виробляти якнайбільше товарної продукції, тобто бути високотоварною (табл. 17.4). Рівень товарності, як видно з таблиці, по роках і видах продукції суттєво коливається. На товарність тваринницької продукції впливає рівень витрат відповідної продукції на внутрігосподарські потреби.

Таблиця 17.4

Реалізація продукції та товарність галузей тваринництва в усіх категоріях господарств України

Продукція	Роки							
	1980		1990		2000		2003	
	кількість	товарність, %	кількість	товарність, %	кількість	товарність, %	кількість	товарність, %
М'ясо, тис. т								
Україна	3477	99	4609	106	969	31	935	29
Тернопільська обл.	105	67	140	75	23	49	29	35
Молоко, тис. т								
Україна	13116	62	17958	73	2684	23	1994	21
Тернопільська обл.	321	49	505	62	106	21	127	26
Яйця, млн. шт.								
Україна	8518	58	8688	54	2644	22	4610	41
Тернопільська обл.	148	44	138	38		20	68	23
Вовна								
Україна, тис. т	12,1	44	14,4	48	1,1	20	1,0	15
Тернопільська обл., т	384	102	380	100				

Мета збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції – забезпечити зростаючі потреби населення країни в продуктах харчування. Поряд із збільшенням обсягів виробництва тваринницької продукції повинні підвищуватися вимоги щодо поліпшення її якості. Неухильне підвищення якості продукції – важлива умова успішного розвитку галузей тваринництва в умовах ринкової економіки. Завдання кожного господарства – створити такі умови виробництва, щоб тваринницька продукція відповідала вимогам стандартів, користувалася попитом як на ринку нашої країни, так і за її межами. В свою чергу держава повинна створити відповідні умови економічного стимулювання виробників.

Проте проблемі якості приділяється ще недостатня увага, багато худоби реалізується за нижче середньою вгодованістю, понад 45 % – III і IV категоріями

(тварини цієї категорії – нестандартні), більше третини молока здається негатункового, значною є засміченість вовни. Від реалізації такої продукції господарства країни недодержують значну суму коштів, зменшується асортимент, вихід продукції у переробній промисловості. На *якість молока* і м'яса впливає ряд факторів: умови годівлі і утримання тварин, порода, фізіологічний стан тварин, спосіб і техніка доїння та ін. В значній мірі якість молока визначається його жирністю. Чим вона вища, тим більше одержують масла, сиру. Розрахунки показують, що підвищення жирності молока на 0,1 % дає змогу додатково виробляти в нашій країні близько 100 тис. т. вершкового масла, для виробництва якого при сучасному рівні розвитку молочного скотарства необхідно було б збільшити поголів'я корів на 1,5 млн. голів. З 1 т молока жирністю 3 % виробляють 34 кг масла або 83 кг сиру, а при жирності 4 % – відповідно на 12 і 23 кг більше. Якість молока характеризується також вмістом білка, цукру, мінеральних речовин, кислотністю, ступенем забрудненості. Ці властивості визначають здатність молока залишатися на певний час придатним для промислової переробки і споживання, у значній мірі впливають на смакові властивості як цільномолочної, так і переробної продукції. *Якість худоби* визначається в першу чергу її вгодованістю. Чим вона вища, тим більша частина виробляється смачного і калорійного м'яса. Так, в 1 кг м'яса вищої вгодованості міститься калорій в 2 рази більше, ніж у 1 кг м'яса тварин нижче середньої вгодованості.

Важливими резервами підвищення якості продукції галузей тваринництва є: поліпшення селекційно-племінної роботи з худобою і птицею, виведення нових порід і породних груп тварин, поліпшення умов годівлі й утримання тварин, дотримання вимог технологічної дисципліни, широке застосування у виробництві науково-технічного прогресу тощо.

В умовах функціонування інтегрованого агропромислового виробництва різко зростає роль переробної промисловості і сфери реалізації в забезпеченні необхідного рівня якості продуктів харчування. Ці сфери не тільки повинні підвищувати якість всієї продукції, а й посилити вимоги до якості сировини, яка надходить до них на переробку, через економічні важелі впливати на виробництво як тваринницької так і кінцевої продукції.

Важливо, щоб у кожному господарстві, підприємстві та організації агропромислового комплексу, в кожному трудовому колективі використовувалися наявні резерви підвищення якості продукції. Кожний працівник повинен глибоко усвідомити, що низька якість, брак – це розтрата матеріальних ресурсів та праці народу, а висока якість продукції – це пряма економія сировини і матеріалів, показник економічної ефективності виробництва.

17.6. Інтенсифікація та показники економічної ефективності галузей тваринництва

Інтенсифікація тваринництва – соціально-економічний процес розвитку виробництва, коли приріст продукції забезпечується на основі якісного удосконалення всіх сторін виробництва, впровадження досягнень науки і техніки, удосконалення виробничих відносин у галузі.

Рівень інтенсифікації тваринництва характеризується відношенням суми вартості основних фондів тваринництва і виробничих витрат по тваринництву (за винятком вартості худоби та амортизаційних відрахувань) до кількості умовних голів худоби:

$$Р.ім = \frac{(Фо.м + Зв.м) - (Вп.х + Ам)}{Уп.м},$$

де

Рі.т – рівень інтенсифікації тваринництва;

Фо.т – основні фонди тваринництва з урахуванням фондів загального призначення, гри.;

Зв.т – затрати виробничі по тваринництву, грн.

Вп.х – вартість продуктивної худоби, грн.

Ам. – амортизаційні відрахування по фондах тваринництва, грн.

Уп.т – умовне поголів'я худоби, голів.

Додатковими показниками інтенсифікації тваринництва є: вартість основних фондів тваринництва з урахуванням фондів загального призначення, за винятком вартості продуктивної худоби (грн.), активної частини основних фондів тваринництва (грн.), виробничих витрат (грн.), затрат праці в людино-годинах, кормів – у кормових одиницях, кормової площі (га), промислово-хімічних – кормових добавок (грн.) на умовну голову худоби, щільність умовного поголів'я на 1 га сільськогосподарських угідь та кормової площі, загальний рівень механізації виробничих процесів у тваринництві, структура поголів'я худоби, питома вага породних тварин та ін. Всі ці показники – факторні, тобто впливають на результати виробництва і мають коефіцієнт кореляції з основним показником рівня інтенсифікації тваринництва в межах 0,68-0,90.

Показниками економічної ефективності інтенсифікації тваринництва є: вихід продукції тваринництва (в грн. на умовну голову худоби на 1 га кормової площі й 1 ц використаних кормових одиниць); продуктивність окремих видів тварин; витрати кормів на одиницю окремих видів тваринницької продукції в корм, од.), фондовіддача основних фондів тваринництва з урахуванням їх нормативної ефективності, продуктивність праці у тваринництві; виробничі витрати на 1 грн. валової продукції; прибуток на 1 умовну голову худоби і 1 га кормової площі та ін. Всі ці показники – результативні, тобто характеризують досягнутий рівень економічної ефективності інтенсифікації тваринництва.

Рівень інтенсифікації та її економічну ефективність в окремих галузях тваринництва визначають аналогічно до рівня і ефективності інтенсифікації

тваринництва. При цьому вартість основних фондів, що обслуговують певний вид тварин (галузь), розраховують за формулою:

$$B_{оф} = \frac{a \cdot 100}{\%a},$$

де Воф – вартість основних фондів певної галузі, грн.

а – амортизаційні відрахування по окремих видах тварин, грн.

% а – процент амортизаційних відрахувань від основних фондів тваринництва.

Інтенсифікація виступає як форма розширеного відтворення. Основні напрями ефективності інтенсифікації тваринництва і кормовиробництва наступні:

- підвищення продуктивно-племінних якостей тварин на основі виведення нових і вдосконалення існуючих типів, ліній, кросів тварин і птиці планових порід з використанням сучасних досягнень генетики і біотехнології;
- розробка і впровадження прогресивних форм організації селекційно-племінної роботи і відтворення стада в племінних і товарних фермах;
- вдосконалення і впровадження зональних потоково-цехових технологій виробництва тваринницької продукції на принципах прогресивних форм організації та оплати праці;
- організація міцної стабільної кормової бази для тваринництва шляхом підвищення врожайності всіх культур у польових сівозмінах, докорінного поліпшення лук і створення багаторічних культурних пасовищ, раціонального використання відходів переробної промисловості, налагодження випуску повноцінних комбікормів;
- раціональне використання і підвищення поживності кормів завдяки правильному цукро-протеїновому співвідношенню в раціонах на основі підготовки і переробки кормів, збагачення їх синтетичним протеїном, вітамінами, біологічно активними добавками, мінеральними речовинами, зниження втрат поживності кормів при збиранні, зберіганні, переробці та згодовуванні тваринам;
- розробка і впровадження високопродуктивної техніки, комплексна механізація і автоматизація виробничих процесів, широке використання комп'ютерів, програмування годівлі і продуктивності тварин;
- розробка і впровадження економічного механізму господарювання в умовах ринкових відносин, розвиток демократичних форм і принципів самоуправління в трудових колективах, розширення різних форм кооперації, колективного, сімейного і орендного підряду, матеріальне зацікавлення в кінцевому результаті;
- організація належного фінансування і кредитування виробників, обґрунтування паритету цін на сільськогосподарську і промислову продукцію, своєчасний розрахунок держави і переробних підприємств за

реалізовану їм продукцію, встановлення раціонального розміру податків, захист ринку в умовах конкурентного середовища тощо.

Економічна ефективність виробництва характеризує результативну діяльність працівників тваринництва по виробництву конкретних видів продукції, необхідних суспільству, на основі використання його виробничих ресурсів та інтенсифікації всіх галузей тваринництва. Мірилом результативності виробництва є сукупність найважливіших економічних показників, які визначають використання матеріальних, фінансових і трудових ресурсів.

Економічні показники бувають натуральні та вартісні, кількісні та якісні. Натуральні показники обчислюють у фізичних одиницях виміру; вартісні — в грошовому виразі. Кількісні економічні показники характеризують абсолютні розміри, пов'язані з виміром сукупності елементів, наприклад, обсяг валової, товарної продукції, вартість основних фондів тощо. Якісні показники характеризують рівень розвитку процесу, якісні особливості явищ, закономірності їх розвитку, наприклад, зростання продуктивності праці, рентабельність підприємства тощо.

Для визначення економічної ефективності тваринництва використовують такі найважливіші показники:

- коефіцієнт зростання виробництва валової і товарної продукції, валового і чистого прибутку – відношення показника року, що аналізується до базисного;
- продуктивність тварин (надій на середньорічну корову (кг), середньодобовий приріст молодняку та худоби на відгодівлі по видах тварин (г, кг), настриг вовни на дорослу вівцю (кг), несучість дорослих курей (шт.) одержано приплоду молодняку на 100 маток (телят, ягнят, поросят), вироблено м'яса на матку по галузях тваринництва.
- продуктивність праці – відношення вартості валової продукції або валового доходу галузей тваринництва до затрачених людино-годин на вироблену продукцію;
- фондовіддача виробничих фондів – відношення вартості валової продукції до вартості основних виробничих і сукупних фондів;
- виробництво продукції на 1 грн. виробничих витрат – відношення вартості валової продукції тваринництва до відповідних виробничих витрат;
- собівартість одиниці продукції – грошовий вираз затрат в конкретній галузі тваринництва на виробництво своєї продукції, грн.;
- окупність основних фондів (капітальних вкладень) – відношення приросту основних фондів (капітальних вкладень) до приросту прибутку за рік, років;
- рентабельність виробництва тваринницької продукції – різниця між виручкою від реалізації продукції та повною собівартістю.

Слід зазначити, що найбільш узагальнюючим показником ефективності виробництва тваринницької продукції є рівень рентабельності, який свідчить про

окупність кожної гривні, вкладеної в галузь чи у виробництво конкретного продукту (табл. 17.5).

Таблиця 17.5

Економічна ефективність виробництва тваринницької продукції в господарствах Тернопільської області

Показники	Роки				
	1980	1990	2000	2002	2006
Затрати праці на виробництво 1 ц, людино-год.					
молока	12,2	8,1	19,4	14,5	13,2
приросту ВРХ	73,8	49,0	157,9	138,6	132,6
приросту свиней	63,8	47,1	223,0	181,0	162,1
вовни	440,0	356,0	208,3	-	-
1000 шт. яєць	146,6	60,6	26,4	4,7	3,2
Затрати кормів на виробництво 1 ц, к.од.					
молока	1,68	1,53	1,84	1,76	1,62
приросту ВРХ	13,71	14,05	19,82	15,32	15,12
приросту свиней	10,28	12,42	23,92	21,54	19,23
Рентабельність продукції, %:					
молока	-13,0	32,7	-26,0	-14,3	10,7
яловичини	-13,7	18,4	-45,5	-48,7	-36,1
свинини	-15,0	5,4	-58,7	-29,9	-6,8
вовни	-51,6	-37,2	-9,7	-	-
яєць	-45,2	-50,0	4,1	22,3	-16,6

Аналіз показників економічної ефективності виробництва продукції тваринництва в господарствах як Тернопільської області, так і України в цілому свідчить, що затрати праці на її виробництво протягом 1970-1990 рр. постійно зменшувались, а з 1991 року почали збільшуватися, що обумовлено різким зниженням продуктивності тварин. Це пояснюється підвищенням рівня комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів у галузях тваринництва.

Високі витрати кормів з розрахунку на одиницю продукції певного виду зумовлені низьким рівнем продуктивності худоби і птиці.

Рівень рентабельності (відношення прибутку до собівартості продукції, виражене у відсотках) дуже низький. Починаючи з І985 по 1993 рік рівень рентабельності виробництва молока в господарствах України коливається в межах 13,1 % – 42, 7 % яловичини, – 8,5%-140,6 %, яєць – 3,8 %-31,3 %. Галузі

свинарства за винятком 1990-1992 років і вівчарства (1991-1992 рр.) були збитковими. В 1994-2000 роках всі галузі тваринництва як Тернопільської області, так і України збиткові. У 2006 р. прибутковим стало виробництво молока, рентабельність якого становила 10,7 %.

Для підвищення рівня рентабельності тваринництва першочергове значення має зростання продуктивності тварин, раціональне використання виробничих ресурсів, широке впровадження прогресивних ресурсоощадливих технологій виробництва і поліпшення якості продукції, раціональної організації праці.

Встановлено, що із зростанням продуктивності тварин підвищується ефективність використання кормів, а, отже, і землі. Наприклад, при річному надої молока від корови 4 тис. кг потрібно на 16 га менше площ кормових угідь, ніж при 3 тис. кг (відповідно 155 га проти 171 га). Це дає змогу мати однаковий обсяг продукції при меншому поголів'ї. Водночас із зростанням продуктивності зменшуються і витрати на одиницю тваринницької продукції. Ось чому високоякісні, збалансовані за поживними речовинами корми є основою високоефективного ведення всіх галузей тваринництва.

Основними напрямами підвищення ефективності тваринництва є: створення надійної кормової бази і забезпечення тварин повноцінною годівлею; підвищення продуктивності худоби і птиці; впровадження прогресивних ресурсоощадливих технологій виробництва продукції; використання досягнень світової науки і практики; зменшення ручної праці і впорядкування режиму праці; поліпшення якості тваринницької продукції і матеріально-соціальне зацікавлення тваринників у кінцевих результатах праці; застосування прогресивних форм господарювання.

18.1. Роль і значення переробних підприємств і промислів в економіці сільськогосподарських підприємств

В умовах формування ринкових стосунків істотно зростає роль переробних підприємств і промислів в економіці сільськогосподарських підприємств. Як показують дослідження, практично кожне господарство має від 3 до 10 переробних підприємств та промислів. Ці виробництва приносять сільськогосподарському підприємству від 10 до 40 відсотків прибутків за рік, забезпечуючи йому фінансову стабільність.

Переробні підприємства і промисли займаються переробкою сільськогосподарської продукції та виробництвом несільськогосподарської продукції (схема 7).

Продукцію рослинництва переробляють млини (борошно, дерть); крупа – та просодерні (крупи); олійні (олія); хлібопекарні (хлібобулочні вироби); консервні заводи (цехи) з переробки овочів та фруктів (соки, пасти, пюре, компоти, повидло, варення, джеми тощо); виноробні заводи (вина); комбікормові заводи (комбікорми) тощо.

Тваринницьку продукцію переробляють молокопереробні цехи (молоко, вершки, масло, сир, кефір); ковбасні цехи (ковбаси варені і напівкопчені, сардельки); скотозабійні площадки (м'ясо і субпродукти, шкіри); птахозабійні цехи (м'ясо, пір'я); консервні заводи (цехи) з переробки м'ясопродуктів; цехи із виробництва хутра та хутряних виробів (вичинка шкір, пошиття шапок, шуб).

Виробництво несільськогосподарської продукції сільськогосподарські підприємства здійснюють в таких виробничих підрозділах: у цехах з розливу безалкогольних напоїв та мінеральної води (безалкогольні напої і мінеральна вода); у швейному виробництві (пошив одягу різного призначення, рукавиць, кашкетів тощо); в цехах з пошиття взуття (черевики, чоботи, туфлі і т. д.); в лісопильних (пиломатеріали); в лісозаготівельних пунктах (заготівля деревини); у виробництвах будівельних виробів з деревини, столярно-теслярські і деревообробні майстерні (блоки віконні та дерев'яні в зібраному стані); в мебельних цехах (меблі, паркет); на цегельних, черепичних та кахельних заводах (цехах) (цегла, черепиця, кахель); у виробництві збірних залізобетонних і бетонних конструкцій та виробів; у виробництві стінових блоків (стінові матеріали, стінові бетонні та селікатні блоки); в кар'єрах та на асфальтних заводах (пісок, гравій, камінь побутовий, щебінь, піщано-гравійна суміш, асфальт, гіпс, глина); на заводах з виробництва скляної і пластмасової тари (скляна та пластмасова тара); в цехах

Схема 7

Класифікація переробних підприємств і промислів

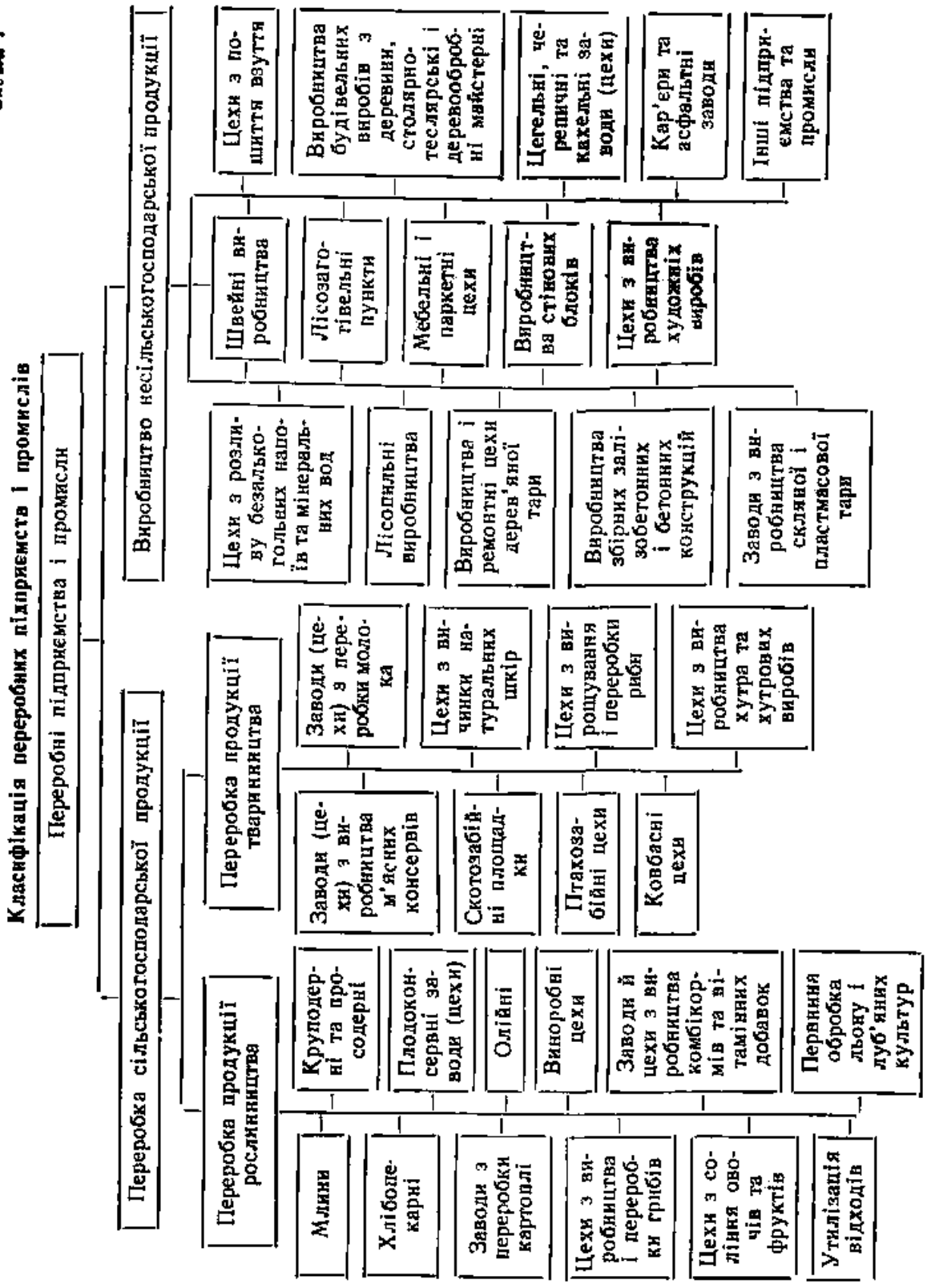

з виробництва художніх виробів (глиняний посуд, випалювання і різьба по дереву, чеканка, вишивка, ковальські вироби, килими, плетені кошики тощо); в майстернях з ремонту тракторів, сільськогосподарської техніки, різних машин і обладнання та в інше виробництво.

Переробні підприємства і промисли в сільськогосподарських підприємствах організовуються із їх господарської доцільності та за

Таблиця 18.1

Динаміка чисельності підсобних цехів (заводів) сільськогосподарських підприємств України в 1986-2006 роках

№п/п	Види підсобних цехів (заводів)	Роки			
		1986	1991	1996	2006
1.	Млини	4446	4460	6088	6261
2.	Круподерні та просодерні	749	801	3339	2935
3.	Хлібопекарні	102	99	1540	1746
4.	Олійні	893	980	2313	2415
5.	Консервні і плодоовочеві цехи (заводи)	388	393	496	520
6.	Молокопереробні цехи (заводи)	311	180	551	667
7.	Скотозабійні площадки, птахозабійні та ковбасні цехи	-	2922	4450	4567
8.	Цехи з вилову і переробки риби	709	781	160	140
9.	Швейні вироби	149	626	476	435
10.	Лісопильні цехи	7213	7291	7960	7985
11.	Цегельні та черепичні заводи	1046	753	828	834
12.	Виробництво стінових блоків	30	3	293	321
13.	Виробництво будівельної кераміки	1	3	19	16
14.	Виробництво художніх виробів	184	162	49	28

умови достатньої ефективності. Внаслідок їх організації сільськогосподарські підприємства отримують значні вигоди. Зокрема, це зменшення обсягів транспортних перевезень; скорочення необґрунтованих втрат сільськогосподарської продукції; створення додаткових робочих місць і резерву робочих рук на період збирання врожаю; економія паливо-мастильних матеріалів та управлінських витрат; зменшення впливу зовнішніх чинників на виробничий процес в господарстві; забезпечення регулярних надходжень грошових коштів тощо.

За обсягами виробництва переробні підприємства і промисли на селі відносять до групи малих та середніх підприємств. Більшість з них має сезонний характер, працює в одну зміну і в міру потреби.

Для прикладу в Тернопільській області протягом 2006року працювало 1352 переробних підприємства і промисли, в яких було зайнято 9355 працівників.

Аналіз динаміки показників діяльності переробних підприємств та промислів на селі показує, що галузь переживає занепад який виражається в зменшенні кількості підприємств по видах діяльності, скороченні чисельності робочих місць та обсягів виробництва.

Таблиця 18.2.

Чисельність і склад переробних підприємств та промислів на селі, кількість працюючих, обсяги виробництва в Тернопільській області у 1995 та 2006 рр.

№ п/п	Назва переробних підприємств та промислів	Кількість переробних підприємств та промислів		Назва продукції	Кількість працівників, чол.		Обсяги виробництва	
		1995	2006		1995	2006	1995	2006
1.	Млини	356	234	борошно	750	425	90 631 т	12986
2.	Круподерні та просодерні	55	62	крупа	72	674	4450 т	1598
3.	Олійні	30	4		73	6	480 т	4
4.	Переробка овочів і фруктів (без консервних заводів)	28		м'ясні та овочеві консерви	108	-	824 тис. у. б.	-
5.	Молокопереробні цехи	14	-	масло тваринне	79	-	834 т	-
6.	Птахозабійні цехи, ковбасні цехи		23	ковбасні вироби	336	48	1144 т	21
7.	Лісопильні	446	235	пиломатеріали	899	247	51 957 м^3	14600
8.	Виробництво будівельних деталей з деревини, столярно-теслярські та деревообробні майстерні	-	-	блоки віконні та дерев'яні в зборі	299	321	2455 м^3	2800
9.	Цегляні та черепичні виробництва	100	75	Цегла, черепиця	2230	1127	45,6 млн. один.ум. цегли 2708 м^3	15,5
10.	Виробництво стінових блоків	15	7	Стінові блоки і матеріали	50	23	54,2 млн. одиниць ум. цегли	0,2

Припинення занепаду підсобних підприємств та промислів можливе лише за умов залучення значних інвестицій, що без адаптації законодавства є в

принципі неможливим. Визнаючи, важливу роль підсобних підприємств та промислів у забезпеченні фінансової стабільності сільськогосподарських підприємств слід підходити до проблеми їх розвитку комплексно, в рамках урядових програм.

18.2. Динаміка розвитку переробних підприємств і промислів та їх ефективність

Специфіка Західного регіону України полягає в тому, що колгоспи тут було створено тільки на початку 50-х років. До цього часу вданому регіоні існували приватні підприємства і переробні підприємства і промисли, які функціонували на основі приватної власності. В 1948-1949 роках всі переробні підприємства і промисли були націоналізовані радянською владою та передані до складу колгоспів і радгоспів.

У розпорядженні колгоспів і радгоспів Тернопільської області в 1951 році перебувало 249 млинів, 104 круподерень та просодерень, 217 олієнь, 7 молокопереробних цехів, 34 цегельних та 16 черепичних заводів, 92 вапнових печей, 7 лісопильних виробництв, 529 столярно-теслярських майстерень, 37 лимарень, 96 обозних майстерень, 1063 кузні, 15 шнуркових виробництв.

Протягом наступних 50 років ці види переробних підприємств і промислів розширювались, звужувались або й зовсім зникали.

Найбільшого розвитку набуло лісопильне виробництво, яке зросло за чисельністю лісопилень в 47,6 разів; у 1,7 разів зросла кількість цегельних заводів, (табл. 18.3). Збільшення чисельності цих виробництв пояснюється значними обсягами будівельних робіт; потребою в лісоматеріалах та цеглі. Скорочення випуску черепиці викликане розширенням виробництва шиферу та покрівельної бляхи.

Відносно стабільною залишалась кількість млинів, однак якщо в 1951 році переважали водяні млини (їх було 227 із 249), то в 2000 році абсолютна більшість млинів працювали з допомогою електродвигунів і були електромеханічними.

Відчутне скорочення протягом 1951-2006 років відбулось в чисельності круподерень та просодерень, олієнь, вапнових печей, столярно-теслярських майстерень. Основною причиною скорочення чисельності круподерень, просодерень та олієнь є те, що держава передала їхні функції великим промисловим підприємствам.

З початком формування ринкових стосунків на селі кількість круподерень, просодерень та олієнь почала зростати досить швидко. За останніх п'ятнадцять років їх ріст вимірюється відповідно у 18,3 та 3,8 разів, тобто відбувалося відновлення природного процесу розвитку переробних промислів на селі.

Вапнові печі відійшли в минуле, а гасіння вапна тепер здійснюється простішим способом в металічних формах. Після закінчення гасіння вапна його зливають з металічних форм у спеціально підготовлені вапнові ями, де вапно відстоюється і через певний час готове до використання.

Таблиця 18.3.

Чисельність переробних підприємств та промислів на селі в Тернопільській області за 1951-2006 роки

	Назви переробних підприємств та промислів	Чисельність переробних підприємств та промислів по роках					
		1951	I960	1970	1985	1995	2006
1.	Млини	249	283	303	284	356	323
2.	Круподерні та просодерні	104	4	3	3	55	62
3.	Олійні	217	36	19	8	30	29
4.	Молокопереробні цехи	7	32	66	5	14	14
5.	Цегельні і черепичні	50	50	77	83	100	88
6.	Виробництво вапна	92	6	4	10	11	0
7.	Лісопильне виробництво	8	130	275	356	446	381
9.	Столярно-теслярські	529	404	78	40	73	45

Чисельність столярно-теслярських майстерень скорочувалась паралельно із збільшенням кількості лісопилень. В лісопильнях проводять розпилювання лісоматеріалів на дошки, які використовуються на різні потреби. Деякі функції столярно-теслярських майстерень на селі перебрали будівельні бригади, які виконують будівельні роботи та займаються виготовленням столярно-теслярських виробів. Крім того, в селах є народні майстри, які зберегли у приватній власності столярно-теслярські майстерні і виготовляють для потреб забудовників високоякісні вироби дверей, вікон, встановлюють підлоги з дощок та паркету.

Отже, сільськогосподарські підприємства зацікавлені в розвитку переробних підприємств та промислів на селі, а ефективність діяльності останніх в значній мірі залежить від вміння та бажання їх керівників і спеціалістів працювати на ринкових засадах. Основним резервом підвищення ефективності переробних підприємств і промислів залишається здешевлення продукції на всіх стадіях її виробництва. Основою для оцінки перспективи розвитку повинні служити бізнес-плани, складені індивідуально по кожному окремо взятому підприємству чи промислу. Спад виробництва продукції переробної промисловості країни зумовлений застосуванням відсталих технологій, скороченням поставок власної та імпортної сировини, старінням активної частини основних виробничих фондів (до 70—80 відсотків), недосконалою ціновою, податковою і кредитною політикою, різким падінням купівельної спроможності населення і фінансовою кризою.

18.3. Агропромислова інтеграція та соціальний розвиток села

Агропромислова інтеграція – це процес поступового об'єднання спеціалізованих галузей АПК, які займаються виробництвом, переробкою,

зберіганням та реалізацією сільськогосподарської продукції, а також підприємств і організацій виробничої інфраструктури, що обслуговує сільське господарство з метою підвищення ефективності агропромислового виробництва.

Агропромислова інтеграція на практиці означає органічне поєднання інтересів сільського господарства та промисловості на основі вдосконалення між ними виробничо-економічних зв'язків. Зокрема, це розвиток кооперації сільськогосподарського виробництва, створення високопродуктивних технологій виробництва і переробки продукції, поглиблення спеціалізації галузей, поліпшення обслуговування галузей АПК та оптимізація транспортних перевезень, створення нових підприємств і об'єднань агропромислового профілю тощо. Внаслідок агропромислової інтеграції в продуктах харчування збільшується доля минулої промислової праці, що є закономірним станом розвитку сільського господарства. Економічна криза дев'яностих років загальмувала агропромислову інтеграцію в країні і негативно відбилась на співпраці сільського господарства та промисловості. Ознакою часу є те, що агропромислова інтеграція в сільському господарстві здійснюється як в межах України, так і за активної участі іноземних держав, у першу чергу США, Канади, Німеччини, Угорщини, Польщі.

Агропромислова інтеграція позитивно впливає на соціальний розвиток села, важливість якого визначено в Законі України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України (прийнятий Верховною Радою України 17 жовтня 1990 року). Вона сприяє поліпшенню умов, характеру та змісту праці селян, створенню певного комфорту в сільському побуті, дозволяє вирішувати екологічні проблеми сільськогосподарського виробництва та розміщення продуктивних сил.

Агропромислова інтеграція, створюючи високоспеціалізовані галузі сільського господарства та промисловості, сприяє концентрації виробництва і розвитку великого машинного виробництва. Як наслідок останнього, праця селянина перетворюється у різновид індустріальної праці і відбувається переміщення робочої сили із сфери сільського господарства в суміжні а ним галузі в процесі його спеціалізації. Основним критерієм перетворення аграрної праці у різновид індустріальної є ріст енергоозброєності. Агропромислова інтеграція дозволяє наблизити побут сільського населення до міських умов шляхом розширення сфери побутових послуг.

Ще в 60-х роках українські села були повністю електрифіковані. Незважаючи на економічні труднощі, в українських селах продовжуються роботи із газифікації. В даний час кожне п'яте село України газифіковане. В перспективі в селах буде розвиватись централізоване водопостачання та опалення. Останнє дозволить значно скоротити витрати вугілля і газу на опалення індивідуального житла сільських жителів.

Житлове будівництво на селі в даний час ведеться в незначних обсягах, в основному за рахунок коштів селян. Бюджетне фінансування житлового

будівництва на селі призупинено і здійснюється тільки для жителів радіаційно забрудненої зони внаслідок Чорнобильської катастрофи .

Відбувається занепад соціальної сфери та сфери обслуговування сільського населення. Сільськогосподарські підприємства, на балансі яких перебувають об'єкти соціальної сфери та сфери обслуговування сільського населення, часто відмовляються від їх фінансування і закривають або продають ці об'єкти у приватну власність.

В Україні призупинено будівництво шляхів із твердим покриттям, що з'єднують села з містами, а вже діючі шляхи погіршуються через відсутність належного догляду і ремонтів. В окремі села перестали здійснюватись автобусні рейси, а в інші – зменшилась їх кількість через неокупність витрат на перевезення і скорочення пасажирів.

Агропромислова інтеграція через спеціалізацію та концентрацію дозволяє істотно підвищувати продуктивність праці та розмір прибутку підприємців. Відповідно виникають проблеми розвитку регіонів, які необхідно розв'язувати цілеспрямовано із урахуванням їх перспектив. Важливо здійснювати прогнозування умов та можливостей кожного регіону, демографічних змін у ньому, динаміки видів та способів отримання соціально-побутових послуг населенням тощо.

На перспективу переробна і харчова промисловість:

- набудуть пріоритетного розвитку як виробничі структури, зорієнтовані на одержання кінцевого результату всього агропромислового комплексу, їх розвиток стане запобіжним заходом проти перетворення України в сировинний додаток економічно розвинених держав з потужною харчовою індустрією;
- питома вага сфери переробки, заготівель, транспортування і реалізації продукції у вартості основних фондів та кінцевих результатів підвищиться з 30-35 % до 40-45 % у 2000 році і до 50-55 % – у 2008 році.

Агропромислова інтеграція стане закономірним процесом розвитку взаємодії між сільським господарством і промисловістю і матиме відчутний вплив на соціальний розвиток сучасного українського села.

Згідно зі ст. 6 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу у народному господарстві» не дозволяється ліквідація, реорганізація і перепрофілювання у сільській місцевості закладів охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення (будинки-інтернати для людей похилого віку та інвалідів), які утримуються за рахунок бюджету. Окремі об'єкти освіти, фізичної культури та спорту, які належать підприємствам, можуть приватизуватися за умови збереження їх функціонального призначення.

У чинному законодавстві не досить чітко визначені підстави і умови зміни функціонального призначення, відчуження об'єктів соціальної сфери, які перебувають на балансі недержавних сільськогосподарських підприємств. Утримання таких об'єктів потребує значних фінансових витрат аграрних підприємств. З метою створення сприятливих умов для сільськогосподарських

підприємств, переробних і обслуговуючих підприємств і організацій АПК, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності, комплексного розвитку соціальної сфери сільських населених пунктів, збереження функціонального призначення об'єктів соціальної сфери Кабінет Міністрів України визнав за необхідне провести передачу таких об'єктів у комунальну власність.

Через різке зменшення бюджетного фінансування на соціальну сферу відбувається поглиблення негативних тенденцій у розвитку об'єктів соціальної інфраструктури.

За період з 1990 р. по 2006 р. заклади соціальної інфраструктури скоротилися: магазинів – на 27 тис., громадського харчування – 7,7 тис., дитячих закладів – 3,7 тис., закладів культури – 3,3 тис., будинків побуту – 1,4 тис., загальноосвітніх шкіл – 0,2 тис., фельдшерсько-акушерських пунктів – 0,3 тисячі.

Нині в ряді областей спостерігається тенденція приватизації соціально-побутових об'єктів. На нашу думку, приватизація повинна відбуватися без перепрофілювання соціальних об'єктів, установ і організацій.

Крім цього, можливий також варіант передачі в оренду закладів без зміни їх профільного користування тощо. Процес реорганізації підприємств, організацій, установ та закладів соціальної сфери села дуже складний і вимагає зваженого підходу при створенні на їх базі підприємств нового типу. Зважаючи на це, група вітчизняних вчених-економістів визначила, що основна мета реорганізації закладів соціальної сфери села полягає в тому, щоб забезпечити їх фінансовий стан відповідно до сучасного рівня, а також життєві потреби селян у різноманітних послугах.

Література

1. Конституція України,- К.: Право, 1996.
2. Постанова Кабінету Міністрів України «Про методику грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів (тимчасово)» //Урядовий кур'єр.— 1995.— № 50.— С.9.
3. Агропромисловий комплекс України / За ред. П. Т.Саблука, К.: УААН, -2002.
4. Алибеков М. М., Лукинов М. П. Проблемы развития сельскохозяйственного рынка // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий.— 1994.— № 2.— С. 4—8.
5. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: Підручник. – 2 – ге вид., доп. і перероблене. / Андрійчук В.Г. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с. .
6. Білоусько Я. К. Концепція формування продовольчих ресурсів на контрактній основі // Економіка України.— 1994.— № 7.— С 69—73.
7. Білоусько Я. К. Ринок сільськогосподарської техніки та його цінові аспекти // Економіка АПК.— 1995.— С. 66—70.
8. Білоусько Я. К., Більський В. Г. Інфраструктур і принципи контрактної системи формування продовольчих ресурсів // Економіка АПК.—1995.— № 2.—С. 47—53.
9. Білоусько Я.К., Горобей М., Ковальова Т. Принципи і практика регулювання цінового паритету в АПК // Економіка України.— 1994.— № 12.— С. 44—47.
10. Булазов А. О выживании агропромышленного комплекса // Российский экономический журнал.— 1995.— № 5—6.— С. 69—75.
11. Бухгалтерський облік на сільськогосподарських підприємствах : Підручник. – 2 – ге вид., перерроб. і допов. / М.Ф. Огійчук та ін. – К.: Вища освіта, 2003. – 800 с. (с. 554 – 645).
12. Бычкова Ц. В. Деякі питання правового забезпечення продовольчої проблеми // Економіка АПК-— 1995.— № 5.— С. 14—20.
13. Дунай П. І. – організація матеріально-технічного постачаня. Збруч, 1995.
14. Дусановський С. Л., Олійник В. М. Організація і планування виробництва в сільськогосподарських підприємствах. -Тернопіль . Збруч, 1995.
15. Дэлич Эдита. Формы и методы государственного протекционизма в сельском хозяйстве // Економіка АПК.— 1995.— № 8.— С. 83—88.
16. Економіка підприємств АПК / За ред. С. Л. Дусановського, В. М. Олійника, Т. Г. Дудара. -Тернопіль: Збруч, 1997.
17. Економічний словник-довідник. За ред. док. екон. наук, проф. С. В. Мочерного.— К. : Феміна, 1995.— 368 с. (Nota bene).
18. Зайдель Х., Теммен Р. Основы учения об экономике / Пер. с немецк,Арутюнова Г, И., Юденцов В. П.— М. : Дело ЛТД, 1994,— 400 с,
19. Коросташ О. Теоретичні аспекти проблеми монопольної ціни // Економіка України.— 1965.— № L—С 21—32.
20. Кох Хауке. Кооперація як чинник конкурентоспроможності // ЕкономікаАПК.— 1995.— №11.— С. 84—92.

21. Ксеняк Ю. М. Ценообразование в аграрном секторе экономики: опит стран Европейского союза // Економіка АПК.— 1995.— № П.— С. 92—94.
22. Курбатов В. П. Рыночное регулирование цен на зерно в Китае // Российский экономический журнал.— 1995.— № 1,—С. 70—75.
23. Липсиц И. Экономика без тайн.— М. : Дело ЛТД — Вита пресс, 1994.—352 с.
24. Лукінов І.І. Ефективно реформувати агропродовольчу сферу // Економіка АПК.— 1995.— № 4.— С. 4—14.
25. Маркетинг: Учебник / А. Н. Романов, Ю. Ю. Корлюгов, С . Красильников и др.; Под ред. А. Н. Романова.— М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1995.—560 с: ил.
26. Мельничук Д. С, Галушко В. П. Шляхи формування ринкової системив сільському господарстві // Економіка АПК.— 1995.— № 10.— С. 19—21.
27. Методичні рекомендації з планування, обліку і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) сільськогосподарських підприємств. – Все про бухгалтерський облік. Газета. - № 77 (623). – 20 серпня 2001 року. – с. 2 – 24.
28. Нелеп В. М. Планування на аграрному підприємстві. - К.: КНЕУ, 2000.
29. Оніщенко О.М.. Осташко Т. Аграрні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи // Економіка України.— 1994.— С 3—12.
30. Оплата праці в сільськогосподарському виробництві. О.А. Аврамчук та ін. – К.: Центр „ Агропромпраця", 2000. – 464 с.
31. Основы экономической теории и практики: Учебно-методическое пособие.— 2-е изд.— Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 1995.— 342 с.
32. Павчак В. А. та ін. Економіка сільського господарства: Навч. посібник / В. А. Павчак, Р. А. Іванух, В. Г. Поплавський, За ред. В. А. Павчака.— К. : Вища школа, 1990.— 15—25, 398 с
33. Пасхвер Б. Й. Ціноутворення в продовольчому комплексі // Економіка АПК.— }995.— № 10.— 60—64.
34. Петренко И. Я. Чужинов П. И. Экономика сельского хозяйства.— Алма-Ата: Кацнар, 1988.— 416 с.
35. Рефомування та розвиток підприємств агропромислового виробництва: Посібник у питаннях і відповідях / Під ред П. Т. Саблука. - К.: ІАЕ, 1999.
36. Ситник Й. П., Ходаківський Є. І. Пріоритети сільськогосподарської праці // Вісник аграрної науки.— 1994.— № 1.— С 21—28.
37. Статистичний щорічник за 2000 р. - К.: Техніка, 2001.
38. Степаненко І. Х. Аукціони на сільськогосподарську продукцію // Економіка АПК.— 1995.— № 2.— С. 53—55.
39. Стэнлейк Дж. Ф. Экономика для начинающих / Пер. с англ. Медвинская В. Д., Миронова Л. Е., Вышинская Е. В.— М. : Республика, 1994.— 447 с.
40. Суслов А. И., Сергеев В. В., Клюкач В. А. Организация продовольственных оптовых рынков // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий.— 1994.— № 10.— С. 2—8.
41. Фишер С, Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика / Пер. с англ. Балашова Е. Е. Золотухина Т. Н., Танхилевич Е. В. Горюшина Н. Г.— М. : Дело,1993.— 830 с.

42. Хорунжий М. Й. Організація агропромислового комплексу. -К: КНЕУ, 2001.
43. Черевко Т. В. Економіка підприємств. Львів – 2004
44. Шпичак О. М, Принципи ціноутворення в АПК при переході до ринкової економіки // Економіка АПК.— 1995.— № 3.
45. Шпичак О. М. Економічні відносини виробників сільськогосподарської продукції із заготівельними та переробними підприємствами в умовах інфляції //Економіка АПК.— 1995,— № 8.
46. Шпичак О. М. Проблеми ціноутворення АПК України. // Економіка АПК. № 10 К., 1995р.
47. Шпичак О. М., Маслюков Є. О., Шевченко Г. О. Біржова торгівля та проблеми ціноутворення // Економіка АПК.— 1995.— № 7.— С. 31—40.
48. Экономика переходного периода: Учебное пособие / Под ред. В. В. Ра-даева, А. В. Бузгалина.—М. : Изд-во МГУ, 1995.—410 с.
49. Экономика сельского хозяйств / В. А. Добрынин, А. В. Беляев, П. П. Дунаев и др.; Под ред. В. А. Добрынина.— 3-е изд., перераб. и доп.— М. : Агропромиздат, 1990.—476 с— Учебники и учебное пособия для студентов высш.учеб. заведений.
50. Экономика сельского хозяйства: Альбом наглядных пособий / В. А. Добрынин, П. П. Дунаев, Н. Ф. Росляков и др.; Под ред. В. А. Добрынина.—М. :Агропромиздат, 1987.— 367 с.— Учебники и учен, пособия для студентов высш.учеб. заведений.
51. Экономика, организация и планирование агропромышленного комплекса /В. Н. Нелеп, В. Г. Андрийчук, Н. И. Хорунжий и др.; Под ред. В. Н. Нелепа.— К.: Выща школа. Головное изд-во, 1989.— 528 с.
52. Экономика: Учебник / Под ред. доц. А. С. Булатова.— М. : Издательство БЕК, 1996.— 632 с.

Зміст

ПЕРЕДМОВА..... 3
1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ЗАВДАННЯ НАУКИ..... 5
1.1. Предмет і завдання науки..... 5
1.2. Метод науки..... 7
1.3. Особливості виробництва в аграрних підприємствах..... 9
2. КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ВИДИ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ..... 12
2.1. Класифікація аграрних підприємств..... 12
2.2 Агропромислова інтеграція. Поняття про агропромисловий комплекс..... 16
3. ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ..... 19
3.1. Земля як головний засіб виробництва в сільському господарстві та особливості її як засобу виробництва..... 19
3.2. Фонди земельних угідь України, їх розподіл за землевласниками і землекористувачами та природноекономічними зонами..... 21
3.3. Форми власності та податок на землю..... 24
3.4. Економічні показники раціонального використання землі..... 27
3.5. Державний земельний кадастр. Грошова оцінка земель, методика її визначення..... 28
Раціональне використання землі в сільському господарстві..... 31
4. МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА І НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ..... 34
4.1. Поняття і особливості матеріально-технічної бази сільського господарства..... 34
4.2. Суть і значення науково-технічного прогресу 35
4.3.Основні напрями науково-технічного прогресу в сільському господарстві..... 36
4.3.1. Механізація і автоматизація виробництва..... 37
4.3.2. Система машин у сільському господарстві..... 37
4.3.3. Електрифікація сільського господарства..... 38
4.3.4. Хімізація сільського господарства, її основні напрями і економічна ефективність..... 39
4.3.5. Впровадження прогресивних технологій..... 41
4.3.6. Економічна ефективність науково-технічного прогресу..... 42
4.4. Склад і структура енергетичних ресурсів підприємства..... 43
4.4.1. Тракторний парк і ефективність його використання..... 44
4.4.2. Ефективність використання комбайнового парку..... 46
4.5 Транспортні засоби..... 47

5. ЗАСОБИ ВИРОБНИЦТВА ТА ВИРОБНИЧІ ФОНДИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА..... 49
5.1. Засоби виробництва та їх класифікація..... 49
5.2. Основні фонди сільськогосподарських підприємств та джерела їх утворення..... 50
5.3. Ефективність використання основних виробничих фондів..... 54
5.4. Поняття виробничої потужності підприємств, методи її визначення і показники використання..... 57
5.5. Оборотні фонди в сільському господарстві, їх склад і джерела їх утворення..... 58
6. КАПІТАЛОВКЛАДЕННЯ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ..... 61
6.1. Поняття, основні напрямки і джерела фінансування капітальних вкладень у сільське господарство..... 61
6.2. Показники економічної ефективності капітальних вкладень.... 62
7. ІНВЕСТИЦІЇ ПІДПРИЄМСТВ..... 66
7.1. Поняття інвестицій та інвестиційної діяльності..... 66
7.2. Джерела, види інвестицій та їх класифікація..... 70
7.3. Лізинг як особлива форма інвестицій..... 73
7.4. Ефективність інвестицій..... 76
7.5. Іноземне інвестування в АПК України..... 78
8. ТРУДОВІ РЕСУРСИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ ТА ЇХ РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ..... 82
8.1. Поняття, склад і динаміка трудових ресурсів потреба і забезпеченість ними сільськогосподарських підприємств..... 82
8.2. Рівень і ефективність використання трудових ресурсів та їх показники..... 88
8.3. Шляхи покращення умов формування і ефективного використання трудових ресурсів..... 91
8.4. Ринкове і державне регулювання зайнятості трудових ресурсів..... 95
9. ПРАЦЯ ТА ЇЇ ПРОДУКТИВНІСТЬ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ..... 99
9.1. Поняття про працю та її продуктивність у сільському господарстві. Значення продуктивності праці..... 99
9.2. Показники продуктивності праці та методика їх визначення 100
9.3. Шляхи підвищення продуктивності праці..... 103
10. ІНТЕНСИФІКАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА..... 107
10.1. Суть інтенсифікації сільськогосподарського виробництва..... 107
10.2. Показники рівня інтенсивності та економічної ефективності інтенсифікації..... 109
10.3. Основні напрями інтенсифікації сільського господарства 111
114

11. ВИТРАТИ ВИРОБНИЦТВА. СОБІВАРТІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ..... 114
11.1 Економічна суть витрат виробництва та собівартості 116
продукції 122
11.2. Визначення витрат виробництва. Калькуляція продукції..... 122
11.3. Структура собівартості продукції..... 124
11.4. Методика визначення собівартості продукції рослинництва... 127
11.5. Методика визначення собівартості продукції тваринництва... 129
11.6. Значення та шляхи зниження собівартості продукції..... 129
ТЕМА 12. ЦІНА ТА ЦІНОУТВОРЕННЯ В АПК..... 136
12.1 Ціни, їх функції, структура і види в АПК.....
12.2. Цінова конкуренція та конкурентоспроможність..... 140
12.3. Ціноутворення на перехідному етапі розвитку ринкової економіки..... 144
12.4. Методи розрахунку цін та аналізу господарської діяльності 147
підприємства.....
12.5. Механізм підтримки паритету цін в ринковій економіці.....
13. РОЗШИРЕНЕ ВІДТВОРЕННЯ ТА РОЗПОДІЛ ВАЛОВОГО 155
ДОХОДУ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ 155
ПІДПРИЄМСТВАХ..... 157
13.1. Економічна суть та особливості розширеного відтворення.....
13.2. Валова, товарна і чиста продукція сільського господарства..... 161
13.3. Розподіл валового доходу та прибутку в 164
сільськогосподарських підприємствах.....
13.4. Якість продукції та її вплив на збільшення доходів..... 167
14. ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИРОБНИЦТВА АГРАРНИХ 167
ПІДПРИЄМСТВ.....
14.1. Поняття про ефективність виробництва.....
14.2. Прибутковість (дохідність) підприємства як основний 170
показник його економічної ефективності. Рентабельність
виробництва..... 174
14.3. Окремі методичні підходи до аналізу прибутковості 181
підприємства.....
14. 4. Деякі методи проектування прибутковості підприємства..... 187
15. РОЗМІЩЕННЯ, СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ І КОНЦЕНТРАЦІЯ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА..... 187
15.1. Суть і об'єктивні умови розвитку спеціалізації, її
організаційні форми та показники..... 193
15.2. Завдання, принципи і фактори розміщення сільського
господарства..... 197
15.3. Галузева структура сільського господарства і виробничі типи 202
господарств..... 203
15.4. Концентрація сільськогосподарського виробництва..... 207

15.5. Міжгосподарська кооперація та агропромислова інтеграція
16. ЕКОНОМІКА РОСЛИННИЦТВА..... 207
16.1. Господарське значення рослинництва в економіці 208
країни.....
16.2. Галузева структура рослинництва..... 210
16.3. Економічні показники виробництва основних
сільськогосподарських культур..... 220
16.4. Інтенсифікація основних галузей рослинництва та їх 225
економічна ефективність..... 225
17. ЕКОНОМІКА ТВАРИННИЦТВА і КОРМОВИРОБНИЦТВА
17.1. Народногосподарське значення тваринництва..... 226
17.2. Динаміка галузевої структури виробництва продукції 229
тваринництва..... 232
17.3. Продуктивність тварин і шляхи її підвищення.....
17.4. Кормова база та напрями її розвитку..... 234
17.5. Товарність галузей і поліпшення якості продукції
тваринництва..... 237
17.6. Інтенсифікація та показники економічної ефективності
галузей тваринництва..... 242
18. ЕКОНОМІКА ПЕРЕРОБНИХ ПІДПРИЄМСТВ ТА
ПРОМИСЛІВ..... 242
18.1. Роль і значення переробних підприємств і промислів в
економіці сільськогосподарських підприємств..... 246
18.2. Динаміка розвитку переробних підприємств і промислів та 247
їх ефективність..... 251
18.3. Агропромислова інтеграція та соціальний розвиток села.....
ЛІТЕРАТУРА.....

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет

ЕКОНОМІКА ПІДПРИЄМСТВ АПК
НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

За редакцією
проф. **С.Л. Дусановського**

Підписано до друку 15.11.2006 р. Формат 60х84/16. Папір офсет. Гарнітура Palatino Linotype. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 15,68. Тираж 300. Зам. №

Видавництво "Горлиця"
вул. Чернівецька, 21, м. Тернопіль, 11001, Україна